

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI

DÜNYÄNIŇ YKDYSADY WE DURMUŞ GEOGRAFIÝASY

9 –njy synp üçin synag okuw kitaby

Aşgabat-2009

M A Z M U N Y

Giriş.....	5
I Bölüm. Dünýäniň umumy ykdysady-geografik häsiýetnamasy.....	7
I bap. Dünýäniň häzirkizaman syýasy kartasy.....	7
§1. Dünýäniň syýasy kartasynyň döreýiş döwürleri.....	7
§2. Ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşi boýunça görnüşleri (tipologiýasy).....	10
§3. Döwletiň territoriýasy we döwlet gurluşy. Halkara guramalary.....	13
II bap. Dünýäniň tebigy baýlyklarynyň geografiýasy. Tebigatyň we jemgyýetiň özara baglanyşy.....	16
§4. Tebigy baýlyklar we ykdysady ösüş.....	16
§5. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Mineral baýlyklar	18
§6. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Daşky gurşawyň hapalanmagy we ekologik meseleler.....	22
III bap. Dünýäniň ilaty.....	27
§7. Ilatyň sany we artyşy.....	27
§8. Ilatyň ýaş we jyns, milli düzümi. Ilatyň migrasiýasy.....	30
§9. Ilatyň dini aýratynlyklary. Ilatynyň ýerleşşi.....	34
IV bap. Dünýäniň hojalygynyň geografiýasy.....	38
§10. Dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi.....	38
§11. Ýlmy-tehniki öwrülişigiň mazmuny we esasy ugurlary.....	40
§12. Hojalygyň ösüşine we pudaklaýyn düzümine, önümçiligiň ýerleşşine YTO-niň täsiri.....	42
§13. Ýangyç-energetika, dag magdan senagaty.....	45
§14. Işläp bejerýän senagatyň pudaklary.....	50
§15. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy.....	52
§16. Ösümlükçilik. Maldarçylyk pudaklarynyň geografiýasy.....	55
§17. Ulaglar ulgamy-maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr.....	59
§18. Dünýäniň ulaglarynyň pudaklarynyň geografiýasy.....	61
§ 19. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy.....	64
II Bölüm. Dünýäniň sebitler we döwletler boýunça häsiýetnamasy	68
I bap. Ýewropa.....	68
§20. Ýewropanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri. Ilaty.....	68
§ 21. Ýewropa sebitiniň hojalygynyň umumy häsiýetnamasy.....	71
§ 22. Demirgazyk Ýewropa ýurtlary.....	76
§ 23. Günbatar Ýewropa ýurtlary. Beýik Britaniýa.....	78
§24. Fransiýa Respublikasy.....	81
§ 25. Germaniýa Federatiw Respublikasy	83
§26. Günorta Ýewropa ýurtlary	87
§ 27. Italiýa Respublikasy.....	89
§ 28. Gündogar Ýewropa ýurtlary. Tebigy baýlyklary. Ilaty.....	92
§ 29. Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň hojalygy.....	93

§ 30. GDA-nyň gündogar ýewropa ýurtlary. Ukraina.....	96
§ 31. Russiýa Federasiýasy.....	99
II bap. Aziýa.....	105
§ 32. Aziýanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty.....	105
§ 33. Aziýanyň ilaty.....	108
§ 34. Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy.....	109
§35. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlary.....	111
§ 36. Kawkaz döwletleri.....	113
§ 37. Arabystan ýarymadasynyň ýurtlary. Saud Arabystany patyşalygy.....	115
§ 38. Türkiýe Respublikasy. Eýran.....	118
§ 39. Merkezi Aziýa ýurtlary.....	120
§ 40. Merkezi Aziýa ýurtlarynyň içerki aýratynlyklary.....	123
§ 41. Günorta Aziýa ýurtlary.....	125
§ 42. Hindistan.....	126
§ 43. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary.....	130
§ 44. Indoneziýa.....	132
§ 45. Gündogar Aziýa ýurtlary. Ýaponiýa.....	133
§ 46. Hytaý Halk Respublikasy.....	139
III bap. Demirgazyk Amerika ýurtlary.....	145
§ 47. Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň tebigy şertleri we baýlyklary.....	145
§ 48. Sebitiň ilaty.....	146
§ 49. ABŞ-nyň hojalygy.....	148
§ 50. Kanadanyň hojalygy.....	151
IV bap. Latyn Amerikasy ýurtlary.....	154
§ 52. Sebitiň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary. Ilaty.....	154
§ 53. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň hojalygy.....	157
§ 54. Latyn Amerikasynyň taryhy-geografik sebitleri.....	160
§55. Amazonka basseýniniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary. Braziliýa.....	163
§ 56. Argentina. And sebitiniň ýurtlary. Meksika.....	166
V bap . Afrika.....	168
§ 57. Afrikanyň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary. Ilaty.....	168
§ 58 . Afrika ýurtlarynyň hojalygy.....	171
§ 59. Demirgazyk Afrika. Ýegipet.....	175
§ 60. Ekwatorial Afrika ýurtlary.....	177
§ 61. Günorta Afrika sebiti. Günorta Afrika Respublikasy.....	179
VI bap. Awstraliýa we Okeaniýa.....	181
§ 62. Awstraliýa Soýuzy.....	181
§ 63. Awstraliýanyň içerki aýratynlyklary. Okeaniýa ýurtlary.....	185
III Bölüm. Umumyadamzat (global) meseleleri.....	187
§ 64. Dünýäde parahatçylygy saklamak ekologik, demografik meseleler.....	187
§ 65. Umumyadamzat meseleleriniň beýleki görnüşleri.....	192
Goşmaçalar.....	199

GIRIŞ

Biziň ýaşayan planetamyzy tutuşlaýyn öwrenmek örän çylşyrymlydyr. Şonuň üçin-de eliňizdäki synag okuw kitabynda dünýäniň aýry-aýry sebitleri, döwletleriň geografiýasy barada söz açylýar. Okuw dersiniň çäginde bilimleriň toplумы (täze geografiki, ykdysady, durmuşy, demografiki we beýleki düşüňjeler we adalgalar) bilen tanyş bolunýar.

Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy dersi bütewi dünýä barada, onuň häzirki keşbi, tebigy baýlyklary we ilaty, dünýä hojalygy we ylmy-tehniki öwrülişikler şertlerinde onuň ösüşindäki üýtgeşmeler barada düşüňjeler berýär. Häzirki zamanyň has derwaýys meselelerine düşüňmäge ýardam edýär.

Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy – bu adamzat jemgyýetiniň territorial guralyşyny öwrenýän ylymdyr. Ykdysady we durmuş geografiýasynyň özünde geografiýanyň, ykdysadyýetiň we sosiologiýanyň düzüm böleklerini baglanyşdyrýanlygy sebäpli, ol diňe bir geografiki däl, eýsem barlaglaryň ykdysady, sosiologiki usullaryny-da giňden peýdalanýar.

Islendik ylym bir ýerde durmaýar. Soňky onýyllyklarda ykdysady geografiýa hem hil taýdan üýtgedi we şonuň üçin ol indi durmuş we ykdysady geografiýa diýilip atlandyrylýar. Ykdysady we durmuş hadysalary özara jebis baglanyşyklydyr. Maddy önümçilik pudaklary öz hususy hajatlary üçin işlemän, eýsem adamlaryň zerurlyklary, olaryň maddy we ruhy isleglerini üpjün etmek üçin işleýär. Önümçiligiň özi-de ylmy-tehniki öwrülişikleriň eýýamynda adamlaryň bilim derejesine köp babatda baglydyr. Ol adamlaryň nähili şertlerde ýaşaýandygyna, ony gurşap alýan daşky gurşawyň nähilidigine, şeýle hem dynç alyş şertlerine baglydyr.

Hojalyga esasy ondüriji güýç bolmazdan, ýagny adam faktoryny hasaba almazdan garamak bolmaz. Ine, näme üçin ykdysady geografiýa durmuş ýörelgeleri bilen baýlaşyp, adamyny üns merkezinde goýup, durmuş geografiýasy bilen ýakynlaşdy.

Islendik döwlet, islendik halk dünýä ykdysadyýetine, ylymyna, medeniýetine öz goşandyny goşýar. Meselem, oba hojalygy ýokary derejede ösen kiçijik Niderlandlar, azyk önümlerini köp eksport ediji ýurda öwrüldi. Ýaponiýa bilim we ylmy-barlaglaryň örän netijeli ulgamyny döretdi, bu bolsa köp derejede onuň dünýä ykdysadyýetiniň öňdäki orunlaryna çykmagyna getirdi. Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň barha giňelýän döwründe daşary ýurtlaryň öňdebaryjy tejribelerini öwrenmek häzirki wagtda, örän zerur bolup durýar. Şonuň üçin-de beýleki döwletleriň esasy ýeten sepgitleri boýunça bilimler diňe bir akyl ýetiriş däl-de, eýsem amaly ähmiýete eýedir.

Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy dersini öwrenmek bilen tebigatyň, ilatyň, döwletleriň, hojalyklaryň örän çylşyrymlydygyna, köptaraplydygyna, gaýtalanmaýandygyna we hemişe ösüşde bolýandygyna göz ýetireris.

Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy jemgyýetçilik geografiýa ylmy bolup, ol geografiýanyň möhüm şahalarynyň biridir. Ol bütin Ýer ýüzünde, şeýle-de aýry-aýry döwletlerde, sebitlerde ilatyň we hojalygyň ösüşiniň we ýerleşişiniň kanunalaýyklygyny öwrenýär. Dünýä halklarynyň ýaşayşynyň, hojalygynyň

ösüşiniň we ýerleşişiniň aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyryp görkezmek, şonuň ýaly-da halkara gatnaşyklarynyň käbir meselelerine degip geçmek bilen, dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy ösüşiniň häzirkizaman döwrüne çuňňur düşünmeklige, Watanymyzyň çäginde daşardaky ýagdaýlara aýdyň göz öňüne getirmeklige kömek edýär.

Häzirkizaman inňän uly durmuş-ykdysady özgerişleriň zamanasy bolup, onuň esasy mazmuny dünýäde global ösüşlerdir. Bu zaman halklarynyň parahatçylykly ýaşamagynyň, gapma-garşylyklaryň zamanydyr. Häzirkizaman – munuň özi bütindünýä ylmy-tehniki rewolýusiýanyň zamanydyr. Ine, şonuň üçin-de dünýäni ykdysady-geografik taýdan öwrenmek şeýle uly ähmiýete eýe bolýar.

Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasynyň düzümünde: 1) dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasyny, bütindünýä möçberinde tebigy şertleri we baýlyklary, ilaty hem-de hojalygy öwrenýän umumy ykdysady-durmuş geografiýany; 2) sebitleri, aýry-aýry ýurtlary öwrenmekden ybarat bolan sebitleýin geografiýany (ýa-da ýurtlary öwrenişi) tapawutlandyryp görkezmek bolar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdymyzda Bilim ulgamyny kämilleşdirmek babatda geçirýän uly möçberli işleri orta mekdeplerde ýaşlara bilim bermekde uly öňegidişlikleriň gazanylmagyna ýardam etdi. Ýurdymyzda döwlet tarapyndan Bilim edaralaryny maddy – tehniki binýadyny gowlandyrmaga uly ähmiýet berilýär. Aşgabat şäherinde we welaýatlarda häzirki zaman öňde baryjy enjamlary bilen üpjün edilen mekdepleriň, mekdebe çenli çagalar edaralaryň onlarçasy işe girizildi. Ýurdymyzyň bilim edaralarynyň tehniki üpjünligi gowulanýar. Aýry-aýry dersler boýunça döwrebap bezelen, durnukly mazmunly okuw kitaplary gollanmalary, geografik kartalar, beýleki okuw serişdeleri çap edilýär.

Eliňizdäki şu synag okuw kitaby birnäçe böleklerden ybarat bolup, onda bütin dünýä we onuň aýry-aýry sebitleri, döwletleri barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Degişli bölümler we temalar boýunça kartalar we diagrammalar kitapda berilýän maglumatlara aýdyň düşünmäge ýardam eder. Temalaryň ahyrynda berilýän ýumuşlar we soraglar bolsa size öwrenen maglumatlaryňyzy yatda saklamaga we berkitmäge niýetlenendir.

I bölüm

Dünyäniň umumy ykdysady-geografik häsiýetnamasy

I bap

Dünyäniň häzirkizaman syýasy kartasy

§1. Dünyäniň syýasy kartasynyň döreyiş döwürleri

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremegi uzaga çeken durmuş-ykdysady hadysadyr. Ol zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi, hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy we jemgyýetiň synplara bölünmegi bilen başlap, birnäçe müňýyllyklary öz içine alýar.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginde: gadymy, orta asyr, täze we iň täze döwürleri tapawutlandyrmak bolar. Şeýle döwürlere bölmek syýasy kartanyň ösüşüniň ähli köptaraply üýtgeşmelerini öz içine alyp bilmeyär, ýöne onuň esasy kanunalaýyklyklaryny suratlandyrýar.

Gadymy döwür biziň eýýamymyzyň V asyryna çenli aralygy öz içine alýar. Dünyäde ilkinji döwletleriň: Gadymy Ýegipet, Karfagen, Gadymy Gresiya, Gadymy Rim, Gadymy Nusaý we baş. ösmegini we dargamagyny häsiýetlendirýär. Bu döwletler dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşdular. Şonuň bilen birlikde, eýýäm şol döwürlerde uruşlar, güýç ulanmak howpy territorial üýtgeşmeleriň esasy sebäpleri boldy.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *orta asyrlar döwri (V-XV asyrlary)*.. Bu döwürde döwletleriň syýasy funksiýasy önki döwürdäki syýasy häkimiýetiň guralyşyna garanynda has baý we çylşyrymly bolupdy. Içerki bazar döräpdir, biri-birinden uzakda ýerleşýän hojalyklaryň we etraplaryň arasyndaky baglanyşyk ýola goýulypdyr. Döwletleriň başga territoriýalary basyp almaklyga ymtlyşlary hem has aýdyň ýüze çykypdyr. Gury ýeriň uly bölekleri (has takygy Ýewropa) dürli döwletleriň arasynda doly paýlaşylypdyr. Orta asyrlarda bolan döwletleriň doly bolmadyk sanawyna Kiyew Rusy, Wizantiya, Moskwa (Rus) döwleti, Keramatly Rim imperiýasy, Portugaliya, Angliya, Ispaniya we beýlekiler girýär.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *täze döwri (XV-XVI asyrlaryň çäginde birinji jahan urşunuň ahyryna çenli)* bazar gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň, ýokary göterilmeginiň we kämilleşmeginiň bütin taryhy eýýamyna gabat gelýär. Şol döwürlerde bolup geçen Beýik geografiki açyşlar eýýamynyň özi hem syýasy kartany güýçli derejede üýtgetdi. Ol Ýewropanyň baknaçylyk sütemiň we bütin dünýäde halkara hojalyk baglanyşyklarynyň ýaýramagynyň başlangyjyny goýdy. Bazar gatnaşyklarynyň dünýäniň agalyk ediji ulgamyna öwürilmegi, çig mala ýiti mätäçligiň döremegi, uly fabrik-zawod senagatynyň ösmegi we täze ulag serişdeleriniň ýüze çykmagy territorial üýtgeşmeleriň bolmagyna uly itergi berdi.

XIX-XX asyrlaryň çäklerinde, haçanda öňdebaryjy döwletleriň arasynda dünýäni territorial bölmek göreşi görnetin ýitileşen mahalynda, dünýäniň syýasy kartasy has-da durnuksyz boldy. Meselem, 1876-njy ýylda Afrikanyň meýdanynyň bary-

1-nji tablisa

Dünýäniň syýasy kartasynyň emele gelen döwürleri

Eýýäm	Döwür	Esasy wakalar
1	2	3
Gadymy	Biziň eýýämymyziň 1-nji müňýyllygynyň ortalaryna çenli	Ýer ýüzünde ilkinji döwletleriň ösüşi we dargamagy: Gadymy Ýegipet, Karfagen, Gadymy Gresiyá, Gadymy Rim, Gadymy Nusay we baş.
Orta asyrlar	1-nji müňýyllygyň ortalaryndan XV asyryň ahyryna çenli	Feodal döwletleriň döremegi. Ýewropanyň ýeriniň paýlaşylmagy
Täze	XV asyryň aýagyndan 1918-nji ýyla çenli	Beýik geografiki açyşlar we Ýewropanyň kolonial zulumynyň ýaýramagy. Demirgazyk we Latyn Amerikasynda garaşsyz döwletleriň emele gelmegi. Dünýäniň ýeriniň paýlaşylmagy. Russiyada sosialistik rewolýusiyanyň amala aşyrylmagy. Birinji jahan urşy.
Has täze	1918-nji ýyldan häzirki wagta çenli	
1-nji aralyk döwri	1918-1945-nji ýyllar	Awstriýa-Wengriýa imperiyasynyň dargamagy. Merkezi Ýewropada garaşsyz milli döwletleriň emele gelmegi. Kolonial imperiyalaryň giňelmegi : Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ýaponiýa. Ikinji jahan urşy.
2-nji aralyk döwri	1945-nji ýyldan - 1980-nji ýyllaryň ahyry	Germaniýanyň bölünmegi we beýleki döwletleriň territoriýalarynyň üýtgemegi. Dünýä sosialistik ulgamynyň emele gelmegi. Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda, Okeaniýada täze garaşsyz döwletleriň döremegi.
Häzirki zaman	1980-nji ýyllaryň ahyryndan häzirki günlere çenli	Dünýä sosialistik ulgamyň dargamagy. SSSR-iň, Çehoslowakiýa FR-nyň, Ýugoslawiýa FR-ň dargamagy. GDA-nyň emele gelmegi. Iki Germaniýa, Ýemen döwletleriniň birleşmegi. Kolonializmiň soňuna çykylmagy.

ýogy 10 %-i günbatar ýewropa ýurtlaryna degişlidi, 1900-nji ýylda bolsa- eýýäm bu görkeziji 90%-e ýetdi. XX asyryň başlarynda şeýle paýlanyşyk doly tamamlandy. Şol wagtdan başlap dünýäniň täzeden paýlaşylmagy diňe güýç ulanmak arkaly mümkin boldy.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginiň iň täze döwrüniň başlanmagy I Jahan urşunyň gutarmagy we 1917-nji ýylda Russiýada Oktýabr rewolýusiýasynyň ýeňmegi bilen baglanyşyklydyr. Onuň çäginde üç sany aralyk döwri aýdyň tapawutlandyrmak bolar (1-nji tablisa seret).

Birinji döwür dünyäniň syýasy kartasynda SSSR-yn peýda bolmagy we Ýewropada uly territorial üýtgeşmeleriň bolup geçmegi bilen häsiýetlenýär. Awstro-Wengriýa imperiýasy dargady, köp döwletleriň araçäkleri üýtgedi, täze özbaşdak döwletler döredi: Polşa, Finlýandiýa, Çehoslawakiýa, Ýugoslawiýa we baş. Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň, Belgiýanyň, Ýaponiýanyň kolonial mülkleri giňeldi.

Ikinji döwür, öňi bilen kolonial imperialaryň dargamagy we olaryň ornunda Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we Okeaniýada 100-den gowrak garaşsyz döwletleriň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde Ýewropada we Aziýada döwletleriň bir topary sosialistik tejribäni geçirmek ýoluna düşdüler.

Ahyrky, *üçünji döwür* biziň gözümiziň alnynda öz hasabyny ýöredip başlady. Öňki bitewi SSSR-iň we Ýugoslawiýanyň respublikalary özbaşdak döwlet diýip yglan edildi.

Dünyäniň syýasy kartasynda indiki boljak özgerişikleriň möçberi öňi bilen köpmilletli döwletlerde milli-medeni hadysalaryň geljekki ýagdaýy, dürli döwletleriň we halklaryň ykdysady, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklarynyň häsiýeti bilen baglanyşykly bolar.

Dünyäniň kartasynda mukdar we hil öňegidişlikler. Dünyäniň kartasyndaky üýtgeşmeler dürli häsiýete eýedir. Olaryň bir bölegi – harby hereketler esasynda ýerleri basyp almak, döwletleriň meýletin egilişik etmeleriniň netijesinde territoriýa edinmek bilen baglanyşykly mukdar üýtgeşmeleridir. Kä halatlarda aýry-aýry döwletleriň arasynda hoşniýetli goňşyçylyk gatnaşyklaryň hatyrasyna gury ýeriň ýöne alyş-çalyşygy hem geçirilýär.

Hil üýtgeşmeleri adaty territoriýanyň üýtgemegine getirmeýär. Olaryň mazmuny - bir jemgyýetçilik- ykdysady formasiýanyň beýlekisiniň çalyşmagy, öňki kolonial ýurtlaryň döwlet özbaşdaklygyna eýe bolmagy, täze döwlet gurluşyny girizmek we ş.m. Kä halatlarda mukdar üýtgeşmeleri hil üýtgeşmelerine sebäp bolýar.

Dünyä kartasyndaky mukdar öňegidişlikleri uruşlaryň döwletara jedellerini çözmegiň adaty serişdesi bolan döwrüne, şeýle-de täze ýerleriň açylmagynyň we çalt özleşdirilmeginiň, bakanad imperiýalaryň döremeginiň bolup geçen öňki döwürlerine mahsusdyr. Imperialistik döwletleriň arasynda koloniýalary basyp almak çig-mal çeşmeleri we sarp ediş bazarlary ugrundaky göreşleri ýitileşdiripdir.

Ýöne territorial dawalarynyň harby ýol bilen çözülmeginiň şu gün özüniň möwritini ötürendigini durmuş görkezdi.

Şeýlelikde, dünyäniň häzirki zaman syýasy kartasy – adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň birnäçe müňýyllyklarynyň netijesidir. Ondaky mukdar öňegidişlikleri barha köp derejede öz ornuny hil üýtgeşmelerine berýär. Bu bolsa häzirki bolup geçýän syýasy hadysalaryň mazmunyny özünde saklaýar. Territorial dawalarynyň, halkara jedelleriniň parahatçylykly kadalaşdyrmak, özara dostlukly gatnaşyklar ýoly – üçünji müňýyllykda adamzadyň ýoludyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň esasy döwürlerini ýatlaň.
XX asyryň II ýarymynda syýasy karta nähili üýtgedi?
2. Dünýäniň syýasy kartasynda bolup geçýän hil üýtgeşmeleri nähili? Olara mysallar getirin.

§2. Ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşi boýunça görnüşleri (tipologiýasy)

Dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasynda 230-den gowrak döwlet we territoriýalar bolup, olaryň 192-si özbaşdak, garaşsyz döwletlerdir. Dünýä döwletleriň arasynda ummasyz giň territoriýaly (Russiýa, Kanada, ABŞ, Hytaý we baş.) we has ownuklary (Andorra, Lihtenşteýn, Singapur we baş.); köpmilletli we birmilletli; tebigy baýlyklaryň möçberi we köpdürliligi bilen tapawutlanýan; içerki kontinental, deňizýaka, ada we ş.m. döwletleri bardyr. Häzirki zaman dünýäsinde döwletleriniň şeýle köpsypatlylygy olaryň toparlanmasynyň, ýagny olaryň meňzeşligini we aýratynlygyny ýüze çykarmak ýoly bilen aýry-aýry toparlaryny tapawutlandyrmagyň zerurdygyny görkezýär.

Dürli sypatlary boýunça dünýä ýurtlarynyň toparlanmasy (tipologiýasy) geçirilip bilner. Olara döwletleriň geografik ýerleşşi, dörän wagtlary, milli (etniki) we dini düzümi, ykdysady-durmuş ösüş derejesi we beýleki köp sypatlar degişlidir. Toparlamanýň käbirini dürli görkezijiler esasynda, mysal üçin, ilatyň, ykdysadyýetiň, haýsy hem bolsa tebigy baýlyk görnüşiniň bolmagynyň we ş.m. görkezijilerini alyp, siziň özüňiz hem geçirip bilersiňiz.

Tipologiýanyň esasy nyşanlary. Döwletleriň tipologiýasynyň köpsanly sypatlarynyň arasynda esasysy – olaryň durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesidir. Ol öňi bilen içerki jemi önümiň (IJÖ) göwrümi bilen ölçenilýär. *IJÖ diýlip, ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň ilatyň sarp edişiniň, döwlet satyn almalarynyň we maýa goýumlarynyň jemi gymmatyna düşünilýär.* Şunlukda diňe bir IJÖ-niň umumy ululygy däl-de, eýsem onuň jan başyna düşýän möçberi hem zerurdyr. Meselem, Hytaý XXI asyryň sepgidinde özüniň IJÖ-niň jemi gymmaty boýunça ABŞ-dan soňra ikinji orna çykdy, ýöne ilatyň ummasyz sany barybir onuň ösen döwletleriň hataryna goşulmagyna mümkinçilik bermeýär.

IJÖ bilen birlikde döwletleriň durmuş-ykdysady ösüş derejesiniň ygtybarly görkezijisi hökmünde azyk önümleriniň we ilkinji nobatda, zerur harytlaryň öndürilişi, ilatyň amatly şertli ýaşaýyş jaýlary bilen üpjünligi, saglygy goraýyş hyzmatynyň hili, raýatlaryň sowatlylyk derejesi we baş. hyzmat edýär.

Şeýlelikde, durmuş-ykdysady ösüş derejesi, ýagny ilatyň maddy we durmuş gymmatlyklara bolan isleglerini kanagatlandyrylyş derejesi boýunça döwletleriň tipologiýasy has uly ähmiýete eýedir. Şonuň bilen baglanyşykda, köplenç, dünýä döwletlerini ösen we ösýän ýurtlaryň toparlaryna bölmek adata öwrüldi.

Ösen döwletler. Olaryň hataryna öňi bilen ABŞ, Kanada, Günbatar Ýewropanyň ýurtlary, Awstraliýa Soýuzy, Täze Zelandiýa, Ysraýyl, Günorta Afrika Respublikasy degişlidir. Olar bazar gatnaşyklarynyň kämilleşen derejesi, IJÖ-iň jan

başyna düşýän möçberiniň ýokarylygy, içerki syýasy durnuklylygy bilen tapawutlanýarlar.

Ýöne olaryň arasynda hem ykdysady ösüş derejesinde käbir tapawutlar görünýär. Şonuň üçin olary öz gezeginde birnäçe topara bölmek mümkin. “Uly sekizligi” emele getirýän döwletler (Russiýadan başga): ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa we Kanada. Olaryň öňdebaryjylygy meýdanynyň ululygy we ýaşayan ilatyň sany boýunça däl-de, eýsem dünýä syýasatynda we ykdysadyýetinde tutýan uly orny, zähmet öndürijiliginiň ýokary derejesi, ylmyň we tehnikanyň ösüşindäki üstünlikler boýunça kesgitlenilýär.

Aýratyn topary ösen senagatly, esasan günbatar Ýewropadan bolan, meýdany uly bolmadyk kiçi döwletler (Awstriýa, Belgiýa, Daniýa, Niderlandlar, Şweýsariýa we baş.) döredýär. Şonuň bilen birlikde bu toparyň käbir döwletleri dünýä söwdasynda we syýasatynda görnükli orny eýeleýärler.

Dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda aýratyn orny ýaňy ýakynda hem ösýän döwletler üçin häsiýetli ykdysadyýeti bolan, “täze industrial ýurtlar” diýilip atlandyrylýan döwletler (Singapur, Koreýa Respublikasy, Taýwan we baş.) eýeleýär. Olar IJÖ-iň jan başyna düşýän derejesiniň ýokarlanýandygy, ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde senagatyň ösýändigini, işläp bejerýän senagatyň önümleriniň uly eksporty (şol sanda zähmet gurallary), arzan işçi güýji bilen tapawutlanýarlar. Bu ýerde bazar gatnaşyklary ösýän döwletlere garanynda ýokary derejelere ýetdi.

Ösen döwletleriň hataryna öňki SSSR-iň respublikalaryny we Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsini girizýärler. Ýöne ylmy-tehniki ösüşiň badyndaky ýüze çykan yzagalaklyk we ykdysadyýetiň netijeliligi bu döwletleriň ilatynyň ýaşayyş derejesiniň az-kem pes bolmagyna getirýär.

Ösýän döwletler. Dünýä kartasynda döwletleriň iň köp sanly görnüşi – ösýän döwletlerdir. Olary diňe bir kolonial geçmiş we şonuň bilen baglanyşykly yzagalaklyk birleşdirmeýär. Bu döwletleri syýasy özbaşdaklygyň we ykdysady garaşsyzlygyň arasyndaky ýiti gapma-garşylyklar, bazar gatnaşyklaryndan öňki hojalyk formalarynyň saklanmagy, ykdysadyýetiň oba hojalyk - çig-mal we mineral çig-mal häsiýeti, industrial taýdan ösen döwletlere ummasyz bergileriniň bolmagy ýaly umumy sypatlary-da birleşdirýär.

Ösýän döwletlere gury ýeriň meýdanynyň ýarysyndan gowragyny eýeleýän we dünýä ilatynyň 3/5 bölegini özünde jemleýän 150-ä golaý ýurtlar we teritoriýalar girýär. Dünýäniň syýasy kartasynda bu döwletler Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we Okeaniýada ekwatorдан demirgazyga, esasan-da günorta uzalyp gidýän giň guşaklygy eýeleýärler. Olaryň käbirleri (Eýran, Tailand, Efiopiýa, Ýegipet, Latyn Amerikasynyň ýurtlary we baş.) baryp II Jahan urşundan has öň özbaşdaklyga eýediler. Ýöne, bu toparyň ýurtlarynyň köpüsi uruşdan soňky döwürde garaşsyzlyk gazandylar. Bu ýurtlaryň içerki aýratynlyklary örän köpdürlidir, şonuň üçin-de ösýän döwletleriň arasynda hem birnäçe toparlary tapawutlandyrmak bolar.

Birinji topary baş, ýagny esasy diýlip atlandyrylýan döwletler – Hindistan, Braziliýa we Meksika, Argentina emele getirýärler. Olar örän uly tebigy, zähmet we ykdysady mümkinçiliklere eýe bolup, köp babatlarda ösýän döwletler dünýäsiniň öňdebaryjylary hasaplanylýar.

Ikinji topara durmuş-ykdysady ösüşde ýokary derejä ýeten we IJÖ-iň jan başyna düşýän ululygynyň 10000 doll. ýokary görkezijisi bolan käbir ösýän döwletler girýärler. Şeýle döwletler Latyn Amerikasynda has köpdür (Urugwaý, Çili, Wenesuela we baş.), ýöne olar Aziýada we Demirgazyk Afrikada hem bardyr.

Üçünji topar “täze industrial” ýurtlaryň ikinji tapgyryny düzýän Malaýziýa, Taýland, Indoneziýa we baş. emele getirýärler. Günorta-Gündogar Aziýanyň bu döwletleri hem soňky ýyllarda durmuş-ykdysady ösüşde uly üstünlikler gazandy.

Dördünji topar nebit eksport ediji ýurtlar emele getirýärler. Olarda “nebitdollarynyň” akymynyň hasabyna IJÖ-iň jan başyna düşýän möçberi 10, kä halatlarda 20 mün doll. ýetýär. Bular öňi bilen Pars aýlagynyň ýurtlary (Saud Arabystany, Kuweýt, Katar, BAE, Eýran) şeýle-de Liwiýa, Bruneý we käbir beýleki ýurtlardyr.

Bäşinji, iň uly topara ösýän döwletleriň aglaba köplügi girýärler. Olar IJÖ-iň jan başyna düşýän möçberi 3000 doll. az bolan, öz ösüşinde yza galan ýurtlardyr. Olaryň ykdysadyýeti yzagalak ýagdaýyndadyr. Şeýle döwletler Afrikada has köpdür, ýöne olar Aziýada we Latyn Amerikasynda hem bar.

Altynjy topar BMG-niň klassifikasiýasy boýunça has gowşak ösen ýurtlara degişli bolan 40-a golaý döwlet (ilatyň umumy sany 600 mln adamdan gowrak) emele getirýär. Kä halatlarda olary “dördünji dünýä” diýip hem atlandyrýarlar. Bu döwletlerde yzagalak oba hojalygy agdyklyk edýär, işläp bejerýän senagat önümçiligi bolsa örän gowşak ösendir. Ilatyň uly ýaşly böleginiň 2/3 bölegi sowatsyz, IJÖ-iň jan başyna möçberi bolsa ýylda 1000 doll. geçmeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň mysalyny getiriň. Olar haýsy toparlara bölünýärler? Haýsy döwletler “Uly sekizlige” girýärler?
2. Ösýän döwletleriň haýsy toparlaryny tapawutlandyrmak mümkin?
3. Okuw kitabyňyň goşmaça bölümindäki tablisalaryň maglumatlaryny peýdalanylýp, dürli alamatlar boýunça döwletleriň mysaly toparlaryny düzüň (meýdany, ilatynyň sany, IJÖ möçberi we ş.m.).

§3. Döwletiň territoriýasy we döwlet gurluşy. Halkara guramalary.

Döwletiň meýdany we döwlet araçägi. Ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy düşünjeleriniň biri “Döwletiň meýdany” düşünjesidir. Ýurdyň özbaşdaklygyna degişli ýer bölegine döwletiň territoriýasy diýilýär. Territoriýanyň düzümine ýerastyndaky baýlyklary bilen gury ýer, suwlary, şeýle hem gury ýeriň we suw üstündäki howa giňişligi girýär.

Suw meýdany içerki (milli) suwlary we territorial suwlar diýlip atlandyrylýan Dünýä okeanyň böleginden şeýle-de 12 deňiz mili (1 mil 1,6 km deň) aralykdaky ýurduň gury ýerine ýanaşýan suwlardan durýar.

Her bir döwlet ony beýleki döwletden aýyryan guryýer we deňiz araçäkleri bilen çäklendirilen territoriýa eýedir. Bu araçäkler geçmişde bolup geçen wakalar netijesinde taryhy taýdan emele gelipdir.

Halkara hukugy beýleki döwletiň araçäginiň bozulmagyny, esasan-da gaýry territoriýalary güýç ulanmak bilen eýelemegi gadagan edýär. Döwletleriň arasyndaky ähli territorial jedeller diňe parahatçylyk ýollary bilen çözülmelidir. 1975-nji ýylda Helsinkidäki Ýewropada howpsyzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Maslahatda döwletleriň arasynda ikinji jahan urşundan soňra ýüze çykan araçäkleri ähliumumy ykrar etmek we olaryň bozulmazlygy baradaky Düzgünnama kabul edildi.

Döwlet gurluşy we döwlet dolandyrylyşy. Özbaşdak ýurtlar döwleti guramagyň dürli görnüşlerine eýedirler. Olaryň iň möhümleriniň biri döwlet gurluşydyr. Islendik ýurduň döwlet gurluşy öňi bilen dolandyryş formasy (görnüşi) bilen häsiýetlendirilýär. Dolandyryş formalaryna esasan-respublika we monarhiýa degişlidir.

Respublika (latynça *resis*, *publicus*-jemgyýetçilik, umumy halk) döwlet dolandyrylyşynyň formasy bolup, döwlet häkimýetiniň ähli ýokary guramalary parlamentler-umumymilli wekilçilikli edaralar tarapyndan saýlanylýar ýa-da döredilýär. Dolandyrylyşyň respublikan formasy irki döwürde ýüze çykdy. 1991-nji ýylda dünýäde 127 respublika bardy, ýöne SSSR-iň we Ýugoslaviýanyň dargamagy bilen olaryň umumy sany 140-dan geçdi.

Respublika gurluşda kanun çykaryjy häkimýet adatça parlamente, ýerine ýetiriji häkimiýet bolsa hökümýete degişlidir. Şunlukda *prezident respublikasyny* (bu ýerde prezident hökümýete ýolbaşçylyk edýär we oňa örän uly ygtyýarlyklar berilýär ABŞ, Latyn Amerikasynyň birnäçe döwletleri) we *parlament respublikasyny* (bu ýerde prezidentiň orny uly däl, hökümýete bolsa parlament tarapyndan saýlanylýan premýer ministr ýolbaşçylyk edýär GFR, Italiýa, Hindistan).

Döwlet dolandyrylyşynyň aýratyn formasy-sosialistik respublikasydyr. (sosialistik rewolýusiýasy netijesinde käbir ýurtlarda ýüze çykdy) Oňa häzirki wagtda Hytaý, Wýetnam, LHDR, KHDR, Kuba degişlidir.

Monarhiýa (grekçe *monarchia*-ýeke – täk häkimlilik), döwlet gurluşynyň formasy bolup, onda ýokary döwlet häkimýeti bir adama – monarha (karola, imperatora, soltana, emire we ş.m.) degişlidir we kada bolşy ýaly nesilden-nesile geçýär. Dolandyryşyň monarhiýa formasy has irki döwürlerde ýüze çykdy. Häzirki wagtda dünýäniň syýasy kartasynda 30 sany monarhiýa bar. Olaryň 14-si Aziýada, 12-si Ýewropada, 3-si Afrikada we biri – Okeaniýada ýerleşýär. Olaryň arasynda imperiýa, korollyklar, knýazlyklar, gersoglyklar, soltanlyklar, emirlikler we Watikan papa döwleti bar. Monarhiýalaryň bir görnüşi *teokratiki monarhiýalardyr*. Olarda dünýewi we dini häkimiýetiň baştutany bir adam (korol, we baş.) bolýar. Şeýle monarhiýalara Watikandan başga-da, Saud Arabystany we Bruneý degişlidir.

Häzirki wagtda dünýäde bar bolan monarhiýalaryň esasy köplügi *konstitusion monarhiýalardyr*. Olarda hakyky kanun çykaryjy häkimýet-parlamente, ýerine ýetiriji häkimiýet bolsa-hökümýete degişlidir. Bu ýerde monarh formal taýdan ýurduň baştutany bolsa-da, ony dolandyrmaga gatnaşmaýar, ýagny ol “şalyk edýär”, ýöne höküm sürmeýär (Beýik Britaniýa, Norwegiýa, Şwesiýa we baş). Ýöne monarhyň syýasy täsiri has görnükli bolup biler.

Konstitusion (parlamentli) monarhiýalar bilen bir hatarda häzirki zaman syýasy kartasynda entek birnäçe *absolýut monarhiýalar* hem bar. Olarda hökümýet ýa-da beýleki häkimýet guramalary diňe döwletiň baştutany hökmünde monarhyň

öňünde jogapkärdirler, parlament bolsa kä halatlarda düýbinden bolmaýar ýa-da diňe maslahat beriji gurama bolup durýar (Saud Arabystany, Birleşen Arap Emirligi, Oman, Bruneý, Kuweýt we baş.)

Adatça monarhyň häkimýeti ömürlükdir we nesilden-nesile geçýär. Ýöne käbir ýurtlarda mysal üçin, Malaýziýada we Birleşen Arap Emirliginde monarhlar bäs ýyllyk möhletde saýlanylýar.

Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri. Islendik döwleti häsiýetlendirmekde onuň döwlet gurluşy baradaky mesele uly ähmiýete eýe bolýar. Syýasy kartanyň möhüm düzüm bölegi -döwletleriň dolandyryş-çäk gurluşydyr. Dolandyryş-çäk gurluşynyň unitar we federatiw formasy tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi has ir ýüze çykdy.

Unitar döwlet (latynça *unitas*-bütewilik) - bu merkezi häkimýet guramalaryna tabyn bolan, döwlet özbaşdaklygynyň alamatlary bolmadyk dolandyryş-çäk birliklerinden durýan, bütewi, berkarar ýurtdyr. Unitar döwletlerde adatça, bütewi kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimýeti, dürli guramalaryň bütewi ulgamy, ýeke-täk, umumy konstitusiýa hereket edýär. Şeýle gurluşly döwletler dünýäde esasy köplügi emele getirýär.

Federasiýa (latynça-soýuz, birleşik) döwlet gurluşynyň bir formasydyr. Federasiýalar territorial we milli alamatlary boýunça döredilýär. Bu bolsa döwlet gurluşynyň häsiýetini, mazmunyny we düzümini (strukturasyny) kesgitleýär.

Olarda umumy konstitusiýa, bütewi döwlet häkimýet edaralary hereket edýär, bütewi raýatlyk, pul birligi we ş.m. girizilýär. Ýöne federasiýalaryň agzalarynyň hem kada bolşy ýaly, öz hususy konstitusiýasy, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet guramalary bardyr. Federasiýalara ABŞ, Hindistan (federatiw birligi-ştatlar), GFR (ýerler), Russiýa (respublikalar, oblastlar, awtonom oblastlar, awtonom okruglar) we baş. degişlidir.

Konfederasiýa (latynça *kon* –bilelikde+federasiýa), özbaşdak döwletleriň umumy islegini üpjün etmek üçin döredilen wagtlaýyn hukuk bileleşigidir (soýuzy). Konfederasiýanyň agzalary içerki we daşarky işlerde özlerniň özbaşdaklyk hukuklaryny saklaýarlar. Taryhy taýdan konfederasiýa hökümünde Şweýsariýa döredildi, häzir ol resmi taýdan Şweýsariýa konfederasiýasy diýlip atlandyrylýar, hakykatda bolsa federasiýa bolup durýar.

Halkara guramalary. Biziň häzirki döwrümüzde döwletleriň we halklaryň arasynda köptaraplaýyn gatnaşyklaryň pajarlap ösmeginde dürli halkara guramalarynyň işi uly ähmiýete eýedir. Şu gün olaryň sany 2,5 müňe golaýlaýar. Olar döwletleriň ýa-da hökümete degişli däl häsiýetdäki syýasy, ykdysady, durmuşy, ylmy-tehniki we medeni meselelerde umumy maksada ýetmeklige gönükdirilen guramalaryň toplumy bolup durýar.

Häzirki zaman dünýäsinde iň köpçülikleýin halkara guramasy Birleşen Milletler Guramasy (BMG) bolup durýar. Ähli özbaşdak döwletler onuň agzasydyr. Guramanyň ştab kwartirasy Nýu-Ýork şäherinde (ABŞ) ýerleşýär. Bu guramanyň esasy wezipesi – adamzat neslini uruşlaryň betbagytçylygyndan halas etmektir, bu bolsa onuň ustawynda görkezilýär. BMG-nyň işiniň möhüm ugurlaryna kolonializme, adamyň hukugynyň gödek we köpçülikleýin bozulmalaryna garşy göreşmek, halkara ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmeklige ýardam etmek we ş.m girýär.

BMG-nyň çäginde köp sanly ýöriteleşdirilen edaralar hereket edýär. Olara Bütin dünýä saglygy saklaýyş guramasy (WOZ), azyk we oba hojalyk guramasy (FAO), BMG-nyň bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (UNESCO) abraýly guramalarydyr.

Dünýäde Demirgazyk Atlantika şertnamasy guramasynyň (NATO) – harby-syýasy birleşmäniň, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginiň (ÝB) – ykdysady we syýasy häsiýetdäki guramanyň möhüm orny bardyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. “Respublika”, “Monarhiýa”, “Unitar döwlet”, “Federatiw döwlet” adalgalarynyň mazmunyny düşündiriň.
2. Türkmenistan haýsy halkara guramalarynyň agzasy?

II BAP

DÜNYÄNIŇ TEBIGY BAÝLYKLARYNYŇ GEOGRAFIÝASY. TEBIGATYŇ WE JEMGYÝETIŇ ÖZARA BAGLANÝŞYGY

§4. Tebigy baýlyklar we ykdysady ösüş

Geografik gurşaw hakynda düşünje. Jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagy”. Tebigy gurşaw adamyň diňe bir ýaşaýan ýeri bolman, eýsem onuň durmuşynda we önümçilik işinde zerur çig malyň çeşmesidir. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi ähli asyrlaryň dowamynda dürli tebigy baýlyklaryň ulanylmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. Baýlyklaryň ulanylyş derejesi jemgyýetiň durmuş-ykdysady talaplaryna laýyklykda kesgитlenýär. Häzirki wagtda adamlar öz talaplaryny kanagatlandyrmak üçin öňki ýyllara garanyňda baýlyklaryň köp mukdaryny ulanmaga mätäçdir. Bu bolsa adamzadyň öňünde tebigaty goramak boýunça çylşyrymly meseleleri goýýar.

Geografik gurşaw diýlip ýeriň tebigatynyň adamyň ýaşaýyşy we işi bilen gös-göni baglanyşykly bolan, adam tarapyndan özgerdilen, medeniýetleşdirilen bölegine aýdylýar. Şoňa görä-de adam işi bilen özgerdilen tebigy landşaftlara *medeni ýa-da antropogen landşaftlar* diýip at berilýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, häzirki wagtda şol landşaftlar gury ýeriň ½ böleginden gowragyny tutýar. Jemgyýetiň ykdysady taýdan ösüşiniň derejesi näçe ýokary bolsa, onuň geografik gurşawa täsiri şonça uly we dürli-dürli bolýar.

Soňky wagtlarda tebigy baýlyklaryň peýdalanylyşynyň, jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” möçberleri ägirt uly derejede ýokarlandy. Mysal üçin, soňky 30 ýylyň içinde dünýäde adamzadyň ondan öňki bütin taryhynda harçlanylany ýaly tebigy baýlyk harçlandy. Häzirki wagtda adamyň öz ýaşaýan ýerinde geografik gurşawa edýän täsirini Ýeriň tebigy güýçleriniň (geologiki, himiki, biologiki) täsiri bilen deňeşdireniňde, möçberi boýunça olardan has artýanlygy mese-mälim görünýär.

Ilatyň çalt artýan şertlerinde jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” şunuň ýaly giňelmegi baýlyk bilen üpjünlik meselesini

ýtipleşdirdi. Şunlukda, gürrüň ozaly bilen energetiki, mineral-çig mal, suw baýlyklary bilen, şonuň ýaly-da azyk üpjünligi hakda barýar. Şol meseleleriň birentegi eýýäm bütündünýä möçberlerine ýetdi. Baýlyk üpjünçilik meseleleri bilen bir hatarda soňky onýyllyklarda ekologik meseleler, ýagny adamzat jemgyýetiniň özüniň ýaşayan we işleýän gurşawyny goramak meseleleri hem ilkinji orna geçdi. Bu meseleler ozaly bilen-de senagat taýdan has ösen etraplarda we ýurtlarda adamyň geografik gurşawa gatyşmagynyň artmagy netijesinde ýüze çykdy.

Adamzat jemgyýetiniň geografik gurşawa edýän ähli täsirleriniň jemi *tebigaty peýdalanmagyň* esasy bolup durýar. Tebigaty peýdalanmagyň möçberleri ozaly bilen, bir ýurdyň ykdysady taýdan ösüşiniň umumy derejesine, onuň häsiýeti bolsa (tebigatyň rasional peýdalanlymagyny we rasional däl peýdalanmagyny tapawutlandyryýarlar) ep-esli derejede dowam edýän jemgyýetçilik gurluşyna baglydyr.

Adamyň tebigy baýlyklarynyň dürli görnüşlerine bolan talaby hem birmeňzeş däldir. Meselem, adam bahasyna ýetip bolmajak baýlygy bolan kislorodsyz hatda birnäçe minut hem ýaşap bilmeýär, şol bir wagtyň özünde ýadro ýangyjynyň çeşmelerini -uran we plutoniý ulanmazdan münlerçe ýyllaryň dowamynda oňupdyrlar. Tebigy baýlyklaryň özleşdirilmegi üçin çykdaýjylar hem dürli bolýar: kä halatlarda olar örän az bolup, köplenç tebigy baýlyklaryň, esasan-da barmasy kyn ýerlerdäki känleri özleşdirilmegi we ş.m gymmatly tehnikalary we tehnologiýalary, uly maýa goýumlaryny talap edýär.

Ýüze çykarylan we gazylyp alynan tebigy baýlyklaryň köpüsi maddy önümçiligiň dürli pudaklary üçin çig mala öwrülýär. Öz gezeginde jemgyýetçilik önümçiligine çekilen we onda köp gezek täzedan üýtgedilen çig mal materiallary bolsa ykdysady baýlyklara öwrülýär. Şeýlelikde, olara zähmet täsir edilmegi netijesinde tebigatyň düzüm bölekleri biziň öňümizde zähmet, desga, maddy gymmatlyklar görnüşinde şekillenýär.

Dünýäniň häzirki zaman senagaty örän köp mukdarda çig mal sarp edýär. Onuň gymmaty (ýangyjyň we elektroenergiýanyň gymmaty hem goşulanda) senagat önümini öndürmekde jemi çykdaýjylaryň 75% -e golaýyny düzýär. Bu ýagdaý köp döwletleriň öňünde çig malyň esasy görnüşleri bilen üpjünçiligiň ýiti meselesini goýýar.

Tebigy baýlyklaryň mineral, ýer, suw, ösümlük we ş.m görnüşleriniň bardygyny siz aşaky synplardaky geogafiýa derslerinden eýýäm bilýänsiňiz. Bu olaryň tebigatyň ol ýa-da beýleki hadysalar toplumyna degişlilik sypaty boýunça toparlanmasynyň bir görnüşidir. Ondan başga-da, tebigy baýlyklar dikeldip bolýan we dikeldilmeýän, ykdysadyýetiň ol ýa-da beýleki pudagy üçin ýaramlylygy (niýetlenenligi), hili boýunça (ýagny olaryň düzümindäki peýdaly komponentleriň derejesi), emele geliş häsiýeti (mineral, organiki) we ş.m. boýunça toparlara bölünýärler.

Ähli tebigy baýlyklaryň toparlara bölünmeginiň şertlidigini bellemek gerek, sebäbi şol bir gazma baýlyk halk hojalygyň dürli pudaklarynda ulanylyp bilinýär.

Dünýäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklaryň özleşdirilmeginiň derejesi biendiganlygy bilen häsiýetlenýär, ol tebigy we durmuş sebäpkärleriň (faktorlaryň) täsiriniň sazlaşyklylygyna baglydyr.

Ýurtlarda gazylyp alynýan baýlyklaryň dürli görnüşleriniň ätiýaçlyklary hem birmeňzeş däl. Diňe birnäçe ýurtlarda (Russiýa, ABŞ, Hytaý) tebigy baýlyklaryň ähli görnüşleri (mineral, tokay, suw, ýer we beýlekiler) bar. Döwletleriň arasynda Braziliýa, Hindistan, Awstraliýa hem tebigy baýlyklaryň ýokary üpjünligi bilen tapawutlanýar. Dünýäniň köp ýurtlarynda baýlyklaryň diňe bir ýa-da birnäçe görnüşleriň dünýä ähmiýetli ätiýaçlyklary bar. Mysal üçin, Ýakyn we Orta Gündogar Aziýa ýurtlary (Saud Arabystan, Kuweýt, Ýrak we başgalar) nebitiň we gazyň ummasyz ätiýaçlyklary bilen; Çili, Zair, Zambiyä bolsa misiň; Marokko we Nauru – fosforitleriň uly ätiýaçlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Dünýäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik derejesiniň birmeňzeş dældigi ýokarda bellenişli geçilýär. Tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik görkezijisi – bu ätiýaçlyklaryň ululygynyň we olaryň ulanylyş möçberiniň arasyndaky gatnaşykdyr. Dünýä hojalygynyň we zähmetiň halkara bölünişiginiň çylşyrymly ulgamynda ykdysady taýdan ösen ýurtlar esasan ulanyjy, ösýän döwletler bolsa öndüriji we tebigy baýlyklary (mineral, tokay we beýlekiler) eksport ediji hökmünde çykyş edýär. Şeýle “ýöriteleşmäni”, birinjiden, dünýä ýurtlarynyň taryhy we durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesi; ikinjiden, ýer şarynda tebigy baýlyklaryň köp görnüşleriniň ýerleşiş aýratynlyklary bilen düşündirmek bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. “Tebigy baýlyklar” näme, olar haýsy toparlara bölünýär? “Baýlyk üpjünlik” diýilip näme aýdylýar ?
2. Planetada tebigy baýlyklaryň ýaýramagy haýsy sebäplere baglydyr? Tebigy baýlyk mümkinçilikleri uly bolan döwletleriň mysallaryny getirin.

§5. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Mineral baýlyklar

Mineral baýlyklary. Adam has irki döwürlerden bäri mineral çig mallaryň dürli görnüşlerini giňden peýdalanypdyr.

Döwletleriň köpüsi tarapyndan tebigy baýlyk tygşytlaýjy sýyasatyň geçirilýändigine garamazdan, mineral çig mallaryna bolan isleg ýylsaýyn artýar (ýylda 5%). Bu meýil birinjiden, ösýän ýurtlarda ýagny Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda çig mallara bolan islegiň artmagy, ikinjiden, senagata garanynda materiallary tygşytlamak ýagdaýy çylşyrymly bolan gurluşyk işleriniň çalt ösmegi bilen düşündirilýär.

Soňky onýyllyklarda mineral baýlyklary peýdalanmagyň möçberleri örän artdy. Diňe 1950-nji ýyldan bäri gasma baýlyklary çykarmagyň möçberi üç esse ýokarlandy. XX asyrdaky gazylyp alnan ähli gasma baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ bölegi 1960-njy

ýyldan soň çykaryldy. Şu gün mineral çig maly sarp etmegiň ösüşi onuň ýüze çykarylan gollarynyň ösüşinden has ýokarydyr.

Her ýylda Ýeriň jümmüşinden 100 mlrd tonna golaý dürli mineral çig mallary we ýangyç gazylyp alynýar. Olar gara we reňkli metal magdanlary, nebit, gaz, gurluşyk materiallary- hemmesi 200-den gowrak dürli görnüşlerdir.

Siziň fiziki geografiýa derslerinden bilşiňiz ýaly, gasma baýlyklarynyň häzirki ýerleşşi - Ýeriň uzak taryhy döwürde geologiki ösüşiniň netijesidir. Litosferanyň dürli ýerlerinde ýataklaryň belli bir toparynyň jemlenen uly territoriýalary ýüze çykypdyr. Şunlukda, organiki gelip çykyşly ýangyç baýlyklary gadymy platformalaryň çet gyzalaryna we bükülme sebitlerine ýygnanypdyr, magdan baýlyklary bolsa, köplenç platformalaryň döwürmeleriniň çäginde we Ýer gabygynyň hereketli-epinli sebitlerinde gabat gelýär. Tektoniki hadysalar netijesinde dörän magdan ýataklarynyň köp toplanmagyny *magdan guşaklygy diýip atlandyrylýar*. Olara Alp-Gimalaý, Ýuwaş okean we beýleki magdan guşaklyklary degişlidir.

Mineral baýlyklaryň esasy toparlaryna ýangyç baýlyklary degişlidir. Nebit, tebigy gaz we kömür gazylyp alynýan ýangyjyň esasy görnüşleridir. Olaryň gollary Ýer şary boýunça birmeňzeş ýaýran däldir. Nebitiň baý gollary Ýakyn Gündogar ýurtlarynda (Pars aýlagynyň sebiti), Russiýanyň çägindeki Günbatar Sibir pesliginiň demirgazygynda, Hazar deňiz sebitinde, Demirgazyk Afrikada, Günbatar Afrikadaky Gwineýa aýlagynda, Meksika aýlagynda we Karib deňiz basseýninde, Alýaska ýarym adasynda, Hytaýyň we Hindistanyň kenar sebitlerinde jemlenendir. Russiýanyň demirgazygynda, Günbatar Ýewropa ýanaşýan Demirgazyk deňzinde, Pars aýlagynyň ýurtlarynda, Demirgazyk Afrikadaky Alžirde we Tunisde, Liwiýada, Merkezi Aziýadaky Türkmenistanda we Özbegistanda, ABŞ-nyň we

Kanadanyň çäklerinde tebigy gazyň uly kânleri ýerleşýär. Daş kömriň uly ätiýaçlyklary Russiýada, Hytaýda, Hindistanda, Awstraliýada, ABŞ-da we Günbatar Ýewropada bar (3-nji surat).

Magdan baýlyklary häzirki zaman dünýäsinde örän uly ähmiýete eýedir, sebäbi metallar (ozaly bilen demir) öwezini tutup bolmaýan konstruksiýa material bolmagynda galýar. Maddy önümçiligiň dürli pudaklaryndan başga-da, olar durmuşda, saglygy goraýyş ulgamynda we ş.m giňden peýdalanylýar. Magdan gollarynyň bolmagy islendik döwlet üçin ykdysady ösüşiň esasy aýratynlygydyr.

Adamzadyň geçmişdäki, häzirki we geljekki durmuşy demir bilen has jebis baglanyşyklydyr. Demir magdanynyň öňden peýdalanylýan uly gollary ABŞ-da, HHR-da, Hindistanda, Awstraliýada, Russiýada jemlenendir. Soňky onýyllyklarda geçirilen geologiýa-gözleg işleri Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda köp sanly kânleriň açylmagyna getirdi. Olara Braziliýada Amazonka basseýniniň demir magdanlary, Liberiýadaky, Gwineýadaky, Alžirdäki we baş. magdan kânleri degişlidir.

2-nji tablisa.

Dünýäniň mineral çig-mal ätiýaçlyklary

Mineral çig-mal	Barlanan ätiýaçlyklary, mln t	Mineral çig-mal	Barlanan ätiýaçlyklary, mln t
Demir magdany	230 000	Gurşun	130
Boksitler	28 000	Nikel	110

Hromitler	6 700	Tantal	35
Marganes	4 900	Wanadiý	27
Niobiý	4 200	Kobalt	8,8
Titan	595	Kümüş	0,42
Mis	590	Altyn	0,06
Sink	330	Platina toparynyň metallary	0,066

Reňkli metallardan alýuminiý has giňden ýaýrandyr. Ýer gabygynda onuň mukdary 10%-e ýakyndyr. Alýuminiý çig malynyň (boksitler we baş.) uly gurlary Russiýada, Fransiýada, Italiýada, Hindistanda, Surinamda, ABŞ-da, Günbatar Afrikada, Karib deňiz basseýniniň ýurtlarynda ýerleşýär.

Mis magdanynyň esasy baýlyklary Zambiyada, Zairde, Çilide, ABŞ-da, Kanadada, gurşun-sink magdanlary – ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada jemlenendir.

Dünýaniň senagat taýdan ösen döwletleriň aglabasy özüne gerek bolan mukdardaky metal magdanlary bilen ýeterlik derejede üpjün dälir we olary daşyndan getirmäge mätäçdir. Meselem, Ýaponiýada magdan baýlyklarynyň senagat gurlary ujypsyzdyr. Germaniýa demir magdanynyň, Italiýa-mis magdanynyň, Fransiýa-polimetal magdanlarynyň we ş.m. ýetmezçilik etmeginden kösenýär.

Şol bir wagtyň özünde gara we reňkli metallurgiýanyň kartasyny ünsli öwrenmek, magdanlaryň esasy görnüşleriniň gurlary we gazylyp alnyşy boýunça öňdebaryjy orny ösýän döwletleriň: Braziliýa we Hindistan- demir magdany; Çili, Zambiyá, Zair, Peru, Meksika- mis; Gwineýa, Ýamaýka, Surinam – boksitler; Gabon-marganes; Malayziýa, Indoneziýa, Boliwiýa, Braziliýa, Tailand – galaýy we ş.m. eýeleýändigini görkezýär.

Häzirki zaman dünýäsinde gazylyp alynýan baýlyklaryň arasynda mineral himiýa çig mallary - kükürt, fosfatlar, kaliý duzlary, gurluşyk materiallary, oda çydamly çig mal, grafit we beýlekiler hem möhüm orun eýeleýärler. Bu baýlyklaryň Ýer gabygynda ýaýraýyş derejesi hem örän dürlidir. Meselem, gurluşyk materiallary hemme ýerde diýen ýaly gabat gelýär, kükürdiň, fosforitleriň, grafidiň kánleri bolsa seýregräk duşýar. Bu ýagdaý, bir tarapdan gurluşyk ulgamyny her bir döwletde döretmäge mümkinçilik berýär, beýleki tarapdan – döwletleriň hojalyk ýöriteleşişinde öz yzyny goýýar.

Çig malyň gazylyp alnyşynyň we peýdalanylyşynyň geografiýasy, şeýle hem dünýä bazarynda olaryň nyrlarynyň üýtgäp durmagy, ýurtlaryň durmuş-ykdysady ýagdaýyna düýpli täsir edýär.

Gazylyp alynýan baýlyklaryň täze kánlerini tapmak boýunça geçirilýän gözleg-barlag işlerinden başga-da, dünýäde baýlyk üpjünligini gowulandyrmagyň geljegi uly ugurlarynyň biri, olary gaýtadan ulanmak (metallar), şeýle-de başga materiallar bilen öwezini tutmak (plastmassa, keramika) we ş.m. bolup durýar. Köplenç mineral baýlyklaryň gazylyp alynmagynyň çenden aşa artdyrylmagy ekologiki meseleleriň ýitileşmegine getirýär. Şonuň üçin mineral-çig mal baýlyklary kompleksleýin (köptaraplaýyn) we rejeli ulanmak ykdysady syýasatyň iň bir esasy ugurlaryň biri bolup durýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Pars aýlagynyň ýurtlary haýsy mineral baýlyklary bilen bellidir? Haýsy ýurtlarda demir magdanynyň uly gorlary bar?
2. Edebiýatlara we atlasa esaslanyp dünýä sebitleriniň we aýry-aýry ýurtlarynyň mineral baýlyk üpjünligini görkezýän tablisany düzüň.
3. Atlasdan peýdalanyp, gazma baýlyklaryň uly kânlerini we olaryň amatly meýdan-çäk baglanyşykly etraplaryny dünýäniň sudur kartasynda belläň.

§ 6. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Tebigy gursawyň hapalanmagy we ekologik meseleler

Dünýäniň ýer-toprak baýlyklary. Müňýyllyklaryň dowamynda emele gelen ýer baýlyklary we toprak örtügi oba hojalyk önümçiliginiň esasydyr. Planetanyň ýer gorunyň diňe 1/3 bölegi oba hojalygyna ýaramly ýerlerdir, ýagny azyk önümlerini öndürmek üçin ulanylýan ýerlerdir. Ýylylyk we çyglylyk bilen ýeterlik derejede doly üpjün bolmanlygy sebäpli, dünýäniň ähli toprak baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ böleginiň hasyllylygy pes hasaplanýar.

Oba hojalyk ýerleriň düzümine sürülýän ýerler, köpýyllyk agaçlaryň (baglaryň) tutýan meýdanlary, tebigy çemenlikler we öri meýdanlary girýär. Häzirki wagtda dünýä boýunça ekerançylyk ýerleri (özleşdirýän ýerler) ähli gury ýeriň 11% -ni (1340 mln ga) düzýär. Dünýä sebitleri boýunça ýer baýlyklarynyň paýlanylyşy endigan däl (3-nji tablisa). Ýer gorunyň 33%-i Aziýada, 23%-i bolsa Afrikada ýerleşýär. Sürülýän ýerleriň möçberi boýunça-da Aziýa öňdeligi eýeleýär. Ýöne bu görkeziji Ýewropada hem ýokarydyr (27%).

Soňky ýyllarda köp ýurtlarda oba hojalyk üçin özleşdirmäge ýaramly ýerler juda azaldy, diňe tokaýlar we gazaply tebigy şertli ýerler galdy. Meselem, Latyn Amerikasynda soňky 20 ýylyň dowamynda özleşdirilýän ýerleriň meýdany 2 esse köpeldi (esasan tokaýlaryň çapylmagynyň hasabyna). Diňe soňky 50 ýylyň dowamynda dünýäde azyk önümlerine bolan isleg 4 esse artdy.

Ýer baýlyklarynyň çalt azalmagy (kemelmegi) oba hojalygyna ýaramly ýerleriň köplenç gurluşyk we dag – magdan senagat işleri üçin, şäherleriň we obalaryň, ulag ýollarynyň, suw howdanlarynyň gurluşygy üçin ulanylýandygy we beýleki sebäpler bilen baglanyşyklydyr.

Oba hojalyk önümçiliginiň esasy meseleleriniň biri topraklaryň ekerançylykda talabalaýyk ulanylmaýandygy sebäpli zaýalanmagydyr. Şeýle-de topraklaryň ýuwulmagy (suw we ýel) zerarly onuň önümliligi peselýär. Dünýäde her ýylda topragyň ýuwulma hadysasy netijesinde 6-7 mln ga, batgalaşmagyň we şorlaşmagyň netijesinde bolsa 1,5 mln ga ýerler oba hojalyk dolanyşygyndan aýrylýar.

Dünýäniň köp sebitleri üçin çölleşmek hadysasy hem mahsus. Çölleşmek hadysasy diýlip çölleriň meýdanynyň giňelmegine we olaryň oba hojalyk ýerlerine tarap süýşmegine aýdylýar. Bu mesele esasan-da Afrikadaky Sahara çölünde has intensiw ýagdaýda geçýär. Bütin dünýä boýunça umumy antropogen çölleriň meýdany 9 mln km² geçýär. Şeýle-de gury ýerleriň 19%-i çölleşmek hadysasyna

sezewar bolýar (çölleşme hadysasynyň tizligi – ýylda 6 mln ga). Şonuň üçin-de planetamyzyň ýer baýlyklaryny gorap saklamak – adamzadyň iň bir wajyp meseleleriniň biridir.

3-nji tablisa

Dünýä sebitleriniň ýer baýlyklary.

Sebitler	Ýer baýlyklarynyň meýdanyny, mln km ²	Ilatyň jan başyna düşýän ýer baýlyklaryň möçberini, ga	Dünýäniň ýer goryndaky paýy,%				
			Ýer gory	Sürül – ýän ýerler	Çemenlikler we öri meýdanlar	Tokaýlar	Başga ýerler
Ýewropa	10,7	1,5	8	27	16	10	16
Aziýa	44,3	1,4	33	32	18	28	34
Afrika	30,3	6,4	23	15	24	18	22
Demirgazyk Amerika	22,5	6,1	17	15	10	17	14
Günorta Amerika	17,8	7,3	13	8	17	24	9
Awstraliýa we Ummanystan	8,5	37,0	6	3	15	3	5
Bütün dünýä boýunça	134,0	3,0	100	100	100	100	100

Tokaý baýlyklary. Biziň planetamyzyň 4 mlrd ga gowrak territoriýasyny (gury ýeriň 30%-ne golaýy) tokaýlar eýeleýär. Häzirki wagtda Ýer şarynda iki sany tokaý guşaklygyny tapawutlandyryýarlar: demirgazyk (pürli agaçlaryň agdyklyk edýän tokaýlary) we günorta (ýasy ýaprakly agaçlardan ybarat çygly ekwatorial we tropiki tokaýlary).

Tokaýlaryň iň köp meýdany Aziýada we Günorta Amerikada, iň az meýdany bolsa Awstraliýada ýerleşýär (4-nji surat). Agajyň ätiýaçlygy boýunça öňdebaryjy orunlary Russiýa (75 mlrd m³), Braziliýa, Kanada, ABŞ; tokaý bilen örtülen territoriýalaryň ululygy boýunça bolsa – Russiýa, Braziliýa, Kanada, ABŞ, Hytaý, Indoneziýa, Kolumbiýa, Hindistan eýeleýärler. Meýdanynyň tokaýlyk derejesi boýunça Surinam (tokaýlar ýurduň 90% territoriýasyny örtýär), Gaýana, Gabon (80%-den ýokary), Malaýziýa, Ýaponiýa, Mýanma, Indoneziýa, Ekwador, Laos

(60%-den ýokary), şeýle-de Finlýandiýa, Şwesiýa has tapawutlanýarlar. Russiýada tokaýlar 45%, Braziliýada bolsa 60% -e golaý territoriýany tutýar.

Häzirki wagtda adamzat jemgyýetini ynjalykdan gaçyrýan hadysalaryň biri-de tokaýlaryň meýdanlarynyň kem-kemden azalmagydyr. Diňe soňky 200 ýylynyň

dowamynda dünýäde tokaýlaryň meýdany 2 esse azaldy. Şunuň ýaly depgin bilen tokaýlaryň ýok edilmegi ähli adamzat üçin heläkçilikli ýagdaýy döredýär, onuň netijesinde atmosfera kislorodyň barmagy azalýar, klimatyň düýpgöter üýtgemegi bolup geçýär.

Tokaý örtüginin kemelmegi dünýäniň örän çylşyrymly we uly meselesine öwrüldi. Köp asyrlaryň dowamynda tokaý meýdanlarynyň azalmagy adamzadyň ösmegi üçin päsgelçilik bolup durmaýardy. Ýöne häzirki wagtda bu hadysa köp ýurtlaryň ykdysady we durmuş ýagdaýyna ýaramaz täsir edip başlady. Ýer şarynyň meýdanynyň 30% golaýynyň entek tokaý meýdanlary bilen örtülendigine garamazdan, adamzadyň ýaşamagy üçin tokaýlary gorap saklamak we tokaýlary dikeltmek boýunça işleri ýaýbaňlandyrmak zerurdyr. Bu babatda biziň ýurdumyzda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbaguly Berdimuhamedowyň amala aşyran “Gök guşak” syýasaty uly ähmiýete eýedir. Aşgabat şäheriniň töwereklerinde, welaýatlarda millionlarça agaç nahallary oturdylyp, tokaý massiwleri döredilýär. Bu bolsa diýarymyzyň ekologik ýagdaýynyň gowulanmagyna ýardam eder.

Suw baýlyklary. Suw baýlyklary öwezini dolup bolýan kategoriýa degişlidir. Ýer ýüzünde suwuň umumy ätiýaçlyklary ägirt uly bolup, 1,4 mlrd.km³-den geçýär. Emma bu baýlyklaryň 94% -i Dünýä okeanyna we diňe 6%-i gury ýeriň suwlyryna düşýär. Süýji suwuň gös-göni sarp etmek üçin ýaramly ätiýaçlyklary biziň planetamyzyň ähli suw baýlyklarynyň 1%-den-de azdyr. Dünýä möçberinde suwuň sarp edilişiniň birsyhly artýandygyny göz önünde tutmak zerurdyr. Suwuň sarp edilişi XXI asyryň başlarynda ýylda 3 mün km³-den geçdi. Suwy esasy sarp edijiler –suwarymly ekerançylyk, senagat, kommunal-durmuş hojalygydyr. Eýýäm birnäçe ýurtlarda suw baýlyklarynyň örän ýetmezçilik edýändigini duýulýar.

Günorta-Günbatar we Günorta Aziýanyň, Demirgazyk Afrikanyň gurak çöllük ýerlerinde tebigy suw çeşmeleriniň (derýalaryň, kölleriň) az bolmagy ekerançylykda uly kynçylyklary döredýär. Senagat taýdan ösen ýurtlarda (ABŞ, Günbatar Ýewropada), Aziýanyň we Afrikanyň käbir ösýän ýurtlarynda süýji suw çeşmeleriniň hapalanmagy ilatyň suw üpjünçiliginde uly meseleleriň ýüze çykmagyna getirdi.

Tebigaty rejeli (rasional) peýdalanmaklyk akar suwlyryň we suw howdanlarynyň ýata suwlar bilen hapalanmagyna garşy göreş alyp barmak baradaky çäreleri, önümçilik hajatlary üçin suwy tygşytly peýdalanmagyň häzirki zaman tehnologik tilsimatlarynyň ornaşdyrylmagyny öz içine alýar. Mundan başga-da, derýalaryň suwuny suw artykmaçlyk edýän etraplardan suw ýetmezçilik edýän sebitlere eltmek barada uly möçberli taslamalar amala aşyrylýar ýa-da işlenip düzülýär. Deňiz suwuny süýjetmek esasynda hojalyk hajatlary üçin peýdalanmak tejribesi giňden ulanylyp başlandy (Saud Arabystany, Kuweýt, BAE).

Dünýä okeanynyň baýlyklary. Dünýä okeany dürli-dürli tebigy baýlyklarynyň ägirt uly hazynasydyr. Ylmyň we tehnikanyň ösmegi biologik (ylaýta-da balyk), energetiki (daşgyn we gaýtgin energiýasy), suw (deňiz suwuny süýjitmek) baýlyklaryny has netijeli özleşdirmek üçin zerur şertleri döretdi.

Biologiki baýlyklar okeanlarda we deňizlerde ýaşayan köpdürli ösümlikleriň we haýwanlaryň ähli ätiýaçlygyny öz içine alýar. Okeanlaryň biologiki baýlyklarynyň azyndan 20 mlrd adamy eklemäge ýetjekdigini alymlar hasaplaýarlar.

Adam tarapyndan peýdalanylýan deňiz biomassasynyň 85%-den gowragy balyklara degişlidir. Galan bölegi molýuskalaryň, leňneç şekillileriň we käbir deňiz süýdemdirijileriniň paýyna düşýär. Her ýylda 85-90 mln.tonna balyk, molýuskalar, suwotular we beýleki önümleri almak bilen adamzat özüniň beloklara bolan isleginiň 20%-ni üpjün edýär. Okeanyň önümleri maldarçylyk üçin ýokary kaloriýaly iýmlik un almak üçin çig mal hökmünde hem peýdalanylýar.

Edil gury ýerde bolşy ýaly, Dünýä okeanynda hem ýokary we az önümlü meýdanlar bar. Tutulýan balyklaryň we balyk däl önümleriň 90%-den gowragy deňziň kenarýaka ýalpak bölegine degişlidir. Bu ýerde Okeanyň organiki dünýäsiniň esasy ojaklary jemlenendir. Şeýle-de bolsa, onuň çägininiň 2/3 bölegini az önümlü territoriýalary tutýar.

Soňky ýyllarda dünýäniň birentek ýurtlarynyň hojalygynda okeanyň mineral baýlyklaryny, ilkinji nobatda nebit we gaz baýlyklaryny peýdalanmak has uly ähmiýete eýe boldy. Deňiz suwunda himiki elementleriň ählisi diýen ýaly bardyr. Olaryň arasynda Dünýä okeanynyň kenarýaka ýalpak böleginden çykarylýan nebitiň we gazyň möçberi ýylsaýyn artýar. Häzirki wagtda dünýäde çykarylýan nebitiň 1/3 bölegi okeanyň paýyna düşýär. Nebitiň we gazyň esasy gorlary Pars aýlagynda, Hazar deňzinde, Meksika aýlagynda we ABŞ-nyň Kaliforniýa kenar sebitlerinde, Gwineýa aýlagynda jemlenendir. Emma olaryň peýdalanylşynyň artdygysaýyn Dünýä okeanynyň hapalanmak howpy-da ýokarlanýar, bu ýagdaý birentek deňiz giňişliklerinde eýýäm howply möçberlere ýetdi.

Dünýäniň tebigy baýlyklaryny we daşky gurşawy goramak. Tebigy baýlyklary peýdalanmak meselesi bilen ekologik mesele özara ýakyndan baglanyşyklydyr. Tebigatdan dürli maddalar we materiallar alnan mahalynda (meselem, kömür açyk usul bilen çykarylýanda, deňizleriň kenarýaka ýalpak suw giňişliklerinde nebit we gaz ýataklary işlenilende) daşky gurşawa zyýan ýetýär. Ýöne önümçilikde we adamlaryň gündelik durmuşynda emele gelýän gaty, suwuk, gaz şekilli “galyndylaryň” ägirt köp möçberiniň tebigy gurşawa gaýdyp gelmegi netijesinde ol has güýçli hapalanýar. Bu “galyndylaryň” toplanmagynyň ýol berilýän çäkden ýokary bolýan mahallary seýrek bolmaýar. Şoňa görä-de tebigatyň rasional peýdalanylmagy tebigy baýlyklar bilen oňat üpjün edilmegini-de, daşky gurşawyň antropogen hapalanmagyndan goralmagyny-da göz öňünde tutýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Tokaýlaryň meýdanynyň azalmagynyň sebäpleri haýsylar?
2. Suw baýlyklarynyň ýetmezçiligi we hapalanmagy haýsy sebäpler bilen baglanyşykly?
3. Dünýäniň ýer, suw we tokaý baýlyklaryny häsiýetlendirýän maglumatlary seljeriň. Kitabyň 3-nji tablisasynyň maglumatlaryny peýdalanyň, ýer baýlyklarynyň materikler boýunça paýlanyşynyň (% gatnaşygynda) tegelek diagrammasyny guruň.
4. Edebiýat we metbugat çeşmeleriniň maglumatlary esasynda dünýäde we Türkmenistanda ekologik ýagdaý barada ýazmaça habar taýýarlaň.

III bap

DÜNYÄNIŇ ILATY

§7. Ilatyň sany we artyşy

Ilatyň sanynyň üýtgeýşi. Ýer şarynda ilkinji adamlaryň haçan we nirede peýda bolandygy baradaky sorag häzirki wagta çenli ýiti ylmy jedelleriň biri bolup galýar. Häzirki günde alymlaryň aglaba köplügi „Homo Sapiens” görnüşiň 50 müň ýyl ozal Gündogar Afrikadaky Beýik döwürmeler sebitinde (Efiopiýa tekiz daglyk ýurdy) gadymy gominidlerden bolünipdir diýip hasaplaýar.

Gündogar Afrikada soňky gazuw-agtaryş işleri we ylmy açyşlar bu sebitiň adamyň gelip çykan iň ähtimal ýeridigini tassyklaýar. Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň häzirki territoriýasy-da gadymy adamlaryň ýüze çykan we ýaşan medeni ojaklarynyň biri bolandygyny taryhy maglumatlar we arheologiki tapyndylar doly subut edýär.

Alymlaryň pikirine görä, mundan 35-40 mün ýyl ozal Ýer şarynda bary-ýogy 1 mln töweregi adam ýaşapdyr. Biziň eýýamymyzyň başlarynda dünýäniň ilatynyň sany 230-250 mln adama ýetipdir. Häzir bolsa dünýäniň ilatynyň sany 6.5 mlrd adamdan geçýär. Umuman, adamzat taryhynyň bütin dowamynda diýen ýaly ilatyň köpeliş bady haýal bolupdyr. Onuň ýokarlanmagy bolsa diňe täze we esasanda, iň täze wagt döwründe başlanypdyr. Onuň şeýledigini käbir mysallar görkezýär. Egerde XX asyryň başynda Ýer şarynyň ilatynyň her ýyldaky absolýut artyşy 10-15 mln adam bolan bolsa, onda asyryň ortalarynda 40-50 mln., biziň günlerimizde 80-85 mln adama ýetdi. Bu bolsa Ýewropa döwletleriniň islendik biriniň (Russiýadan başga) ilatynyň sanyndan hem köpdür.

Dünýä bölekleri boýunça ilatyň paýlanyşy hem birmeňzeş däldir. Üçünji müňýyllygyň başlarynda (2007 ý.) dünýäniň ilatynyň 60,8%-i Aziýada, 13,6%-i Afrikada, 8,2%-i Ýewropada, 5,3%-i Demirgazyk Amerikada, 8,6%-i Latyn Amerikasynda, 0,5%-i Awstraliýa we Okeaniýada ýaşaýar.

Ilatyň artyş depgini-de tapawutlydyr (5-nji surat). Bu babatda Afrika beýlekilerden düýpli tapawutlanýar. Bu sebitde ilatyň artyşy her ýylda 2,1 %-e ýetýär.

Ilatyň üznüksiz köpelişi. Ilatyň sanynyň artyşy onuň üznüksiz köpelişiniň häsiýetine baglydyr. *Ilatyň üznüksiz köpelişi diýlip adamzat nesliniň üznüksiz täzelenmegini, çalyşmagyny üpjün edýän dogluş, ýogalyş we tebigy artyş hadysalarynyň jemine düşünilýär.*

Islendik sebitiň ilatynyň sany-iki sebäpkäriň bir wagtyň dowamyndaky hereketiniň netijesidir: tebigy artyş (dogluşyň we ýogalyşyň arasyndaky tapawut) we mehaniki artyş (ýurda gelýän we ýurtdan gidýän adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawut). Degişlilikde, dogluş we emigrasiýa (ýurduň çäginde başga ýerlere göçüp gitmek) ýurduň ilatynyň sanyny köpeldýär, tersine ýogalyş we immigrasiýa (başga ýerlerden ýurduň çäginde göçüp gelmek) bolsa azaldýar.

5-nji surat

Ýönekeý hasaplamalarda dogluşyň ýygylgyny häsiýetlendirmek üçin köplenç onuň umumy koeffisiýenti (döwletiň 1000 ýaşajjysyna bir ýylda doglan çagalaryň sanynyň ilatyň umumy sanyna ortaça gatnaşygy) peýdalanylýar. Ýogalyşyň we

tebigy köpelişiniň derejesi hem şeýle hasaplama bilen aňladylýar. Dogluşyň umumy koeffisiýenti bütin dünýä boýunça 22%-e (promile) deňdir. Emma sebitler boýunça ol düýpli tapawutlanýar. Iň ýokary görkeziji Afrika (43%), iň pes derejesi bolsa Ýewropa ýurtlary (11%) üçin häsiýetlidir. Tropiki Afrikanyň döwletleriniň aglabasynda dogluşyň umumy koeffisiýenti 50%-den hem geçýär.

Bu sebitiň döwletleriniň köpüsinde ýogalyşyň umumy koeffisiýenti 20%-den ýokary. Ýewropa ýurtlarynda hem “*demografiki garrylyk*” (ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň ýokary bolmagy) hadysasy sebäpli ýogalyşyň umumy koeffisiýenti birneme ýokarydyr (11%). Ýogalyşyň iň pes derejesi Günorta-Günbatar Aziýanyň nebit eksport edýän arap ýurtlary üçin häsiýetlidir. Türkmenistanda hem ýogalyşyň umumy koeffisiýenti azalýar. 1995-nji ýylda bu görkeziji 1000 adama 7,0 % bolanlygyndan 2007-nji ýylda 5,4 %-e çenli peseldi.

Ilatyň tebigy hereketini häsiýetlendirýän esasy görkeziji *tebigy köpeliş koeffisientidir* – ýurtda bir ýylda doglan çagalaryň we ýogalan adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawudyň ilatyň umumy sanyna bölünmegidir. Bu görkeziji dünýä boýunça kem-kemden peselýär. “Demografiki partlaýyşyň” (tebigy köpelişiniň ýokary derejesine baglylykda ilatyň sanynyň çalt artmagy) başlanan döwürlerinde (1960-njy ýyllarda) ilatyň tebigy köpeliş koeffisenti 20% bolanlygynda, 2007-nji ýylda 13%-e çenli peseldi. Emma ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda onuň derejesi ýokary bolmagyna galýar.

Ilatyň köpelişiniň görnüşleri. Dünýä ýurtlarynda ilatyň köpelişiniň tapawutly, birnäçe görnüşini (tipini) tapawutlandyrmak bolar. Has umumylaşdyrylan görnüşde ilatyň üznüksiz köpelişiniň esasy iki görnüşini barada gürrüň açmak bolar.

Ilatyň köpelişiniň birinji görnüşini - “*demografik krizis*” (çökgünlik). Ilatyň üznüksiz köpelişiniň bu görnüşini üçin dogluşyň, ýogalyşyň we degişlilikde tebigy köpelişiniň derejesiniň pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, täze industrial döwletlerde, bazar ykdysadyýetine geçýän ýurtlaryň birnäçesinde we käbir ösýän ýurtlarda (esasan ada ýurtlarynda) ýaýrandyr.

Ilatyň köpelişiniň ikinji görnüşini - “*demografiki partlaýyş*”. Ilatyň köpelişiniň bu görnüşini üçin dogluşyň we tebigy artyşyň ýokary, ýogalyşyň bolsa birneme pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ozaly bilen ösýän ýurtlarda aýdyň görünýär (5-nji surat).

Bu ýurtlar baknaçylykdan azat bolup, garaşsyzlygyny gazananlaryndan soňra, häzirkizaman saglygy saklaýyşyň, sanitariýanyň we gijgidenanyň-ilkinji nobatda ýokanç kesellere garşy göreş üçin gazananlaryny giňden peýdalanmaga mümkinçilik aldylar. Bu bolsa ýogalyşyň üzül-kesil peselmegine getirdi. Dogluşyň derejesi bolsa köp babatda ýokary bolmagyna galdy.

Dürli ýurtlarda geçirilýän demografiki syýasatyň ugry olarda ýüze çykýan ilat ösüşiniň meselelerine bagly bolup durýar. Meselem, ilaty tebigy köpelişiniň hasabyna çalt artýan ýurtlarda ol ilat ösüşini kadalaşdyrmaga gönükdirilýär. 70-80-nji ýyllarda dünýäde iň köp ilatly Hytaý Halk Respublikasynyň hökümetiniň maksady- ilatyň tebigy köpeliş derejesini çürt-kesik peseltmek, ýurdy az çagalaly maşgalaly döwletleriň hataryna çykarmak bolupdy. Netijede maşgalany meýilleşdirmekte uly öňegidişlikler gazanyldy – ilatyň tebigy artyşynyň ortaça ýyllyk görkezijisi 28%-den (1968 ý) 8% –e (2006 ý) çenli peseldi. Bu bolsa dünýä boýunça ortaça görkezijiden hem pesdir.

Ilatyň dogluşyny kadalaşdyrmak boýunça Aziýa we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň köpüsinde alnyp barylýan döwlet syýasaty oňyn netijeler bermeýär. Tropiki Afrikanyň ýurtlarynda bolsa şeýle syýasat asla ýöredilmeýär.

Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde, esasan-da Ýewropa ýurtlarynda (Fransiýa, Germaniýa, Daniýa, Wengriýa, Russiýa we baş.) demografiki syýasat ilatyň tebigy artyşyny ýokarlandyrmaklyga gönükdirilendir. Bu döwletlerde çaga dogluşyny höweslendirmek üçin dürli çäreler geçirilýär (enelere pul kömegi, köpçagalý maşgalalara dürli ýeňillikler bermek we ş.m).

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletinde hem ilatyň artyşyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen işjeň döwlet demografiki syýasaty alnyp barylýar.

Şonuň netijesinde bolsa ilat ösüşinde uly netijeler gazanyldy. Yurduň ilatynyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokarlanýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ýer şarynda ilatyň köpelişi haýsy döwürlerde has ýokary boldy?
2. Ilatyň üznüksiz köpelişiniň ýokary derejesi haýsy döwletler üçin häsiýetli?
3. Náme üçin Ýewropa ýurtlarynda ilatyň sany haýal artýar?
4. Demografiki syýasat name? Ýurtlaryň dürli toparlarynda ilatyň köpelişini kadalaşdyrmaga gönükdirilen çäreleriň mysalyny getiriň.

§8. Ilatynyň ýaş, jyns we milli düzümi. Ilatyň migrasiýasy

Ilatyň ýaş düzümi. Ilatyň tebigy köpelişi we migrasiýasy onuň ýaş we jyns düzümini kesgitleýär. Ilatyň geografiýasyna degişli edebiýatlarda köplenç, adamlary ýaşyna baglylykda dürli alamatlary boýunça ýaş toparlaryna (kategoriýalara) bölýärler:

- a) Köpelmeklik aýratynlyklaryna baglylykda: 15 ýaşa çenli –çagalaryň nesli, 15-49 ýaşdakylar - ene-atalar nesli, 50 ýaş we ulular-garrylar nesli;
- b) Zähmete ukyplylygyna baglylykda: işe ýaramlylyk ýaşdan kiçiler, işe ukyply ýaşdakylar we işe ukyplylyk ýaşdan ulular.

Ilatyň ýaş düzüminiň grafiki derňewi üçin diagrammalaryň aýratyn görnüşi: ýaş düzüminiň piramidalary giňden peýdalanylýar (6-njy surat). Ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletler boýunça şeýle piramidalaryň ikisini şekillendirmek, ilatyň üznüksiz köpelişiniň dürli görnüşlerinde ýüze çykýan ýaş tapawutlary kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Piramida aşakdan ýokarylygyna seredilende, ösýän döwletlerde onuň aşaky bölekleri örän giň (uly), şol bir wagtyň özünde ykdysady taýdan ösen döwletlerde ol has dar (kiçi) bolup görünýär. Munuň özi Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň ösýän ýurtlarynda çagalaryň paýynyň adaty, ýokary bolýandygyny we olaryň ähli ilatyň 40%-ne, kähallatlarda bolsa ýarysyna çenli ýetýändigini (Keniýa, Botswana we baş.) aňladýar. Bu görkeziji Ýewropa ýurtlarynda esasan, 20-30% aralygynda üýtgeýär. GFR-de, Şwesiýada bolsa ilatyň umumy sanynda çagalaryň paýy has hem pesdir. Tersine, ykdysady taýdan ösen döwletlerde garrylaryň paýy has ýokarydyr (14%-den geçýär), ösýän ýurtlarda bolsa olar ilatyň bary-ýogy 7%-ni düzýär.

Adam ýaşı ilatyň esasy öndürijilikli (zähmete ukyply) bölegini kesgitlemegiň baş alamaty (kriteriýasy) bolup durýar. Adamlaryň zähmete ukyplylygynyň ýaş çägi aýry-aýry ýurtlarda dürliçe belleniýär. Biziň ýurdumyzda zähmete ukyplylyk erkekler üçin 16-62 ýaş, aýallar üçin 16-57 ýaş çäginde kesgitlenendir. Russiýada zähmete ukyply ilata aýal-gyzlaryň 16-55 ýaş, erkekleriň 16-60 ýaş aralygyndaky toparlary girizilýär. ABŞ-da bu ýaş toparyna ilatyň 16 ýaşdan, Angliýada we Kanadada -15 ýaşdan, Meksikada we Portugaliýada -12 ýaşdan ululary girizilýär. Türkmenistanda pensiýa ýaşı (dynç alyş ýaşı) aýallar üçin 57, erkekler üçin bolsa 62 ýaşdan, ykdysady taýdan ösen döwletleriň aglabasynda bolsa 65 ýaşdan kesgitlenilýär. Käbir ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda bolsa, şeýle ýaş çägi asla kesgitlenilmeýär, sebäbi olarda pensiýa üpjünçiligi girizilmeýär.

6-njy surat.

Ilatyň ýaş düzüminde zähmet baýlyklaryndan başga-da olaryň maddy önümçilige we önümçilik däl toplumynyň işlerine hakyky gatnaşýan bölegini - *ykdysady işjeň ilaty* tapawutlandyrýarlar. Zähmet ukuply adamlardan başga olara işleýän ýetginjekleri (15 ýaşa çenli), garry adamlary hem girizýärler. Dünýäde ilatyň takmynan 45%-i ýa-da 2,7 mlrd. adama golaýy onuň ykdysady işjeň bölegine degişlidir.

Jyns düzümi. Dünýä ýurtlarynyň takmynan ýarysynda aýallar san taýdan agdyklyk edýär. Şeýle agdyklyk GDA-nyň döwletlerinde, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarynda uludyr (öňki SSSR-iň düzümine giren ýurtlarda ortaça her 100 aýala 90 erkek adam düşýär), şunlukda aýallaryň paýy esasan uly ýaş toparlarynda has ýokarydyr. Ol öňi bilen aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygynyň erkeklere garanda biraz ýokarylygy bilen düşündirilýär. Bu sebitleriň köp döwletlerinde aýallaryň sanynyň artmagy ikinji jahan urşy döwründe erkek adamlaryň arasynda uly ýitgiler bilen hem baglanyşyklydyr.

Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda, Awstraliýa we Okeaniýada erkekleriň we aýallaryň sany takmynan deňräkdir.

Emma Aziýa döwletlerinde ilatyň umumy sanynda erkekler mese-mälim agdyklyk edýärler (ortaça her 100 aýal-gyza 104 erkek adam düşýär). Aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygy erkek adamlaryňkydan gysgadyr. Soňky ýyllarda Aziýanyň käbir ýurtlarynda ilatyň jyns düzümine daşyndan göçüp gelýänler (migrasiýa) uly täsir edip başlady. Ol esasan-da nebit çykarýan arap döwletleri üçin häsiýetlidir.

Ýöne şeýle-de bolsa umumydünýä görkezijisine dünýäniň iň köp ilatly ýurtlarynyň ikisinde -Hytaýda we Hindistanda erkekleriň san taýdan agdyklyk etmegi uly täsir edýär. Şonuň üçin-de dünýä ýurtlarynda aýallara garanda umuman, erkekler birneme köpräk. Ortaça hasap bilen her 100 aýal-gyza 101 erkek adam düşýär.

Ilatyň migrasiýasy :olaryň görnüşleri we geografiýasy. Bütün dünýäde we dürli ýurtlarda ilatyň sanyna, düzümine we ýerleşişine migrasiýa hadysasy, ýagny onuň bir ýerden beýleki ýere göçüp-gonuş hereketi uly täsir edýär.

Migrasiýa (latynça migratio-göçmeklik) – bu ilatyň hemişelik, wagtlaýyn ýa-da möwsümleýin häsiýetde öz ýaşayan ýerlerini çalyşmagy (üýtgetmegi) bilen baglanyşykly, aýry-aýry territoriýalaryň we ilatly mesgenleriň arasynda göçüp-gonuş hereketidir.

Migrasiýanyň iki görnüşi has giňden ýaýrandyr. Adamlaryň bir döwletiň çäginde beýleki döwletlere göçüp gitmegine, ýa-da gelmegine daşarky (halkara) migrasiýa diýilýär. Eger-de şeýle hereketler ýurduň çäginde dürli etraplaryň ýa-da oba bilen şäheriň arasynda bolup geçýän bolsa, oňa içerki migrasiýa diýip aýdylýar.

Häzirki wagtda dünýäde zähmet baýlyklaryny (işçi güýjüni) özüne çekiji üç esasy merkeziň bardygyny bellemek gerek. Olara ilkinji nobatda Günbatar Ýewropa sebiti degişlidir (aýrytynda: GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Şweýsariýa). Ikinji merkez ABŞ-dyr. Bu ýerde diňe resmi immigrantlaryň sany (esasan Latyn Amerikasy, Aziýa we Ýewropa ýurtlaryndan) ýylda takmynan 1 mln. adama ýetýär, resmi däl bölegi bolsa – ondan hem köpdür. Zähmet migrasiýasynyň üçünji ojagy Pars aýlagynyň nebit çykarýan ýurtlarydyr. Olaryň ilatynyň umumy sanynda daşyndan gelen zähmet immigrantlary (Ýegipetden, Hindistandan, Päkistandan we beýleki ýurtlardan) ýerli ilatdan has köpdür. Kanadanyň we Awstraliýanyň ilaty esasan migrasiýanyň hasabyna artdy. Ýsraýyl döwletinde ilatyň 2/3 bölegi, esasan Russiýadan we GDA-nyň beýleki ýurtlaryndan migrasiýa akymalarynyň hasabyna artdy.

Zähmet migrasiýalary bilen bir hatarda syýasy, etniki, dini, ekologik we beýleki sebäpler boýunça köpçülikleýin migrasiýalar hem bolýar. Bosgunlaryň akymynyň döremegi ýaly soňky döwrüň möhüm hadysalary şeýle migrasiýalar bilen baglanyşyklydyr. Häzirki wagtda dünýäde bosgunlaryň sany 20 mln. adamdan geçdi.

Umuman, içerki migrasiýalar ähli döwletler üçin hem häsiýetli. Ösýän döwletlerde hojalyk ýeri ýa-da iş orny bolmadyk oba ýaşajylarynyň akymlary gowy durmuşyň gözleginde şäherlere ugrukdyrylýar, has ösen döwletlerde bolsa – ilatyň “tersleýin” migrasiýasy, ýagny şäherlerden şäher eteklerine, kähallatlarda bolsa oba ýerlerine göçmeklik agdyklyk edýär.

Dünýäniň ilatynyň milli düzümi. Ýer togalagynyň ilatynyň milli (etniki) düzümi-adamzadyň uzak taryhy ösüşiniň netijesidir. Häzirki wagtda dünýäde etniki umumylyklaryň dürli görnüşleri: aýry-aýry taýpalar, garyndaş taýpalaryň toparlary, milletler, halkar bar.

Ýer şarynyň etniki düzümini takyk kesgitlemek örän çylşyrymly. Sebäbi häzirki wagtda dünýäde 3-4 mün töweregi, sany onlarça adamdan ýüzlerçe milliona çenli bolan dürli halklary tapawutlandyryrlar.

Dünýä döwletleriniň ýarysyndan gowragy birmilletlidir (ýagny esasy millet ilatyň 90%-den köpüsini tutýar): Daniýa, Şwesiýa, Ýaponiýa we baş. Galan ýurtlar köpmilletlidir. Olaryň hataryna Russiýany we ABŞ-ny (bu döwletlerde 100-den gowrak dürli milletleriň wekilleri ýaşaýarlar), Beýik Britaniýany (iňlisler, şotlandlar, uelsler, irlandlar we baş.), Ispaniýany (ispanlar, kataloniýalylar, basklar we baş.) goşmak bolar.

Köpmilletlilik esasan-da ösýän döwletler üçin häsiýetlidir. Diňe Hindistanda birnäçe ýüz dürli etniki toparlar, Nigeriýada-200, Indoneziýada-150-den az bolmadyk halklar ýaşaýarlar.

Halklaryň toparlanmasy adaty dil ýakynlygy boýunça kesgitlenilýär. Bu toparlanmanyň iň uly birligi dil maşgalasydyr. Ol dil toparlaryna, soňra bolsa halklara bölünýär. Dünýäde has giňden ýaýran 20 dil maşgalalaryny görkezmek bolar.

4-nji tablisa

Dünýädeki uly dil maşgalalary

Dil maşgalalary	Gepleşýänleriň sany mln adam (2006ý)	Ýaýran territoriýalary
Hindi-Ýewropa	2242	Ähli dünýä böleklerinde
Çina-Tibet (Hytaý-Tibet)	1121	Aziýa
Niger-Kordofan (Kongo-Kordofan)	325	Afrika
Awstroneziýa (malaý-polinez)	245	Aziýa, Awstraliýa, Okeaniýa
Afraziýa (semit-hamit)	277	Aziýa, Afrika
Drawid	196	Aziýa
Altaý (türk)	89	Ýewropa, Aziýa
Awstroaziýa	87	Aziýa
Amerikaly indeýleriň dilleri	8,2	Amerika
Nil-sahara	33	Afrika
Ural (ugoro-fin)	24	Ýewropa, Aziýa
Çukot-Kamçatka	0,023	Aziýa
Kartwel	4	Ýewropa, Aziýa
Eskimos-aleut	0,112	Aziýa, Amerika
Awstral	0,16	Awstraliýa
Dg.Kawkaz	3,6	Ýewropa
Koýsan	0,356	Afrika

Papuas maşgalalarynyň dilleri	4,8	Okeaniýa
Andaman	0,01	Aziýa

Olaryň arasynda adam sany (2,5 mlrda golaý) boýunça iň ulusy Hindi-ýewropa dil maşgalasydyr. Ol roman , german , slawýan we beýleki birnäçe dil toparlaryny özüne birleşdirýär. Hytaý-tibet dil maşgalasy sany boýunça ikinji uly dil maşgalasydyr, onuň düzüminde iň ulusy – hytaý dil toparydyr.

Dünýäniň has giňden ýaýran dillerine: hytaý, iňlis, hindi, ispan, rus dilleri degişlidir. Iňlis we ispan dillerinde gepleýänleriň sanynyň Beýik Britaniýanyň we Ispaniýanyň öz hususy ilatyndan has artykmaç bolmagy Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp döwletleriniň baknalyk (kolonial) geçmişi bilen düşündirilýär. Meselem, iňlis dili häzirki güne çenli Afrikanyň 19 ýurdunyň döwlet dili hasaplanýar. Umuman, häzirki wagtda dünýäde 6 mün töweregi dil tapawutlandyrylýar.

Dünýäniň ilatyň milli ýa-da daşky keşp tapawudy bar bolan köp döwletlerinde iň ýiti meseleleriň biri milli meseledir. Ol dürli etniki toparlaryň aralaryndaky syýasy, ykdysady, territorial, hukuk, ideologiki we medeni gatnaşyklary öz içine alýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýäniň haýsy sebitlerinde ilatyň düzüminde çagalar we ýetginjekler agdyklyk edýär? Ol haýsy sebäpler bilen baglanyşykly?
2. Ykdysady işjeň ilat diýlip name aýdylýar?
3. Haýsy döwletleriň ilaty esasan immigrasiýanyň hasabyna artdy? Zähmet immigrasiýasynyň esasy merkezlerini kartdan görkeziň.
4. Atlasdan peýdalanylýan Hindi-ýewropa dil maşgalasyna girýän halklaryň sanawyny düzüp, depderiňize ýazyň. Sudur kartada olaryň ýaýran döwletlerini görkeziň.

§9. Ilatyň dini aýratynlyklary. Ilatyň ýerleşşi

Ilatyň dini aýratynlyklary. Häzirki wagtda dünýäde üç sany esasy dini akymlar-buddizm, hristiançylyk we yslam giňden ýaýrandyr. Olara dürli materiklerde ýaşaýan köp halklaryň uýýan dünýä dinleri hem diýilýär. Olardan başga-da bir ýa-da birnäçe halklaryň uýýan milli dinlerini hem tapawutlandyryýarlar.

Baryp XX asyryň ortalarynda uýýan adamlaryň sany boýunça dünýäde hristiançylyk agdyklyk edýärdi, ýöne musulman dünýäsiniň ilatynyň has ýokary tebigy köpelişi netijesinde hristianlaryň we musulmanlaryň sany deňleşdi (uýýanlaryň sany hersinde 1 mlrd-dan geçýär). Hristianlaryň ýarysyna golaýy Ýewropada, ¼ bölegi Demirgazyk Amerikada, 1/6 bölegi Günorta Amerikada ýaşaýar (7-njy surat). Hristiançylyk öz gezeginde : katolik, prawoslaw we protestant akymlaryna bölünýär.

Yslam dinine uýýanlar esasan Ýakyn we orta Gündogar, Merkezi Aziýa, Demirgazyk Afrika ýurtlarynda, şeýle-de Günorta-Gündogar Aziýada giňden

ýaýrandyr. Indoneziýada ilatyň 90 %-i, Malaýziýada 60 %-i yslam dinine uýýar. Beýleki dünýä dinleri ýaly, yslam hem esasy iki akyma – sünni we şaýy ugruna bölünýär. Sany boýunça sünniler agdyklyk edýär. Şaýylar bolsa esasan Eýranda we Yrakda ýaşaýarlar.

Dünýä dinleriniň ýene-de biri - buddizm biziň eýýamymyzdan öň VI-V asyrlarda Hindistanyň demirgazygynda ýüze çykypdyr. Onuň hem mahaýan we hinoýan ýaly esasy iki akymyny tapawutlandyrylýar. Bu dine uýýanlar Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýa ýurtlarynda agdyklyk edýär.

Milli dinleriň arasynda has giňden ýaýrany induizm dini bolup, Hindistanda ýüzlerçe million adam oňa uýýar. Ondan başga-da dine uýýanlaryň sany boýunça konfusiançylyk, daosizm, sintoizm, iudaizm ýaly milli dinleri görkezmek bolar.

Afrikada, Aziýada we Okeaniýada köpsanly taýpa (ýerli) dinler ýaýrandyr.

Ilatyň ýerleşşi. Ýer togalagynda ilatyň häzirki ýerleşşi–onuň ilatlaşmagynyň we hojalyk taýdan özleşdirilmeginiň uzaga çeken hadysasynyň netijesidir. Tebigy, durmuş-ykdysady, taryhy şertlere baglylykda adamzadyň ösüşiniň dürli döwürlerinde aýry-aýry ýurtlaryň we etraplaryň ilatlaşmagy birmeňzeş ýagdaýda geçmändir. Ol dünýäniň ilatynyň häzirki zaman gürlügi kartasynda aýdyň şöhlelenýär (5-nji surat).

Ilatyň ýerleşşi (ýaýraýşy) köplenç onuň territoriýa boýunça gürlüginin görkezijileri bilen kesgitlenýär.

Häzirki wagtda Ýer şarynyň gury ýer böleginde (Antarktidany hasap etmände) ilatyň ortaça gürlügi 1 km^2 -a 47,2 adam hasaplanýar. Ol ilatyň endigan ýerleşen şertlerindäki ýagdaýy görkezýär. Ýöne bu san materikler we ýurtlar boýunça görünýän örän uly tapawutlar barada hiç hili düşünje bermeyär. Materiklerde we ýurtlaryň aglaba köpüsünde ilat endigan ýerleşen däldir. Meselem, Ýewropada we Aziýada ilatyň gürlügi dünýä boýunça ortaça gürlüğinden iki essä golaý ýokarydyr (80 adamdan köpräk), tersine Demirgazyk we Günorta Amerikada ol iki essä golaý, Awstraliýa we Okeaniýada bolsa 10 esseden-de pesdir.

Dünýä döwletleri boýunça bu görkeziji deňşdirilende uly tapawutlary görmek bolýar. Ähli döwletleriniň arasynda (has kiçi döwletler hasap edilmände) ilatyň in ýokary gürlügi Bangladeşe degişli bolup, ol 1 km^2 -a 1040 adama barabardyr. Beýik Britaniýanyň ilatynyň ortaça gürlügi 1 km^2 -a 243 adam. Eger-de onuň meýdanynyň urbanizirlenen (şäherleşen) bölegini aýyrsaň, onda ortaça gürlük 80 adam bolar. Hytaýyň gündogar bölegi has gür, günbatary bolsa örän selçen ilatlaşan. Ýurduň gündogarynda adamlar oazislere we şäherlerde ýerleşýärler. Şol bir wagtda Ýawa adasynda ilatyň gürlügi 850 (Indoneziýa boýunça umumy 117 adam/km^2). Singapurda we Gibraltarda - 5000-e barabardyr, Tokionyň käbir şäher etraplarynda bolsa – $14\,000 \text{ adam/km}^2$ -e ýetýär.

Dünýäniň ilatynyň gürlügi kartasy onuň has gür ýerleşen esasy dört ojagyny aýdyň tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Olaryň in ulusy Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýadaky, esasan Ýuwaş okean kenar sebitlerinde ýerleşýän ýurtlary öz içine alýar. Bu sebitde $2,7 \text{ mln. km}^2$ territoriýada 1,8 mlrd. adam ýaşaýar. Şonuň üçin-de Hytaý, Koreýa, Ýaponiýa, Wýetnam, Filippinler, Indoneziýa ýaly köp ilatly ýurtlaryň bu sebitde ýerleşmegi geň däldir. Ähli territoriýalar boýunça ilatyň ortaça gürlügi (daglyk etraplardan başga) 1 km^2 100 adamdan ýokary. Ýanszy, Huanhe

derýalarynyň jülgelerinde, Günorta Koreýada we Ýaponiýada bolsa 200 adam/km²-den geçýär.

Ilatyň ikinji toplumy (ýygjam ýerleşen ýeri) Gang we Brahmaputranýň jülgelerinde, has gür ilaty bolan (1 km² 200-den 500 adama çenli), Günorta Aziýa uly sebitine degişlidir. Bu sebitde (Hindistan, Pakistan, Bangladeş we baş.) -5,4 mln. km² territoriýada 1,3 mlrd. adam ýaşaýar.

Ilatyň gür ýerleşen üçünji zonasy Günbatar Ýewropada döredi (bu ýerde ilatyň ortaça gürlügi 1 km² 100 adam geçýär). Öňdäki iki zonadan tapawutlylykda ilatyň ýerleşiş ýygjamlygy senagatyň ösmegi netijesinde emele geldi.

Ilatyň dördünji ýygjam ojagy ABŞ-nyň demirgazyk-gündogarynda we Kanadanyň günorta-gündogarynda, Atlantik kenarýakasy bilen Beýik köller sebitiniň aralygynda ýerleşýär. Bu ýerde ilatyň jemlenmegi, Günbatar Ýewropadaky ýaly senagatyň ösmeginiň ýokary derejesi bilen baglanyşyklydyr.

Gür ilatly sebitler bilen birlikde gury ýeriň ummasyz giňişligi örän seýrek ilatlaşandyr. Ýer şarynyň meýdanynyň 54% -den gowragynda 1 km²-e ilatyň ortaça gürlügi 5 adamdan geçmeýär. Oňa öňi bilen Demigazyk Amerikanyň we Ýewraziýanyň Demigazyk Buzly okeanyna ýanaşýan deňiz kenar sebitleri we polýaretek ada arhipelaglary (toplumlary) girýärler.

Az ilatlaşan zonalaryň beýleki üçüsi Awstraliýanyň çöllerinde ýerleşýär. Amazonkanyň derýa jülgesiniň artykmaç çygly ekwatorial tokaýlary hem az ilatlaşandyr. Seýrek ilatlaşan sebitleriň biri-de Arabystan ýarymadasydyr.

Häzirki döwürde ilatyň ýerleşişiniň esasy görnüşi hökmünde şäherleriň ähmiýeti barha artýar. BMG-niň maglumatlary boýunça 2007-nji ýylyň başynda dünýäniň ilatynyň 48%-i şäher ýerlerinde ýaşaýar. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsünde şäher ilatynyň paýy 75-80%-e ýetýär.

Häzirki döwür üçin bütin dünýäde urbanizasiýanyň (latynça *urbs-şäher*) derejesiniň artmagy, ýagny şäherleriň ösmegi we ilatynyň sanynyň artmagy häsiýetlidir. Soňky ýyllarda ilatynyň sany 100 müň adamdan köp bolan uly şäherleriň sany artýar. Olaryň arasynda bolsa has irilerini- ilatynyň sany 1 mln-dan geçýän “*millioner*” şäherleri aýratyn tapawutlandyrýarlar. Häzirki wagtda dünýäde uly şäherleriň sany 400-den geçýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä dinleri haýsylar? Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýada haýsy dinler ýaýran?
2. Okuw kitabyndan we atlasdan peýdalanyp sudur kartada musulman dinine uýýan halklaryň ýaýran döwletlerini belläň.
3. Dünýäniň gür ilatlaşan döwletleri haýsylar? Olary kartadan görkeziň?
4. Atlasdan peýdalanyp, şertli belgileriň esasynda sudur kartada ilatyň has gür ýerleşen sebitlerini we döwletleriň paýtagtlaryny belläň.

IV bap

DÜNYÄ HOJALYGynyň GEOGRAFIÝASY

§10. Dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi

Dünýä hojalygy we onuň düzümi barada düşünje. Dünýä hojalygy – bu dürli ýurtlaryň milli hojalyklaryň özara baglansykly ulgamy bolup, zähmetiň halkara bölünişi, ykdysady we syýasy gatnaşyklar esasynda döredi. Ol dünýäniň ähli ýurtlaryny öz içine alýar, bu bolsa onuň gurluşynyň çylşyrymlydygyny görkezýär.

Dünýä hojalygynyň döremeginiň taryhy ähmiýeti bar. Dürli ýurtlaryň, sebitleriň we bütin kontinentleriň arasynda söwda – maliýe we önümçilik gatnaşyklaryň ýola goýulmagy, olaryň köp asyrlaryň dowamynda biri-birinden hojalyk üzneliginiň aradan aýrylandygyny görkezdi.

Onuň döremek hadysasy manufaktura önümçiliginiň (XVI-XVIII asyrlarda) ýüze çykmagy döwründen başlandy we Ýewropa ýurtlarynda çig malyň köp möçberini daşyndan getirmegiň hasabyna senagatyň (indusriýanyň) ösmegi netijesinde XIX-XX asyrlaryň çäklerinde tamamlandy. Dünýä hojalygynyň döremeginde ulaglar ulgamynyň, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň, dünýä söwdasynyň pajarlap ösmegi esasy şert boldy. Kolonial ulgamyň ýüze çykmagy köp sanly bakna döwletleriň hojalyklarynyň metropoliýalaryň (koloniýalara eýe bolan ýurtlaryň) agrar – çig mal ýapjasyna öwürlmeklerine ýardam etdi.

Russiyada Oktýabr rewolýusiýasy netijesinde dünýä hojalygy iki bütewi gurluşa eýe boldy. Ol bolsa ikinji jahan urşundan soňra, Gündogar Ýewropanyň we Aziýanyň birnäçe ýurtlarynyň sosialistik döwlet gurluş tejribesini geçirmäge girişmekleri bilen has hem berkeddi. Emma XX asyryň 90-njy ýyllarynda Gündogar Ýewropa ýurtlarynda we SSSR-de bolup geçen syýasy wakalar dünýä ykdysady gatnaşyklarynyň dürli häsiýete eýedigini görkezdi. Adamzat jemgyýeti hemişe öz durmuşy üçin has gowy, oňaýly ykdysady ulgamyny döretmäge ymtylýar.

Dünýä hojalygynyň çylşyrymly pudaklaýyn gurluşy bardyr. Ol senagata, oba hojalygyna, ulaglar ulgamyna, söwda we beýleki pudaklara bölünýär.

Türkmenistan dünýä hojalygynda. Aýry-aýry ýurtlaryň milli hojalyklary bütindünýä hojalygynyň düzüm bölegidir. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan hem dünýä hojalygynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Ýurduň dünýä hojalygyna goşulmagy, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmagy, halkara zähmet bölünişiginiň artykmaçlyklaryndan netijeli peýdalanmak-garaşsyz döwletiň berkemeginiň esasydyr. Türkmenistan täze Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda parahatçylykdan, dostluk-doganlykdan gözbaş alýan daşary syýasaty, daşary ýurtlar bilen özara bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmek boýunça saldamly ädimleri bilen dünýä hojalynda öz ornuny tapýar.

Zähmetiň hakara bölünişi. Jemgyýetiň ösüşiniň irki döwürlerinde ýüze çykan, zähmet bölünişiginiň ýönekeý formasy (görnüşi) erkekleriň we aýallaryň arasynda, ulularyň, çagalaryň we garrylaryň arasynda zähmetiň tebigy bölünişi boldy. Öndüriji güýçleriň ösüşine baglylykda ol jemgyýetçilik zähmet bölünişigine öwrüldi (geçdi). Bu düşünje mazmun taýdan has giňdir. Ol jemgyýetiň öz içindäki zähmet bölünişigini hem, ykdysadyýetiň pudaklarynyň arasyndaky, aýry – aýry

kärhanalaryň, hat-da aýry-aýry işgärleriň arasyndaky zähmet bölünişigini hem öz içini alýar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň aýrylmaz bölegi *zähmetiň geografik (ýa-da territoriýal) bölünşigidir*. Ol territoriýalaryň önümçilik ýöriteleşişiniň we olaryň arasynda önümleriň we hyzmatlaryň alyş-çalyşygynyň hadysasy bolup durýar. Zähmetiň geografik bölünişiginiň ýokary görnüşi - *zähmetiň halkara bölünşidir*, ýagny aýry-aýry ýurtlaryň hojalyklarynyň önümleriniň belli bir görnüşlerini öndürmeklige ýöriteleşmegi we olar bilen alyş-çalyş etmekleridir. Şeýle ýöriteleşişň ýüze çykmagy üçin belli bir kesgitli şertler gerek. Birinjiden, zähmetiň halkara bölünşigine gatnaşýan döwletiň degişli önümi öndürmekde, iň bolmanda, beýleki ýurtlara garanda haýsy hem bolsa artykmaçlygy bolmalydyr (meselem, tebigy baýlyklaryň bir görnüşine baý bolmagy); ikinjiden, şol önümleri sarp etmek üçin oňa mätäçlik çekýän döwletleriň bolmagy; üçünjiden, satylýan ýerine çenli önümi daşamaklygyň çykdaýjysy öndürýän döwlet üçin amatly bolmaly.

Köp ýurtlaryň hojalyk keşbi olaryň halkara ýöriteleşişini bilen kesgitlenýär. Ýaponiýa, meselem, awtomobilleri, deňiz gämilerini, radioelektronika önümlerini we robotlary dünýäde köp eksport edýän döwlet boldy (70-nji ýyllarda “elektronika ýurduň nebiti bolar” diýen ýapon şygary häsiýetlidir). Bolgariýa oba-senagat toplumynyň önümlerini we ýükleri galdyryjy – düşüriji transport enjamlaryny öndürmeklige ýöriteleşýär. Ösýän döwletleriň biri – Zambiyadunýäde mis magdanyny we tokgalanan misi köp ekport edijidir.

Islendik döwletiň zähmetiň halkara bölünüşine çekilişi, ilkinji nobatda onuň öndüriji güýçleriniň ösüş derejesine baglydyr. Şonuň üçin industriýal taýdan ösen ýurtlar zähmetiň häzirkizaman bölünüşiginde, esasan-da, gymmat bahaly we kämil tehnologiýaly önümleri – maşynlary we enjamlary, uzak wagtlaý peýdalanylýan harytlary we ş.m öndürmek babatda öňdebaryjy orny eýeleýärler. Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp sanly ösýän döwletleri barada aýdylanda bolsa, olaryň zähmetiň halkara bölünüşigindäki (şonuň ýaly-da dünýä hojalygyndaky) ornunyň artmagy senagat taýdan ösen döwletleri mineral çig mal baýlyklary bilen üpjün etmekleriniň hasabyna bolup geçýär. Olaryň koloniýal döwürde emele gelen çig mal öndürmeklige ýöriteleşişini häzirk wagtda hem saklanýar.

Ýöne geografik ýerleşişini, tebigy baýlyklar bilen üpjünlik halkara zähmet bölünüşiginde diňe ilkinji sebäpkär bolmagyna galýar. Bu ýerde aýgytlaýjy orun durmuş-ykdysady şertlere degişlidir. Meselem, kofe we şeker önümçiligi Karib basseýniniň ýurtlarynyň tebigatynyň beren artykmaçlygy bolup durmaýar. Üç yüz ýyl ozal ol ýerde tebigat kofe agajyny-da, şeker çişirigini-de ösdürip ýetişdirmeýärdi.

Zähmetiň halkara bölünüşini diňe bir progressiw däl, eýsem dünýä hojalygynyň döremek şertlerinde gutulgysyz hadysadyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşmagynyň obýektiw esasy we döwletleriň bilelikde parahatçylykly ýaşamagynyň “hamyrmaýasy” bolup hyzmat edýär.

Halkara ykdysady integrasiýa. Dünýäniň ähli döwletlerini gurşap almak bilen dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünüşini soňky onýyllyklarda diňe bir giňişlik boýunça däl, eýsem çuňlugyna hem ösýär. Olar çylşyrymlaşýar, täze görnüşlere eýe bolýar. Halkara ýöriteleşişiniň we alyş-çalyşygyň çuňlaşmagy käbir

döwletleriň milli hojalyklarynyň has jebis „garyşmagyna“ getirdi. Şeýlelik-de, zähmetiň halkara geografik bölünişiniň täze, iň ýokary derejesi – *halkara ykdysady integrasiýa ýüze çykdy. Ol ýurtlaryň aýry-aýry toparlarynyň, olaryň ylalaşykly döwletara syýasaty ýöretmeklerine esaslanýan, has çuň we durnukly özara gatnaşyklarynyň ösüşiniň obýektiw hadysasy bolup durýar.*

XX asyryň ikinji ýarymynda sebitleýin ykdysady integrasiýa dünýä hojalygynyň ösüşinde agdyklyk ediji ugra öwrüldi, ol integrirlenen ykdysady toparlardan döreyär. Şeýle toparlaryň has möhümlerine şu aşakdaky başisi degişlidir.

“Ýewropa Bileleşiginiň“ (ÝB) düzümine ilatynyň umumy sany 370 mln adam bolan 27 döwlet girýär. Baryp 1957 ýylda „Umumy bazar“ hökmünde döredilen bu integrasion birleşme giňligine we çuňlugyna kem-kemden ösdi. XXI asyryň başynda ÝB ýurtlary IJÖ-niň umumy dünýä möçberiniň ¼ öndürýärler we dünýä söwdasynyň 1/3-ni üpjün edýärler. Integrasiýa baglylykda olar harytlaryň, maýa goýumlaryň, hyzmatlaryň, tehnologiýalaryň, işçi güýjüniň, erkin hereket edýän bütewi ykdysady giňişligini döretdiler. 1999-njy ýylda ÝB bütewi walýutasy - ýewro dolanşyga girizildi. Häzirki wagtda bütewi konstitusiónyň kabul edilmegine garaşylýar.

Aziýa – Ýuwaş okean sebitinde oňa Günorta-Gündogar Aziýa döwletleriň Assosiýasiýasy (ASEAN) degişlidir. Onuň düzümine ilatynyň sany 450 mln adamdan geçýän 9 döwlet girýär. Ondan başga-da şeýle topara düzümine 21 döwlet girýän Aziýa – Ýuwaş okean ykdysady hyzmatdaşlyk (ATES) guramasy degişlidir.

Demirgazyk Amerikada şeýle integrasion topara erkin söwdanyň Demirgazyk Amerika assosiýasiýasy (NAFTA) degişlidir. Onuň düzümine ABŞ, Kanada we Meksika girýär.

Latyn Amerikasynnda oňa integrasiýanyň latyn amerikan assosiýasiýasy (LAI) degişli bolup, sebitiň 11 döwletini birleşdirýär we döwletleriň – agzalaryň „umumy bazaryny“ döretmek boýunça esasy wezipe goýulýar.

Sebitleýin birleşmelerden başgada, dünýä hojalyk ulgamynda köpsanly pudaklaýyn ykdysady toparlanmalar bar. Olaryň arasynda iň möhümi – nebiti eksport ediji ýurtlaryň guramasy (OPEK) bolup, 11 döwleti özünde birleşdirýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä hojalygy diýip näme aýdylýar? Ol haçan emele gelipdir?
2. Zähmetiň halkara geografik bölünişi name? Ol ýöriteleşme we alyş-çalyş bilen nähili baglanyşykly?

§ 11. Ylmy-tehniki öwrülişigiň mazmuny we esasy ugurlary

Dünýä hojalygynyň pudaklaýyn we territorial guralyşy. Adamzat jemgyýetiniň öz ösüşinde üç yzygiderli döwri – industrial döwürden öňki, industrial we industrial döwürden soňky basgançaklary geçendigini taryhy tejribeler görkezýär. Olaryň her biri öz hojalyk gurлуşyna eýedir.

Industrial ösüşden öňki jemgyýetde ykdysadyýetiň agrar düzümi has üýtgeşsiz ýagdaýda agdyklyk etdi, onda oba hojalygy we onuň bilen baglanyşykly pudaklar (tokaý hojalygy, awçylyk, balykçylyk) maddy nygmatlary almagyň esasy çeşmeleri

bolupdy. Senagat öwrülişiklerinden soňra XVIII asyryň ikinji ýarymyndan – XIX asyryň birinji ýarymynda Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da senagatyň öňdebaryjy orny bilen baglanyşykda hojalygyň industrial gurluşy ýüze çykdy. XX asyryň ikinji ýarymynda ylmy-tehniki öwrülişikleriniň (YTÖ) täsiri astynda düýbünden täze gurluş döwräp başlady we industriýal ösüşden soňky (ýa-da informasion) gurluş adyny aldy. *Onuň esasy häsiýetli sypaty – önümçilik sferasyna garaňda önümçilik däl işleriň sferasynyň agdyklyk etmegidir.*

Ylmy-tehniki öwrülişik barada düşünje. Adamzat ýaşayşynyň ähli ösüşi ylmy-tehniki progress (ösüş) bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne bu ösüşiň salgymynda öndüriji güýçleriň çalt we çuň üýtgeýän aýry-aýry döwürleri bolýar. XVIII-XIX asyrlarda käbir döwletlerde senagat öwrülişikleri şeýle döwürleriň biri boldy, ol el zähmetinden uly maşyn önümçiligine geçişi häsiýetlendirdi. XX asyryň ortalarynda başlan häzirkizaman YTÖ döwri şeýle häsiýete eýedir.

Ylmy-tehniki öwrülişik (rewolýusiýa) – bu ylmy jemgyýetiň öndüriji güýçlerine öwürmeklige esaslanan, adamzadyň öndüriji güýçlerindäki düýpli hil öwrülişigidir.

YTÖ-iň häsiýetli sypatlary we düzüm bölekleri. Häzirkizaman YTÖ dört esasy sypatlary bilen häsiýetlendirilýär.

Birinjiden, *köptaraplaýynlyk (uniwersallyk), tutuşlaýyn gurşap almaklyk.* Ol ähli pudaklary we sferalary, zähmetiň häsiýetini, durmuşy, medeniýeti, adamlaryň psihologiýasyny özgertýär. Eger-de geçmişiň senagat öwrülişikleriniň nyşany hökmünde adatça bug maşynyny hasap edýän bolsalar, onda häzirkizaman YTÖ üçin şeýle nyşanlar bolup EHM, kosmos korably, atom elektrostansiýalary, reaktiw samolýot, telewizor hyzmat edip biler. Häzirkizaman YTÖ-niň tutuşlaýyn gurşap almaklygyny geografiki taýdan delillendirip bolar, sebäbi ol ýa-da beýleki derejede ol dünýäniň ähli döwletlerine we Ýeriň bütin geografik bardasyna, şeýle-de kosmiki giňişlige-de degip geçýär.

Ikinjiden, *ylmy-tehniki özgerişleriň örän çalt bolup geçmegi.* Ol ylmy açyş we onuň önümçilige ornaşdyrylmagynyň arasyndaky wagtyň görnetin kemelmeginde, has çalt moral könelişde we degişlilikde, önümleriň hemişe täzelenmeginde ýüze çykýar.

Üçünjiden, *YTÖ zähmet baýlyklarynyň hünär taýýarlyk derejesine talaby üzülkesil güýçlendirdi,* bu bolsa siziň her biriňize hem degişlidir. Ol adamzat jemgyýetiniň ähli sferalarynda akyl zähmetiniň paýynyň artmagyna getirdi.

Dördünjiden, YTÖ-niň möhüm aýratynlygy onuň baryp II jahan urşy ýyllarynda *harby – tehniki rewolýusiýa hökmünde* ýüze çykmagydyr. “Sowuk urşy” döwrüniň bütin dowamynda YTÖ ýene-de has ýokary dereje bilen ylmy-tehniki pikirleri harby maksatlar üçin peýdalanmaklyga ýykgyň etdi.

Hünärmenleriň aglaba köpüsi häzirkizaman YTÖ-niň bütewi, çylşyrymly ulgam bolup, biri-biri bilen berk özara baglanyşykly dört sany düzüm bölegi: 1) ylmy, 2) tehnikany we tehnologiýany, 3) önümçiligi, 4) dolandyryşy birleşdirýändigini belleýärler.

Ylym.YTÖ eýýamynda ylym bilimleriniň örän çylşyrymly toplumyna öwrüldi. Şonuň bilen bir hatarda ol adamzat işiniň giň sferasyny emele getirýär. Dünýäde ylmy işgärleriň sany – 5-6 mln adam. Soňky ýyllarda ylmyň önümçilik bilen baglanyşygy has-da artdy, önümçilik ylmy has köp talap edijä öwrüldi (ylmy köp

talap edijilik ol ýa-da beýleki önümiň öndürilmeginde umumy çykdaýjylarda ylmy barlaglara we işläp düzmelere çykdaýjynyň derejesi (paýy) bilen ölçenilýär). Ýöne bu babatda ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasyndaky tapawut örän ýokarydyr.

Tehnika we tehnologiýa. Tehnika we tehnologiýa özünde ylmy bilimleriň we açyşlaryň mazmunyny saklaýar. Täze tehnikalary we tehnologiýalary peýdalanmagyň esasy maksady – önümçiligiň netijeliligini, zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak. Soňky ýyllarda tehnikanyň we tehnologiýanyň esasy ugry – el zähmetini we çig maly tygşytlamak hem-de tebigaty goramak meselelerine aýratyn ýygyn etmekdir.

YTÖ-niň şertlerinde tehnikanyň we tehnologiýanyň ösüşi iki ýol bilen bolup geçýär. *Ewolýusion* ýol eýýäm bar bolan tehnikalaryň we tehnologiýalaryň mundan beýläk kämilleşmegi – maşynlaryň we enjamlaryň kuwwatlylygyny (iş öndürijiligini) ýokarlandyrmak, ulag serişdeleriniň yük göterijiliginiň artmagy bolup durýar. Ýöne uly möçberdäki gurluşyklar (kärhanalar) belli bir ykdysady peýda berýän–de bolsa, hemişe özüni ödemeyär. Ykdysadyýetiň geljegini uly, orta we kiçi kärhanalaryň jebis hyzmatdaşlygynda görmek zerurdyr.

Rewolýusion ýol düýbünden täze tehnika we tehnologiýa geçiş bolup durýar. Ol elektron tehnikalary önümçiliginde has aýdyň beýanyny tapýar. Dogrudan hem ozal “dokma asyry”, “polat asyry”, “awtomobil asyry” barada aýdýardylar, häzir bolsa – “mikroelektronika döwri” barada köp gürrüň edilýär. 70-nji ýyllarda başlan YTÖ-iň şol “ikinji tolkunyna” köplenç mikroelektron rewolýusiýasy diýip ýöne ýerden aýdylmaýar. Häzirkizaman jemgyýetçilik durmuşyny eýýäm önümçilik, harby, durmuş maksatly elektronikasyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Täze tehnologiýalara tarap geçiş hem uly ähmiýete eýedir. Şeýle geçiş maşyn gurluşygynda - metaly işläp bejermegiň mehaniki däl – elektrohimiýa, plazma, lazer, radiasion, ultrases, wakuum we baş. usullary, metallurgiýada - çoýuny, polady we prokaty almagyň iň öndebaryjy usullaryny peýdalanmak, oba hojalygynda – plugsyz ekerançylyk, ýagny topragy tekiz işläp bejermek, kommunikasiýa sferasynda – radiorele, aýnasüýmlü aragatnaşyklary, teleksleri, telefakslary, elektron poçtalary, peýdijing we beýleki aragatnaşyk görnüşlerini ornaşdyrmak bilen häsiýetlendirilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ylmy-tehniki öwürlişik (rewolýusiýa) näme? Onuň häsiýetli aýratynlyklary haýsylar ?
2. Hojalygyň pudaklaýyn düzümine YTÖ nähili täsir edýär? Önümçilik we önümçilik däl toplumlaryň haýsysy çalt depgin bilen ösýär?

§12. Hojalygyň ösüşine, pudaklaýyn düzümine we önümçiligiň ýerleşişine YTÖ-niň täsiri

YTÖ-niň önümçiligiň ösüşine we pudaklaýyn düzümine täsiri. Ylmy-tehniki öwürlişik önümçiligiň ösüş depginleriniň has çaltlanmagyna sebäp boldy. Emma şeýle-de bolsa, onuň ösüş bady dürli pudaklarda birmeňzeş däldir. Ösüş depginlerindäki tapawutlar, öz gezeginde, pudaklaýyn düzüminiň üýtgemegine getirýär.

Has uly özgertmeler işläp bejerýän senagatda bolup geçýär. YTÖ-niň döwri üçin senagatyň üç pudagynyň – elektroenergetikanyň, maşyngurluşygynyň we himiýa senagatynyň örän çalt depginler bilen ösmegi häsiýetlidir. Bu „öňdebaryjy üçlügiň“ işjeň ösdürilmegi hakyky kanunalaýyklykdyr, çünki ylmy-tehniki öwürlişigiň amala aşyrylmagy köp derejede hut şolara baglydyr.

Şunuň bilen bir hatarda, senagatyň beýleki pudaklarynda-da möhüm düzüm özgertmeleri bolup geçýär. Metallurgiýa ýaly köne önümçilik pudagy onuň aýdyň mysaly bolup biler. Polat ozalkysy ýaly has ýaýran konstruksiýa material bolmagynda galsa-da we onuň eredilişi ähli reňkli metallary bilelikde alanyňdan 20 esse köp bolsa-da, biziň günlerimizde reňkli metallurgiýanyň ähmiýeti has artýar. Munuň özi ozaly bilen reňkli metallara islegiň ep-esli artmagy bilen düşündirilýär. Ýaňy-ýakynlarda oňa diňe alýuminiý bilen magnini degişli edilýärdi. Senagatyň täze pudaklarynyň (atom, raketa, kosmos), telewideniýäniň, radiolokasiýanyň, elektron-hasaplaýyş tehnikasynyň ösmegi berilliý, litiý, sirkoniý, seziý, tantal, germaniý, selen we beýleki metallara islegi üzüň-kesil artdyrdy.

Gazyp alýan pudaklar işläp bejerýän önümçiliklere garanda haýalrak ösýär. Netijede bütin senagatyň önüminiň gymmatynda gazyp alýan senagatyň paýy birsyhly peselýär we tutuşlygyna alanyňda onuň möçberi dünýäde 1/10 bölege-de ýetmeýär.

Oba hojalygynyň pudaklaýyn düzümine YTÖ-niň täsiri has möhüm önümler bolan galla we tehniki ekinleriň ýygnaýşynyň artdyrylmagynda, maldarçylygyň çalt depginlerde ösdürilmeginde ýüze çykýar. Ulag ulgamygynda YTÖ-niň täsiri awtomobil, turbageçiriji, awiasiýa ulagynyň paýynyň artmagynda, daşary söwdada onuň täsiri taýýar önümleriň paýynyň artmagynda ýüze çykýar. Önümçilik däl sferanyň ornunyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagy hem YTÖ-niň täsiriniň ýüze çykmalarynyň aýdyň mysalydyr. Ol ylmyň jemgyýetiň gös-göni öndüriji güýçlerine öwrülmeğinden, bilim ulgamynyň, saglygy saklaýyşyň we aýratyn hem hyzmat ediş toplumynyň ähmiýetiniň artýanlygyndan gelip çykýar.

Önümçiliginiň ýerleşdirilişine YTÖ – niň täsiri. Ylmy- tehniki öwürlişik önümçiligiň ýerleşdirilişiniň käbir köne faktorlarynyň görnüşini üýtgetdi, şeýle hem täze faktorlary ýüze çykardy.

1) *Tebigy baýlyk faktory.* Industrializasiýanyň has irki döwürlerinde tebigy baýlyk faktory köp derejede gazylp alynýan mineral baýlyklara, ozaly bilen-de daş kömür basseýnlerine hem-de ýataklaryna ýykgyň eden agyr senagatyň ýerleşdirilişini bilen kesgitlenýärdi. YTÖ zamanynda şunuň ýaly “nazarlanyş” messe-mälim azaldy. Munuň özi ilkinji nobatda işläp bejerýän senagatyň pudaklaryna degişli bolup, olaryň ýerleşişine indi beýleki faktorlar täsir edýärler. Emma gazyp alýan pudaklar (çig maly ilkinji işläp bejerýän senagaty hem özi içine almak bilen) ozalkysy ýaly gazylp alynýan mineral baýlyklaryň çykýan etraplaryna ýykgyň edýär. Birentek köne kânleriň we basseýnleriň gorlarynyň ep-esli derejede azalandygy sebäpli, mineral baýlyklary gazyp almak täze, köplenç az özleşdirilen we barmasy kyn etraplara süýşip başlandy. Bu etraplarda gazyp alýan senagat, adatça ilkinji önümçilik pudagynyň ornuny tutýar. Russiýa Federasiýasynyň birentek gündogar we demirgazyk etraplary, Kanadanyň demirgazyk hem-de günbatar etraplary, Alýaska, Grenlandiýa, Skandinawiýanyň demirgazygy, Awstraliýanyň

demirgazyk we günbatar oblastlary, ösüp barýan ýurtlaryň käbir etraplary, Türkmenistanyň çöllük sebitleri şeýle etraplardyr. YTÖ dünýä okeanynyň mineral baýlyklaryny (aýratyn-da nebit we gazy) has giňden peýdalanmaklyga ýardam edýär, by bolsa bütündünýä hojalygynyň geografiýasyna uly täsir etdi.

2) *Zähmet baýlyk faktory*. Bu faktor köp derejede önümçiligiň ýerleşdirişini kesgitleýär. Emma şeýle-de bolsa YTÖ-niň zamanynda bu faktor täze mazmuna eýe boldy. Ylmy-tehniki öwürlişigiň şertlerinde önümçilik tehnikasy we tehnologiýasy birsyhly çyrşyrymlaşýar. Olaryň has netijeli ulanylmagy işgärleriň hünär derejesine barha köp bagly bolýar. Hünärmenleriň düzümünde injener-tehniki işgärleriň sany ösýär. Önümçiligiň ylym bilen baglanyşygy artýar. Şoňa görä-de YTÖ döwründe ýokary taýýarlykly hünärmenler aýgytlaýjy faktorlaryň biri boldy. Munuň özi ilkinji nobatda maşyngurluşygynyň (elektronika, pribor, raketa, robot önümçiligi), organika sintez we polimerler himiýasynyň (plastmasslary, emeli süýmleri işläp çykarmak, farmasewtika, fotohimikatlary, durmuş reaktiwlerini öndürmek) inňän täze pudaklaryna degişlidir. Şol täze pudaklaryň uly şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşmagynyň sebäbi hem hut şundan ybaratdyr.

3) *Territoria toplanmak (ýygjamlaşmak) faktorlary*. Bu faktor hem biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini saklan, köne faktorlaryň biridir. YTÖ üçin kärhanalaryň kuwwatynyň artmagy, önümçilik ýygjamlaşmagynyň güýçlenmegi häsýetlidir diýilip, ýokarda eýýam bellenip geçilipdi. Emma şunuň ýaly ýygjamlaşma öz nobatynda kärhanalaryň giňlik boýunça, ýagny olaryň territorial ýakynlaşmagyna ýardam edýär. Territorail ýygjamlaşma köne iri senagat merkezleriniň giňeldilmeginde we täze, has uly senagat merkezleriniň hem-de çatryklaryň (uzelleriniň) emele gelmeginde ýüze çykýar. Bu şäherleşmek (urbanizasiýalaşmak) we şäher aglomerasiýalarynyň emele gelmek bilen hadysasy ýakyndan baglanyşyklydyr.

4) *Ulag faktorlary*. Soňky onýyllyklarda önümçiligiň ýerleşdirilşine bu faktoryň täsiri mese-mälim özgerdi. Ulag we aragatnaşyk serişdeleriniň kämilleşdirilmegi ulag çykdaýjylaryň kemelmegine getirdi. Ýangyjyň, çig malyň, taýýar önümiň uzak aralyklary daşamagynyň ykdysady taýdan amatly bolmagyna ýardam etdi. Önümçiligiň ýoriteleşdirilmeginiň güýçlenmegi bilen bir hatarda, bu hadysa öz nobatynda çig maly öndürýän (çykarylýan) etraplar bilen ony gaýtadan işleýän (sarp edýän) etraplaryň arasynda territorial üzneligiň barha ýygy-ýygydan ýüze çykmagyny şertlendirdi. Şeýle territorial üznelige aýdyn mysal hökmünde dünýäde nebitiň çykarylýan we onuň gaýtadan işlenilýän etraplaryny görkezmek bolar.

5) *“Ylmy köp talap edýän” faktor*. Bu täze faktor YTÖ döwründe ylmyň ornunyň üzül-kesil ýokarlanmagy netijesinde, onuň önümçilige barha köp täsir etmegi bilen baglanyşyklydyr. Bu faktor kärhanalaryň, birinji nobatda inňän täze pudaklaryň iri ylmy merkezlere, şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşýandygynda ýüze çykýar.

6) *Ekologik faktor*. Ozal hem ýiti bolan bu faktor YTÖ döwründe birinji derejeli ähmiýete eýe boldy. Bu faktor daşky gurşawa “agramyň” örän köp düşýän etraplarynda (adatça senagatyň we şäherleriň has ösen etraplarynda) önümçiligiň

toplanmagynyň çäklendirilmegine, şonuň ýaly-da täze özleşdirilýän territoriýalarda şeýle önümçilik ýygjamlaşmagynyň önüni almaga ýardam edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Senagat önümçiliginiň ýerleşişine haýsy faktorlar has uly täsir edýär?
2. Haýsy senagat pudaklary ylmy köp talap edýän önümçiliklere degişli?

§13. Ýangyç-energetika, dag-magdan senagaty

Energetika. Adamzat ýaşaýşynyň bütin taryhynyň ýangyjyň we energiýanyň dürli görnüşleriniň özleşdirilişi bilen baglanyşyklydygyny siz göz önüne getirýänsiňiz. YTÖ döwründe hem energetika hojalygyň ösüşine we ýerleşişine uly täsir edýär. Kähalatlarda onuň “dünýäni dolandyryandygy” barada aýdylýar.

Ilkinji energiýa baýlyklarynyň dünýä önümçiligi we sarp edilişi ähli döwürlerde artýar: ol 1960-njy ýylda 1 mlrd tonna şertli ýangyçdan, 2005 ýylda 14 mlrd tonna çenli artdy. Onuň ösüşiniň bady 1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli has-da ýokary boldy, şol döwürde dünýäde energetika, öňi bilen-de nebit krizisi (çökgünligi) bolup geçdi.

Ýöne bu umumydünýä meýilleriniň aňyrsynda uly geografiki tapawutlar bar. Soňky iki ýüzylylykda dünýäniň ýangyç-energetika senagaty öz ösüşinde iki esasy döwri geçdi. XIX asyryň bütin dowamynda we XX asyryň birinji ýarymynda kömür döwri dowam etdi. Şol döwürde dünýäniň ýangyç-energetika balansynda kömür ýangyjy has agdyklyk etdi. Soňra ikinji nebit-gaz döwri başlandy. Bu nebitiň we gazyň has netijeli energetik çig-mal hökmünde gaty ýangyçdan artykmaçlygy bilen baglydyr.

Ýangyç senagaty. Nebit senagaty ýangyç-energetika ulgamynda örän uly ähmiýete eýedir. Häzir nebit dünýäniň 80-den gowrak ýurtlarynda çykarylýar. Ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlary tarapyndan nebitiň gazylyp alnyşy (3,5 mlrd t golaýlaýar) dünýäde takmynan deň paýlanylýar. Onuň 40- % -den gowragy nebiti eksport edýän ýurtlaryň (OPEK) guramasynyň paýyna düşýär. Uly sebitlerden bolsa Aziýa (öňi bilen-de Pars aýlagynyň ýurtlarynyň hasabyna) has tapawutlanýar . Pars aýlagynyň ýurtlaryna nebitiň dünýä möçberinde anyklanan gorlarynyň 2/3 bölegi we onuň gazylyp alnyşynyň 1/3 bölegi düşýär. Bu sebitiň dört döwletiniň hersi ýylda 100 mln tonnadan köp nebit çykarýar (Saud Arabystany, Eýran, BAE, Kuweýt). Saud Arabystany bolsa bu görkeziji boýunça dünýäde birinji orny eýeleýär.

Beýleki sebitleri nebitiň çykarylyşynyň möçberine baglylykda şeýle tertipde görkezmek bolar: Latyn we Demirgazyk Amerika, Afrika, GDA, Günbatar Ýewropa, Awstraliýa we Okeaniýa.

Halkara söwdasyna ähli gazylyp alynýan nebitiň 40-%-i gelip düşýär. Dünýä hojalygynda onuň gazylyp alynýan we sarp edilýän etraplarynyň arasynda örän uly territorial üzňelik döreýär. Ony aradan aýyrmak üçin kuwwatly, öňi bilen-de okean – ýük akymlyary – hakyky “nebit köprüleri” döredi. Ýöriteleşdirilen nebit daşýan tankerler nebit gazyp alynýan ýurtlardan ABŞ-a, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa tarap hereket edýärler.

8-nji surat.

Dünýäniň *gaz senagaty* hem uly ösüşe eýe boldy. Bu esasy üç sebäpler bilen düşündirilýär: tebigy gazyň anyklykly uly gorlarynyň bolmagy, ony daşamagyň birneme arzanlygy, şeýle hem gazyň nebite we kömüre garanynda ekologik “arassa” ýangyçlygydyr. Ine şonuň üçin-de XX asyryň ikinji ýarymynda tebigy gazyň gazylyp alnysynyň dünýä möçberi 10 esseden hem köp artdy we 2,2 trln. m³ möçberden hem geçdi. Deslapky hasaplamalara görä onuň geljekde hem artmagy dowam eder. Ýaňy ýakynlarda hem ähli tebigy gaz ykdysady taýdan ösen ýurtlarda öňi bilen-de ABŞ-da we Kanada-da, Günbatar Ýewropa we GDA ýurtlarynda gazylyp alnýardy.

Ýöne soňky ýyllarda tebigy gazy esasy öndürijileriň hataryna Günorta-Gündogar Aziýada, Demirgazyk Afrikada we Latyn Amerikasynda ýerleşýän käbir ösýän ýurtlar girdiler (9-nji surat).

Dünýä söwdasyna çykarylýan tebigy gazyň 15-20 %-i gelip düşýär. Onuň esasy bölegi magistral gaz geçirijileri arkaly eksport edilýär – Russiýadan, Türkmenistandan, Niderlandlardan, Kanadadan, Alžirden we başga ýurtlardan. Galan bölegi suwuklandyrylan görnüşinde, ýörite metan daşajy tankerlerde, awtomobillerde eksporta ugradylýar. Suwuklandyrylan tebigy gazy, öňi bilen ösýän döwletler eksport edýärler, bu bolsa deňiz “gaz köprüleriniň” döremegine getirdi.

Kömür senagaty nebitiň we gazyň ähmiýetiniň ýokarydygyna garamazdan öz ähmiýetini saklaýar.

Häzirki wagtda dünýäde kömrüň gazylyp alnış derejesi 4,5-5 mlrd. tonna möçberde üýtgäp durýar. Kömür gazyp almak boýunça dünýäniň aýry-aýry sebitlerinden Aziýa, Demirgazyk Amerika, Günbatar Ýewropa, GDA ýurtlary, döwletlerden bolsa – Hytaý, ABŞ, GFR, Russiýa Federasiýasy, Hindistan, Awstraliýa tapawutlanýar.

Kömür niredede gazylyp alnýan bolsa, şol ýurtlarda hem esasan, sarp edilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, onuň takmynan 10 %-i dünýä bazaryna gelip düşýär. Awstraliýa, ABŞ, şeýle-de Günorta Afrika Respublikasy, Kanada, Russiýa Federasiýasy, Hytaý, Hindistan energetiki we kokslanýan kömri has köp eksport edýän ýurtlardyr. Netijede bu pudakda hem öz durnukly deňiz “kömür köprüleri” döredi, ýagny dünýä bölekleriniň arasynda kömür daşýan ýörite gämileriň uly toplumu hereket edýär.

Elektroenergetika. YTÖ eýýamynda dünýä elektroenergiýa önümçiligi ýokary we durnukly bat bilen ösýär: Eger 1990-njy ýylda öndürilen elektrik energiýasynyň möçberi 11,6 trln. kWt/sagat bolan bolsa, onda 2006-njy ýylda 16,4 trln. kWt/sagada çenli artdy. Degişlilikde ýangyç-energetika balansynda elektroenergetikanyň paýy artýar.

Dünýäde öndürilýän elektrik energiýasynyň takmynan 70 %-i ykdysady taýdan ösen ýurtlara we 30 %-i ösýän ýurtlara (Hytaýy goşmak bilen) degişli. Bu görkeziji boýunça “birinji onlugyň” ýurtlarynyň düzümine ösen ýurtlaryň 7-si, ösýän ýurtlaryň bolsa 3-si girýär. Ýöne jan başyna öndürilýän elektrik energiýasynyň möçberi boýunça olaryň arasyndaky tapawut örän uly bolmagyna galýar.

Dünýäde we aýry-aýry ýurtlarda elektrik energiýasyny öndürmegiň düzüminde kömürde, mazutda, tebigy gazda işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary

(ÝES) agdyklyk edýär. Elektrikenergetikanyň dünýä önümçiliginde olaryň paýy 62 % barabar. Ýylylyk elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň möçberi boýunça ABŞ, Hytaý, Russiýa Federasiýasy, Ýaponiýa, GFR önde barýarlar.

Elektroenergiýanyň dünýä önümçiliginiň takmynan 20 %-i suw elektrik stansiýalary (SES) üpjün edýärler. Suw elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň umumy möçberi boýunça Kanada, ABŞ, Braziliýa, Russiýa Federasiýasy, Hytaý tapawutlanýarlar.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň köpüsinde suw energiýa mümkinçiligi eýýäm köp derejede ýa-da doly peýdalanylandyr. Şonuň üçin-de, dünýäde suw energetikasyny ösdürmegiň esasy geljegi häzir ösýän ýurtlar, ilkinji nobatda, Braziliýa we Hytaý bilen baglanyşyklydyr.

Elektrik energiýasyny öndürmekde üçünji orun atom elektrik stansiýalaryna (AES) degişlidir, olar elektrik energiýasynyň dünýä önümçiliginiň 17 %-ni berýär; şeýle elektrik stansiýalary dünýäniň 32 döwletinde işleýärler. AES-de elektrik energiýasyny öndürmek ABŞ-da, Fransiýada, Ýaponiýada, GFR-de, Russiýada, Kanada-da beýleki ýurtlara garanda has ösendir. Elektrik energiýasynyň umumy önümçiliginde AES-iň paýy boýunça bolsa Litwa, Fransiýa, Belgiýa tapawutlanýar. Atom energetikasy zerur bolan çig mal bilen doly üpjündir. Atom energetikasy üçin esasy çig mal bolan uran konsentratyny (U_3O_8) esasy öndürjilere Kanada, Awstraliýa, Namibiýa, ABŞ, Russiýa degişlidir.

Energiýanyň adaty däl (alternativ) çeşmelerine elektrik energiýanyň dünýä önümçiliginiň bary-ýogy 1 %-i düşýär.

Dag-magdan senagaty. Dünýä senagat önümçiliginde dag-magdan senagatynyň paýynyň kem-kemden peselýändigine garamazdan, ol zähmetiň halkara geografik bölünüşine we dünýä hojalygynyň geografiýasyna örän uly täsir etmegini dowam etdirýär. Hut dag-magdan senagaty bilen birinji nobatdan magdanlary gazyp alynýan we sarp edilýän etraplaryň arasyndaky territorial üzňeligi ýeňip geçmek, continentleriň arasynda ýük akymalarynyň döremegi, tebigy baýlyklaryň täze etraplarynyň özleşdirilmegi baglanyşyklydyr.

Kitabyň II babynda magdan we magdan däl gaza baýlyklaryň Ýer şary boýunça paýlanyşy, aýry-aýry ýurtlaryň olaryň dürli görnüşleri bilen üpjünligi dogrusynda giňişleýin durlup geçildi.

1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri üçin mineral çig mal serişdelerini esasy iberijiler ösýän döwletler bolupdy. Emma şol döwürde dünýä çig mal krizisiniň (çökgünliginiň) başlananyndan soňra ykdysady ösen ýurtlaryň mineral çig mal hojalygynyň geljekki ösüş ýagdaýyna düýpgöter gaýtadan seretmeklige mejbur bolundy. Ol çig maly we esasan öz hususy baýlyklaryna tygşytlamaga ýykgyt edip başlady. Netijede, çig maly çykarmak we eksport etmek boýunça Kanadanyň, Awstraliýanyň we Güorta Afrika Respublikasynyň (GAR) orny ýokarlandy. Häzirki wagtda Günbatar Ýewropa ýurtlary, ABŞ, Ýaponiýa ösýän döwletlerden mineral çig mal serişdeleriň getirmek ýoly bilen öz hajatларыnyň 1/3 bölegini kanagatlandyrýarlar. Sarp edilişiň galan bölegini bolsa olar öz hususy baýlyklaryny gazyp almagyň we Kanadadan, Awstraliýadan we GAR-dan getirmegiň hasabyna üpjün edýärler.

9-njy surat.

Zähmetiň halkara geografik bölünişi netijesinde dünýä hojalygynda sekiz sany “Esasy dag-magdan senagatly döwletler” döredi. Ykdysady taýdan ösen döwletlerden bu sekizlige ABŞ, Kanada, Awstraliýa, GAR, ösýän döwletlerden – Braziliýa, Hindistan, geçiş ykdysadyýetli ýurtlardan – Hytaý, Russiýa girýär. Olara belli bir derejede Ukraina, Gazagystan, Meksika, ösen dag-magdan senagatly käbir beýleki ýurtlar ýakynlaşýarlar. “Üçünji topary” magdan çykarmak boýunça halkara ýöriteleşişniň haýsy hem bolsa bir uly pudagy bilen tapawutlanýan ýurtlary emele getirýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nebit we tebigy gaz dünýäniň haýsy sebitlerinde we ýurtlarynda köp çykarylýar? Türkmenistanda nebitiň we tebigy gazyň gorlary nähili?
2. Dag-magdan senagatynyň ösýän ýurtlarda jemlenmeginiň sebäbi name?
3. Okuw kitabyndan we atlasdan peýdalanyň sudur kartada dünýäniň esasy nebit-gazly etraplaryny we kânlerini görkeziň.

§14. Işläp bejerýän senagat pudaklary

Metallurgiýa senagaty. Uzak ýyllaryň dowamynda eredilýän metalyň möçberine ilkinji nobatda islendik döwletiň ykdysady kuwwatyny kesgitleýän görkeziji hökmünde garalýardy. 1970-nji ýyllarda energetiki we çig mal çökgünliniň täsiri astynda köne pudaklaryň biri hökmünde metallurgiýanyň ösüş bady biraz haýallady.

Bu birinji nobatda gara metallurgiýa degişlidir. Şol bir wagtyň özünde bu pudakda ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlaryň arasyndaky tapawut üýtgäp başlady. Häzir poladyň öndürilişiniň ähli dünýä möçberiniň 2/5 bölegi ösýän ýurtlaryň paýyna düşýär (Hytaýy goşmak bilen). Ösýän döwletlerde gara metallurgiýanyň şeýle ýokary derejede ösmegi bir tarapdan, olaryň senagatynyň hajatlary, beýleki tarapdan bolsa – Ýaponiýadan, Günbatar Ýewropadan, ABŞ-dan bu döwletlere “hapa” önümçilikleriň geçirilmek syýasaty bilen düşündirilýär.

Dünýäniň aýry-aýry sebitleriniň arasynda poladyň eredilşiniň möçberi boýunça Aziýa aýratyn tapawutlanýar, bu ýerde Hytaý, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hindistan ýaly polady has köp öndürijiler ýerleşýärler.

Poladyň köp eredilmegi Ýewropa (esasan GFR, Italiýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa), Demirgazyk Amerika (ABŞ, Kanada), GDA döwletleri (Russiýa, Ukraina) üçin-de häsiyetlidir.

Her ýylda dünýä bazaryna gara metallaryň prokatynyň 200-250 mln. tonnasy gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, Ýaponiýa, import edijiler bolsa – ABŞ we Hytaýdyr.

Reňkli metallurgiýa önümçiligiň möçberi boýunça gara metallurgiýadan takmynan 20 esse kiçidir. Şunlukda agyr reňkli, legirlenýän we gymmat bahaly metallaryň metallurgiýasy adatça olaryň gazylyp alynýan ýurtlaryna we etraplaryna ýykgyň edýär. Sebäbi, reňkli metallaryň magdanlarynda peýdaly komponentleriň mukdary örän azdyr. Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň birnäçe ýurtlarynda

reňkli metallurgiýanyň ir, ýagny koloniýal döwürde ýüze çykanlygy şonuň bilen düşündirilýär.

Maşygurluşygy. Siziň taryh dersinden bilşiňiz ýaly, maşygurluşygy pudak hökmünde Angliýada senagat öwrülişikleri döwründe, 200 ýyl mundan ozal döredi. Biziň günlerimizde ol işleýänleriň sany (80 mln adam) we öndürýän önüminiň umumy gymmaty boýunça senagat pudaklarynyň arasynda birinji orny eýeleýär. Maşygurluşygynyň paýyna ähli dünýä senagat önüminiň 1/3-den gowragy düşýär.

Maşygurluşygynyň köne, täze we iň täze pudaklara bölünmegi has aýdyň görünýär. Degişlilikde olaryň ösüş bady örän tapawutlanýar. Köne pudaklar öz ösüşinde ýa-da durnuklaşdy, ýa-da çökünlik (krizisde) ýagdaýynda bolýar.

Täze pudaklarda önümçiligiň ösüşi bolup geçýär. Awtomobil senagaty oňa mysal bolup biler. Ýöne, YTÖ-iň esasy “katalizatorlary” bolan, iň täze pudaklar (elektrotehnika, elektronika robotgurluşygy we başgalar) çalt we durnukly ösüş depginine eýedir.

Dünýä maşygurluşygynyň territorial guralyşynda hem uly özgerişler bolup geçýär. Ýaňy-ýakyna çenli bu pudagyň önüminiň 9/10 böleginden gowragyny senagat taýdan ösen ýurtlar, ilkinji nobatda, “uly sekizligiň” agzalary, esasanda ABŞ we Ýaponiýa berýärdi. Soňra bu pudakda ösýän döwletleriň paýy artyp başlady. Olara täze industrial ýurtlar, Hytaý, Hindistan, Braziliýa, Meksika, Argentina degişlidir.

Dünýäniň ykdysady kartasynda maşygurluşygynyň has ösen esasy dört sebitini görkezmek mümkin. Olara Günbatar Ýewropa, ABŞ, Ýaponiýa we Günorta-Gündogar Aziýa, GDA döwletleri degişlidir.

Himiýa senagaty. XX asyryň II ýarymy himiýa senagatynyň pajarlap ösmeginiň döwri boldy. Maşygurluşygy bilen bir hatarda ol häzirkizaman industriýasynyň iň çalt ösýän pudagydyr.

Dünýä himiýa senagatynda, maşygurluşyndaky ýaly, dört esasy sebit döredi: ABŞ, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa we GDA ýurtlary. Olaryň her birinde dagmagdan himiýasy, mineral dökünleri, esasy himiýa önümlerini öndürmek, aýratynda organiki sintez we polimer materiallar önümçiligi uly ösüşe eýe boldy. Ösýän ýurtlarda ýaňy-ýakyna çenli bu pudak esasan çig maly gazyp almak bilen çäklenýärdi. Ýöne 1970-nji ýyllarda bolup geçen dünýä energetik krizisinden soňra himiýa senagaty Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynda, esasanda nebitiň we gazyň köp çykarylýan ýurtlarynda, has çalt ösüp başlady. Uly nebitimiýa toplumlary Pars aýlagynyň, Demirgazyk Afrikanyň ýurtlarynda, Meksikada we Wenesuelada işe girizildi.

Zähmetiň şeýle bölünişiginde organiki sintez we polimer materiallaryň önümçiligi ösýän ýurtlarda has ýokary derejede jemlenýär, şol bir wagtyň özünde çylşyrymly, ylmy köp talap edýän önümleriň goýberilişi ABŞ-da, Günbatar Ýewropada we Ýaponiýada has uly ösüşe eýe boldy.

Tokaý we agaç işläp bejerýän senagaty. Tokaý we agaç işläp bejerýän senagatyň geografiýasy köp babatda tokaý baýlyklarynyň ýerleşşi bilen kesgitlenilýär.

Demirgazyk tokaý guşaklygynyň çäginde pürli agaçlar taýýarlanylýar. Soňra olardan artylan, kesilen agaçlar, agaç plitalary, sellýuloza, kagy, karton işlenilýär.

Russiya, Kanada, Şwesiya, Finlýandiya üçin tokaý we agaç işläp bejerýän senagaty – möhüm halkara ýöriteleşiş pudagydyr.

Günorta tokaý guşaklygynyň çäginde ýaprakly agaçlar taýýarlanylýar. Bu ýerde tokaý senagatyň üç esasy zolagy döredi: Braziliya, Tropiki Afrika ýurtlary, Günorta – Gündogar Aziya. Olarda taýýarlanylýan agaçlar deňiz ýoly bilen Ýaponiýa, Günbatar Ýewropa ugradylýar, galany bolsa köplenç odun hökmünde ulanylýar. Günorta tokaý guşaklygynyň ýurtlarynda kagyz taýýarlamak üçin agaç däl ösümlükler : bambuk (Hindistan), bagassa (Peru), sizal (Braziliya, Tanzaniya), džüt (Bangladeş) ýaly ösümlükler peýdalanylýar. Şeýle-de bolsa ilatyň jan başyna onuň öndürilişi boýunça bu döwletler örän yzda galýarlar.

Ýeňil senagaty. Ýeňil senagatyndaky geografiki öňegidişlikler onuň esasy pudagynda – dokma senagatynda has aýdyň ýüze çykýar. 2006-njy ýylda bütin dünýäde 130 mlrd. metrden gowrak natural we himiki süýümlerden mata öndürüldi. Eger-de dokma senagatynyň beýleki önümçiliklerini hem hasaba alsan, onda bu pudak ähli döwletlerde ösdürilýär.

Dokma senagatynda dünýäde baş sany esasy sebit emele geldi: Gündogar Aziya, Günorta Aziya, GDA, Ýewropa we ABŞ. Olaryň her birinde nah mata we himiki süýümlerden matalary öndürmek agdyklyk edýär, beýleki pudaklar (ýün, ýüpek, lýon) uly ähmiýete eýe däldir. Emma soňky ýyllarda dokma senagatynyň ösüşinde ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly tapawutlar ýüze çykdy. 50-nji ýyllardan başlap ösen döwletleriniň dünýäniň mata we geým önümçiligindäki paýy zygiderli kemelýär; dokma senagatynyň köne merkezleriniň ähmiýeti üzül-kesil peseldi. Ozal mata öndürmek boýunça dünýäde birinji orny eýeleýän Beýik Britaniya, indi ikinji onlukda durýar. Ol dokma önümlerini uly eksport ediji ýurtdan onuň import edijisine öwrüldi.

Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletlerinden tapawutlylykda, öňi bilen arzan işçi güýjüne ýykgyň edýän, ösýän döwletleriň dokma senagaty hakyky ösüş badyny aldy. Nah matalary öndürmekde Hytaý dünýäde birinji, Hindistan bolsa ikinji ýeri eýeleýär. Ösýän ýurtlardaky öndürilen matalaryň esasy bölegi Günbataryň ösen ýurtlaryna eksport edilýär. Taýýar geýimleriň eksport edilişi ondan hem ulydyr. ABŞ-nyň, Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň dükanlarynda Taýwandan, Hindistandan, Kolumbiýadan, Meksikadan gelýän arzan geýimler, trikotaž önümleri giňişleýin satylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dünýäniň haýsy döwletleri awtomobilleri köp öndürýär? Maşyngurluşygynyň pudaklarynyň geografiasynda nähili özgerişler bolup geçýär?
2. Nebithimiýasynyň ösen döwletleriniň sanawyny düzün we depderiňize ýazyň. Himiýa senagatynyň ösen esasy ýurtlaryny we merkezlerini kartadan görkeziň.
3. Atlasdan peýdalanyp maşyngurluşygynyň iri merkezlerini sudur kartada belläň.

§15. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy

Oba hojalygy – maddy önümçiligiň ikinji esasy pudagydyr. Oba hojalygy diňe bir gadymy däl, eýsem has giňden ýaýran maddy önümçilik pudagydyr. Dogrudan hem, dünýäde ilaty oba hojalygy ýa-da onuň bilen baglanyşykly tokaý hojalygy, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanmaýan ýekeje döwlet hem ýokdur. Bütin dünýäde oba hojalygynnda 1,1 mlrd-a golaý adam meşgullanýar.

Oba hojalygy dünýäniň hemme ýerlerinde ösdürilýär. Şoňa baglylykda önümçiligi guramagyň köpdürli görnüşleri ýaýrandyr. Alymlar oba hojalygyny ýöretmegiň 50-den gowrak görnüşini (tipini) tapawutlandyrýarlar. Ýöne olaryň hemmesini iki uly topara birleşdirmek bolar. Birinjiden, bu ösen *harytlyk oba hojalygydyr (oba hojalygy esasan satmak üçin harytlyk önümleri öndürmäge ýöriteleşýär)*. Ol ylmy esasyda gurnalan tohumçylygy, ekin dolanşykly intensiw ekerançylygy, ot-ýmlik ekinleri ýetişdirmek bilen utgaşýan intensiw maldarçylygy, bagçylygy we gök ekerançylygy, şeýle-de öri meýdan maldarçylygy öz içine alýar. Ikinjiden, bu ýönekeý zähmet gurallaryny peýdalanýan yzagalak (ekstensiw) ekerançylygy, çarwa we ýarym çarwa maldarçylygyny, şeýle-de tokaýlarda önüm ýygnamaklygy, awçylygy we balykçylygy öz içine alýan *sarp ediliş oba hojalygydyr (oba hojalygynyň esasy wezipesi ilatyň özüniň sarp etmekleri üçin önüm öndürmegidir)*.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, esasan-da industrial ösüş boýunça ýokary derejä ýeten döwletlerde, ýokary harytlyk oba hojalygy görnetin agdyklyk edýär. YTÖ eýýamynda ol mehanizasiýanyň we himizasiýanyň mümkin bolan çägendäki ýokary derejä ýetdi we häzir onuň ösüşinde esasy orny mikroelektronika, awtomatizasiýa, seleksiýanyň, genetikanyň we biotehnologiýanyň iň täze gazananlaryny ornaşdyrmak eýeleýär. Bu ýurtlarda agrosenagat toplumynyň *agrobiznes* diýilýän görnüşe ösüşe eýe boldy. Ol oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen birlikde, ony gaýtadan işlemegi, saklamagy, daşamagy we ýerleşdirmegi, şeýle hem tehnikalary, dökünleri we baş. öndürmegi öz içine alýar. Ol oba hojalygyna industrial häsiýet berýär.

Ösýän döwletlerde hem harytlyk oba hojalygy ösdürilýär. Ýöne bu ýurtlarda esasan sarp ediliş oba hojalygy giňden ýaýrandyr.

Haryt hojalygy – bu hasylly ýerleri eýeleýän, hakyna tutma işçi güýjini, maşynlary, dökünleri, emeli suwaryşy giňden peýdalanýan, ylmy esasyda gurnalan uly plantasiýalar we fermalardyr. Olarda önümçilik içerki we daşarky bazara niýetlenendir we özboluşly “döwletiň içindäki döwleti” emele getirýärler. Ýöne şeýle plantasiýalar adaty aýry-aýry ojaklar görnüşinde – niredede ol ýa-da beýleki ekini ýetişdirmek üçin has amatly şertler bar bolsa, şol ýerlerde ýerleşýärler.

Ösýän döwletlerde adaty sarp ediliş (*ýa-da az harytly*) oba hojalygy agdyklyk edýär. Olarda esasan ekerançylyk pudaklary ösdürilýär. ABŞ we Ýewropa ýurtlaryndan tapawutlylykda ol maldarçylyk bilen utgaşdyrylman, eýsem onuň bilen baglanyşyksyz hereket edýär. Az harytly sektor ýüzlerçe mln. kiçi we ownyjak hojalyklary öz içine alýar, Olar iň “arzan” kaloriýany berýän sarp ediliş ekinlerini ýetişdirýärler. Bu sektorda nokatlaýyn ekerançylyk saklanýar, topragy işläp

bejermegiň esasy guraly bolsa agaç sündisi, gowy bolan ýagdaýynda demir uçly, we motygadyr.

Ekerançylyk. Däneli ekinler – dünýä oba hojalygynyň esasydyr. Dünýäde däneli ekinler ähli işlenip bejerilýän ýerleriň 1/2 bölegini tutýar. Olaryň meýdany ilatyň ýerleşiş aýratynlyklary bilen gabat gelýär. Dänäniň dünýä önümçiligi kem-kemden artýar we ýylda 2 mlrd. tonna ýetdi. Däne hojalygy, obrazlaýyn aýdylanda üç “nan ekinine” – bugdaýa, şala we mekgejöwene esaslanýar. Olar jemi ýygnaýan dänäniň 4/5 bölegini berýär we adamlaryň ähli iýmit rasionynyň tas ýarysyny üpjün edýär.

Dünýäde däne ekinleriniň ýaýraýşynyň ýagdaýyny 10–nny suratdan görmek bolýar.

Bugdaý – adamzadyň takmynan ýarysynyň baş çöregidir. Akademik N.I. Wawilow (1887-1943ý.) bu ekiniň ýüze çykan ojagynyň Alynky Aziýa we Ortaýer deňiz sebitidigini kesgitledi. Ol ýerlerden bugdaý kem-kemden bütin dünýä ýaýrapdyr. Ýöne biziň ýurdumyzyň çäginde hem baş müň ýyl ozal bugdaý ösdürilip ýetişdirilipdir. Ony Änew şäheriniň golaýyndan tapylan ak bugdaýyň däneleri subut edýär. Biziň günlerimizde dünýäniň bugdaý meýdany ähli ýaşalýan kontinentleri gurşap alýar. Esasy bugdaý guşaklygy demirgazyk ýarym şarynda, göwrümi boýunça kiçisi – günorta ýarym şaryna uzalyp gidýär. Ýylyň dowamynda Ýer şarynyň ol ýada beýleki böleklerinde bu ekiniň ýygnaalmaýan ýekeje aýy hem ýokdur.

Bugdaý 70-den gowrak döwletde ýetişdirilýär, ýöne onuň jemi ýygnaýşynyň agramly bölegi bary-ýogy birnäçe döwletiň paýyna düşýär. ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada, Hytaýda, Hindistanda, Russiýada, şeýle-de Fransiýada, Ukrainada, Argentinada, Gazagystanda dünýäniň esasy harmanlary – bugdaý hojalygynyň ýöriteleşdirilen sebitleri ýüze çykdy. 10–nny suratda bugdaýy köp öndürýän ýurtlar barada maglumat berilýär.

Şaly – adamzadyň tas ýarysynyň diýen ýaly, çöregiň ýerini tutýan, esasy azyklyk önümidir. Ol iň gadymy ekinleriň biri bolup, Hytaýda biziň eýýamymyzdan has irki döwürlerde ýetişdirilipdir. Bugdaý ýaly, şaly soňra beýleki kontinentlere ýaýrapdyr. Biziň günlerimizde şaly ýetşdirmek bilen 100-den gowrak döwlet meşgullanýan-da bolsa, dünýä boýunça onuň ýygnaýşynyň 9/10 bölegi Aziýanyň “şaly öndürýän” ýurtlarynyň paýyna düşýär. Dünýäde ähli suwarymly ýerleriň 2/3 bölegini şaly meýdanlary tutýar. Şaly öndürmekde Hytaý, Hindistan, Bangladeş, Indoneziýa, Filippinler, Tailand, Wýetnam has tapawutlanýar. Soňky ýyllarda bu ekiniň geografiýasynda käbir üýtgeşmeler bolup geçýär. Indi şaly ABŞ-da, Braziliýada, Meksikada, Merkezi Amerikanyň çäklerinde köpçülikleýin ösdürilip ýetişdirilýär (11-nji surat).

Mekgejöweniň watany Meksika hasaplanýar. Täze dünýäniň açylmagy bilen , ol bu ýerden dünýäniň beýleki döwletlerine ýaýradyldy. Bu ekiniň meýdanlary köp babatda bugdaýyň meýdanlary bilen gabat gelýär. Soňky ýyllarda mekgejöweniň diňe bir däne däl-de, eýsem gök ot hökmünde ösdürilip ýetişdirilmegi, onuň ýaýraýş zonasynyň giňelmegine getirdi. Ýöne, ony esasy öndürijiler ABŞ, ondan soňra Hytaý we Braziliýa bolmagyna galýar.

Dünýä bazaryna ähli öndürilen dänäniň, esasan-da bugdaýyň we mekgejöweniň 10-15% gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler – däne hojalygy

10-njy surat

halkara ýöriteleşiş pudagy bolup durýan ýurtlarydyr: ABŞ, Kanada, Awstraliýa, Fransiýa, Argentina. Meselem, Kanada we Awstraliýa her ýylda ýygnalýan bugdaýyň, Argentina – mekgejöweniň 80% -e çenli mukdaryny eksport edýärler.

Mallar üçin iýmlik däne esasan Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa, azyklyk däne bolsa dänäniň az öndürilýän ösýän döwletlere gelip düşýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hsasabat maglumatlarynyň esasynda dünýäde oba hojalygyny ýöretmegiň dürli görnüşlerini deňeşdiriň (ösen ýurtlara mahsus bolan haryt hojalygy we ösýän ýurtlara häsiýetli sarp ediş hojalygy).
2. Haýsy ýurtlarda bugdaý we şaly köp öndürilýär? Dänäni köp eksport edýän ýurtlary kartadan görkeziň.
3. Maglumat çeşmelerinden peýdalanyň, dünýäniň oba hojalyk önümçiliginiň ösüşini we geografik aýratynlyklaryny seljeriň; Aýry-áýry dünýä döwletlerinde oba hojalyk önümleriniň öndürilişini görkezýän diagrammalary guruň.

§16. Ösümlükçilik. Maldarçylyk pudaklarynyň geografiýasy

Beýleki azyklyk ekinler. Ilaty azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin däneli ekinlerden başga-da ýag berýän, köki miweli, şekerli, miwe ekinleri hem giňden peýdalanylýar. Däneli ekinlere garaňda olar zähmeti köp talap edýänligi bilen tapawutlanýar.

Ýag berýän ekinler biziň planetamyzyň ilatynyň iýmít rasionynda dänelilerden soňra ikinji orny eýeleýärler. Ähli sarp edilýän ýagyň takmynan 2/3 bölegi ösümlük ýagydyr. Olaryň paýy Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ilatynyň iýmít rasionynda has-da ýokarydyr. Soýa ýygnamak boýunça dünýäde ABŞ (dünýä möçberinde ýygnalýan soýanyň 1/2 bölegi) arahis ýygnamak boýunça Hindistan, zeýtun ýygnamak boýunça Italiýa birinji orny eýeleýär.

Köki miwelilerden has giňden ýaýrany – kartoşkadyr. Kartoşkanyň watany – Günorta Amerika, ýöne häzir ol esasan demirgazyk ýarym şaryň aram guşaklygynyň ekinidir. Kartoşka ýygnamak boýunça dünýäde ilkinji orunlary Hytaý, Russiýa, ABŞ we Polşa eýeleýär.

Adamlaryň iýmít rasionynda düzüminde şeker saklaýan ekinler uly orun eýeleýärler. Dünýäde her ýylda 120 mln. tonna şeker öndürilýär. Onuň 2/3 bölegi şeker çinriginden we 1/3 bölegi gant şugundyryndan alynýar. Bu ekinleriň ikisi-de zähmeti köp talap edýär we olaryň ýaýran zonalary dürlidir. Şeker çinrigi onuň “ikinci watanynda“ – Amerikada, tropiki we subtropiki klimatly ýurtlarda beýlekilerden has köp ösdürilip ýetişdirilýär. Gant şugundyry – aram guşaklygynyň ekinidir. Ony esasy öndürijiler – Russiýa, Ukraina, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarydyr.

Şypa beriji ekin hökmünde adaty çay, kofe we kakao peýdalanylýar. Olaryň hemmesi tropiklerde (çay subtropiklerde hem öndürilýär) ýetişdirilýär.

Adamlaryň durmuş derejesiniň ýokarlandygyça olaryň iýmitinde gök önümler we miweler barha uly orun tutýar. Olar saglyk üçin zerur bolan mikroelementleri we witaminleri saklaýarlar.

Ýag beriji, şeker saklaýjy, miweli we esasan-da şypa beriji ekinleriň uly bölegi dünýä bazaryna düşýär. Esasy eksport edijiler ösýän ýurtlar, import edijiler bolsa – ykdysady taýdan ösen ýurtlardyr.

Azyk däl ekinler. Süýümlü ekinlerden gowaça has uly ähmiýete eýedir. Pagta süýüminiň dünýä önümçiligi 20 mln. tonna barabardyr. Gowaça ekmek we pagta ýygnamak boýunça birinji orny Aziýa ýurtlary, ýagny pagtaçylygy ösdürmegiň iň gadymy etraplary eýeleýär, ikinji – Amerika ýurtlary, üçünji – Afrika.

Beýleki lýon, sizel, jut ýaly süýümlü ekinleriň ýaýran zonalary has çäklidir. Lýonyň dünýä önümçiliginiň 3/4 bölegi Russiýanyň we Belorusiýanyň, jutuňky – Bangladeşiň paýyna düşýär. Natural kauçugyň önümçiliginiň 85%-ni Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary, esasan Tailand, Indoneziýa we Malaýziýa berýär.

Pagta, jut, natural kauçuk - dünýä söwdasynyň möhüm harytlarydyr. Häzirki wagtda neşe jisimleriniň bikanun söwdasy örän uly möçberlere ýetdi. Ony esasy öndürijiler – Kolumbiýa we käbir Aziýa ýurtlarydyr (esasan Owganystan). Neşe söwdasy ummasyz girdejiler getirýär. Ýöne olar bilen dünýäde aýgytlaýjy göreş alynyp barylýar.

Maldarçylyk. Däneli ekinler ýaly, maldarçylyk hem hemme ýerlerde ýaýrandyr. Çemenlikler we öri meýdanlar sürülýän ýerlere garaňda üç esse köp meýdany tutýar. Maldarçylyk önümleriniň esasy bölegini aram guşaklygynyň ýurtlary berýär. Şeýle hem ähli öndürilýän dänäniň takmynan ýarysy furaž (iýmlik) hökmünde peýdalanylýar.

Dünýä maldarçylygynyň geografiýasy ilkinji nobatda mallaryň ýaýraýşy bilen kesgitlenilýär. Olaryň umumy sany 4,5 mlrd başa golaýlaýar. Şunlukda esasy orun üç pudaga degişlidir.

Iri şahly mallaryň (1,4 mlrd baş) sanyny köpeltmegiň hasabyna ähli diýen ýaly süýdi we etiň 1/3 –den gowragy alynýar. Intensiw süýt we et-süýt maldarçylygy aram guşaklygynyň tokaý we tokaýly sähra zonalarynda has ýaýrandyr. Bu ýerde mallar ýatakda ýa-da öri meýdan – ýatak şertlerinde saklanylýar. Et berýän maldarçylyk aglaba aram we subtropik guşaklygynyň has gurak etraplarynda köpeldilýär. Bu ýerde ekstensiw çarwaçylyk – öri meýdan maldarçylygy agdyklyk edýär. ABŞ-nyň, Kanadanyň, Argentinanyň, Awstraliýanyň käbir etraplarynda meýdany boýunça uly haryt hojalyklary (ranço) – hakyky “et fabrikleri” ýüze çykdy.

Doňuzdarçylyk (1 mlrd baş töweregi) – dünýä boýunça ähli et önümleriniň möçberiniň 2,5 bölegini almagyň çeşmesidir. Ol gür ilatlaşan welaýatlara we uly senagat merkezlerine, intensiw maldarçylyk we kartoşka ýetişdirilýän etraplara ýykgyň edýär. Dünýäde doňuzlaryň baş sanynyň tas ýarysy Aziýanyň paýyna (düşýär öňi bilen Hytaýa).

Et - ýüň ugurly *goýundarçylyk* (1 mlrd-dan gowrak baş) çyglylygy ýeterlik we ýumşak klimatly etraplara mahsus, inçe we ýarym inçe ýüňli ugur bolsa has gurak etraplara häsiýetlidir.

Dünýäde her ýylda 220 mln. tonnadan gowrak et öndürilýär. Onuň esasy bölegi doňuz eti, soňra sygyr eti, guş eti, goýun etidir. Bu görkeziji boýunça

11-nji surat

öňdebaryjy ýurtlaryň toparyny Hytay, ABŞ, Braziliýa, Fransiýa, GFR, Russiýa döredýärler. Ýöne eti sapr etmegiň umumy we jan başyna düşýän möçberi boýunça aýry-aýry ýurtlar örän güýçli tapawutlanýarlar.

Dünýäde her ýylda 450 mln. t süýt (ABŞ, Russiýa, Hindistan, GFR öňde barýar), 600 mlrd sany – ýumurtga (Hytay, ABŞ, Ýaponiýa), 2,5 mln t – ýün (Awstraliýa, Hytaý, Täze Zelandiýa) öndürilýär.

Balykçylyk. Balykçylyk adamzadyň hojalyk babatda meşgullanýan işleriniň iň gadymylarynyň biridir. Biziň günlerimizde ol 15 mln-dan gowrak adamyň ýaşamagyny üpjün edýän, dünýä hojalygynyň möhüm pudagydyr. Balyk we başga deňiz önümlerini tutmagyň dünýä möçberi eýýam ýylda 110 mln t ýetdi.

Onuň takmynan 4/5 bölegini deňizlerde we ummanlardaky balykçylyk üpjün edýär. Olaryň suwlarynda 15-20 müň balykçylyk gämileri hereket edýärler, onuň 1/5 bölegi bolsa – süýji suwlardaky balykçylyk. Balygyň we deňizleriň berýän beýleki önümleriniň ähmiýeti öňi bilen olaryň haýwanat beloklarynyň düzümi boýunça mallaryň we guşlaryň etinden pesde durmaýanlygydyr we adamzadyň şeýle beloklara islegleriniň 1/4 bölegini kanagatlandyranlygy bilen düşündirilýär.

XX asyryň ikinji ýarymynda dünýäde deňiz balykçylygynyň geografiýasynda uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Eger-de ikinji jahan urşundan ön we soňra balykçylygyň öňden gelýän esasy etraplary Demirgazyk Atlantika (döwletlerden bolsa degişlilikde Norwegiýa, Daniýa, Beýik Britaniýa, Germaniýa, ABŞ) bolan bolsa, onda soňrak bu pudagyň “merkezi” Yuwaş ummanyň demirgazyk bölegine süýşdi. Bu ummanyň Günorta Amerika ýanaşýan Gündogar bölegi hem balykçylygyň möhüm etrabyna öwrüldi. Häzir hut şu ýerlerde balykçylyk ýurtlaryň “birinji onlugyny” döredýän ýurtlaryň köpüsi ýerleşýärler.

Şu ýerde olaryň diňe öz şelf (ýalpak) zonalarynda däl-de eýsem uzakdaky suwlarda hem balyk tutmagy alyp barýandyklaryny hasaba almak gerek (ekspedisiýa usulynda balyk tutulmak).

Soraglar we ýumuşlar

1. Haýsy ýurtlarda maldarçylyk pudaklary ýokary önümliligi bilen tapawutlanýar? Onuň sebäpleri näme?
2. Aziýa we Afrika ýurtlarynda maldarçylygyň pes derejede ösmegi näme bilen baglanyşykly?
3. Edebiýatlardan we atlasdan peýdalanyp dünýä ýurtlarynda maldarçylyk önümleriniň öndürilişini görkezýän diagrammalary düzüň.

§17. Ulag ulgamy – maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr

Ulaglar ulgamynyň dünýä hojalygyndaky orny. Ulag ulgamy – bu dünýä hojalygynyň çylşyrymly we möhüm pudagydyr. Ol zähmetiň döwlet işerli we halkara bölünişiniň maddy esasyny düzýär. Uly territoriýalary bolan döwletler üçin ulaglary ösdürmegiň has-da uly ähmiýeti bardyr. Meýdanynyň giňligi ulag ýollaryny gurmaklyga ýokary çykdaýjylary talap edýär.

YTÖ ulaglaryň ähli görnüşlerine öz täsirini ýetirýär. Ulag serişdeleriniň tizlikleri düýpgöter artdy, ýük göterijiligi ýokarlandy, hereket ediji düzümi artdy.

Şonuň netijesinde köp sanly ulag ýol damarlary bilen birleşen dünýä, “bir hili gysylan” ýaly boldy. Şu gün howa ýollary hat-da Demirgazyk polýusynyň üstündende geçýär. Suwasty tonneller Ýapon adalaryny, Biýik Britaniýany kontinental Ýewropa bilen birleşdirdi. Deňiziň düýbünden gaz we nebit geçirijileri uzalyp gidýär, ummanlaryň düýbi boýunça bolsa – kabel liniýalary geçýär. Dünýäniň iň gowy elektrikleşdirilen demir ýollarynda şu gün tizlik 200 km/sagatdan hem geçýär (Ýaponiýa, Fransiýa, GFR we baş.). Ýolagçy deňiz gämisi Atlantik okeanyny 3,5-4 gije-gündizde, sesden tiz ýöreyän “Konkord” samolýoty bolsa – 3,5 sagatda geçýär. Yük göterijiligi 40-50 müň tonna bolan tankerleriň ornuna göterijiligi 200-500 müň t ýetýän ägirt uly tankerler peýda boldy.

Dünýä ulaglar ulgamyndkya geografik tapawutlar. Dünýäniň dürli sebitleriniň we ýurtlarynyň ulaglary öz aýratynlyklaryna eýedir. Bu bolsa territoriýalaryň ululygy we özleşdirilişi, ykdysadyýetiň ösüş derejesi, zähmetiň halkara bölünişine gatnaşmak derejesi bilen baglanyşyklydyr. Meselem, uly meýdany bolmadyk köp döwletlere içerki howa transportyny ösdürmek amatly däl, sebäbi olaryň meýdanyny sanaglyja sagadyň dowamynda awtomobilde kesip geçip bolýar. Ony meýdanyny günbatardan gündogara yük maşynyň diňe 3,5 gije-gündiziň dowamynda geçýän ABŞ barada aýdyp bolmaz. Russiýada ulag ýollarynyň dowamlylygy has-da ulydyr. Otly Moskwa-Wladiwastok aralygyny 7 gije-gündiziň dowamynda geçýär. Ösen senagatly ýurtlarda ulag ulgamy çylşyrymly gurluşa eýedir we onuň ähli görnüşleri gowy ösendir. Bu ýurtlarda ulaglaryň täze görnüşleri ösdürilýär we köneleri köp görnüşli häsiýete eýe bolýar: howa ýassygynda hereket edýän suw we ýerüsti transport, asylýan monorelsli we asma ýollary, akýan (süýşýän) ýükler üçin turbageçirijiler we baş. Ykdysady taýdan ösen ýurtlar ulaglaryň işiniň esasy görkezijileri has takygy, yük we ýolagçy dolanşygy boýunça, öňdebaryjy orny eýeleýärler.

Ulag ulgamyň ýokary derejede ösenligi bilen “uly sekizligiň” döwletleri: ABŞ, Ýaponiýa, GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Kanada, Russiýa has tapawutlanýarlar. Olaryň çig-maly, ýangyjy, taýýar önümleri kontinentara we döwletara möçberinde örän uly göwrümde daşýandyklaryny göz önüne tutsaň, bu kanuny ýagdaýdy. Şunlukda, bu ýerlerde pudagyň ösüşi ulaglaryň aýry-aýry görnüşleriniň, döwletleriň, ulag uzelleriniň arasyndaky ýiti bäsdeşlik bilen utgaşyklydyr. Meselem, howa ulagy Atlantikanyň üsti bilen geçýän ähli ýolagçy akymalaryny diýen ýaly “eline aldy”, bu ugurdaky uly deňiz ýolagçy laýnerleriniň sany bolsa örän azaldy.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň we esasan-da Russiýanyň ulag ulgamy ýollaryň gürlügi, onuň hili we yük dolanşygy boýunça günbatar Ýewropa ýurtlarynyňkydan we ABŞ-dan yzda galýar. Şeýle-de bolsa, GDA ýurtlarynda demir ýoluň yük ýygjamlygy ABŞ-nyňka garanynda birnäçe esse ýokarydyr. Bu awtomobil ulagynyň ýeterlik derejede ösmändigine şaýatlyk edýär.

Ösýän döwletlerde häzirki zaman ulag torunyň diňe başlangyjy döreýär. Olaryň köpüsünde bolsa ulagyň köne, irki görnüşleri giňden peýdalanylýar. Bu ýerlerde bar bolan ulag görnüşleriniň tehniki derejesi osen döwletleriňkiden has yza galýar. Olaryň käbirlerinde (Owganystan, Nepal, Ýakyn Gündogaryň käbir ýurtlary we Okeaniýanyň we Karib basseýniniň “kinniwanja” ada döwletleri) demir ýollar

düýbünden ýokdur. Kenarýaka ösýän döwletleriň daşarky aragatnaşyklarynda ulagyň diňe bir ýa-da iki görnüşi esasy orny eýeleýär.

Ýük dolanşygy boýunça ulagyň ähli görnüşleriniň arasynda deňiz ulagy birinji orny eýeleýär. Ol awtomobil ulagy bilen deňeşdirilende ýükleriň az möçberini, ýöne has uzak aralyklara (ortaça 5 müň km) daşýar (12 -nji surat).

Gury ýer ulagy. Onuň esasyny awtomobil, demir ýol we turbageçiriji ulaglary düzýär. Şunlukda, ABŞ-da awtomobil ulagy, Russiýada – demir ýol has agdyklyk edýär. Şu iki ulag görnüşiňiň ösüş ugry-da tapawutlydyr. Meselem, soňky ýyllaryň dowamynda Russiýada demir ýollaryň uzynlygy 20 müň km. artdy, Baýkal-Amur magistraly guruldy. ABŞ-da (şeýle-de Beýik Britaniýada we GFR-da) awtomobil transportynyň bäsdeşligi sebäpli demir ýollar görnetin gysgaldy.

Demir ýollaryň uly möçberi (uzynlygy) ABŞ-a degişlidir. Ýöne ýollaryň has ýokary gürlügi boýunça Günbatar Ýewropa ýurtlary tapawutlanýarlar, bu ýerde 100 km² meýdana 10 km demir ýoly düşýär (5-nji tablisa).

5-nji tablisa

Dünýä ýurtlarynda demir we awtomobil ýollarynyň uzynlygy (müň km), 2005 ý.

Döwletler	Demir ýollar	Awtomobil ýollar (gaty örtükli)
ABŞ	245	5640
Russiýa	86	620
Indiýa	62	834
HHR	58	880
Fransiýa	35	745
GFR	45	481
Ýaponiýa	27	1131

Ösýän ýurtlarda demir ýollaryň gürlügi juda hem pesdir. Şunlukda ýollaryň köpüsi biri-biri bilen baglanyşykly däldir. Bu bolsa etrapara we döwletara ykdysady gatnaşyklary kynlaşdyrýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda hem ulaglar ulgamyny ösdürmeklige uly ähmiýet berilýär. Gysga döwrüň içinde halkara ähmiýetli birnäçe demir ýol şahalary guruldy. Häzirki wagtda bolsa uly sebit ähmiýetli Demirgazyk-Günorta demir ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar.

Dünýäde awtomobil ulagy has pajarlap ösýär. Onuň uly artykmaçlygy ýükleri “gapydan-gapa çenli” ertip bilýänligidir. 2008-nji ýylda dünýäniň awtomobil parky 0,5 mlrd awtomobile barabar bolup, onuň 80%-i Günbataryň ösen döwletlerinde jemlenendi.

Awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy (5 mln. km) boýunça ABŞ, awtomobil ýollarynyň gürlügi boýunça bolsa Günbatar Ýewropa ýurtlary we Ýaponiýa öňde barýar. Russiýa awtomobil ýollarynyň uzynlygy we ulagyň ýük dolanşygy boýunça-da ABŞ-dan ep-esli yza galýar. Şunlukda, ýollaryň hili hem pes bolmagyna galýar.

Soňky ýyllarda turbageçiriji transporty awtomobil ulagyndan hem has çalt ösýär. Ösen ýurtlarda esasy turbageçirijiler nebitiň we gazyň çykarylýan etraplaryny olaryň gaýtadan işlenilýän etraplary bilen birleşdirýär. Ösýän döwletlerde olar çig-

malyň gazylyp alynýän etraplaryndan deňiz gämi duralgalaryna geçirilýär. Ol ýerden nebit köplenç işlenmedik görnüşinde äkidilýär. Dünýäde turbageçirijileriň has uzyn möçberi Russiýada, Kanadada we ABŞ-da çekilendir. Türkmenistanda nebit-gaz senagatynyň ösdürilmegi nebit we gaz geçirijileriniň gür torunyň döremegine getirdi. Häzir halkara ähmiýetli Türkmenistan-Hytaý, Hazarýaka gazgeçirijileri gurulýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ulaglar ulgamynyň ösüşiniň aýratynlyklary boýunça ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlar nähili tapawutlanýarlar?
2. Dünýä hojalygy üçin deňiz ulagynyň nähili ähmiýeti bar? Söwda flotunyň ýük göterijilik görümi boýunça haýsy ýurtlar öňdebaryjy hasaplanýar?
3. Demir ýol we awtomobil ulagynyň has ösen ýurtlarynyň sanawyny düzüň we depderiňize ýazyň.

§18. Dünýäniň suw we howa ulaglarynyň geografiýasy

Deňiz we derýa ulagy. Deňiz ulagy ýurtlaryň arasyndaky ýük daşalyşynyň 80%-ni üpjün edýär we transportyň islendik beýleki görnüşine garaňda zähmetiň halkara bölünişiniň mümkinçiliklerini has gowy peýdalanýar.

Çykdaýjylary azaltmak we peýdany köpeltmäge ymtylmak, öňdebaryjy deňiz döwletleriň arasyndaky bäsdeşlik göreşi ýüzlerçe uly gämileriň, “arzan” ýa-da “amatly” baýdaklar adyny alan, ösýän döwletleriň baýdaklarynyň astyna köpçülikleýin geçmegine getirdi. Bu “arzanlygyň” sebäpleri – ol döwletlerdäki salgyt ýeňillikleri, arzan işçi güýjiniň bolmagy, berk zähmet kanunçylygynyň we gämileriň howpsyzlygy boýunça çäreleriň geçirilmegine gözegçiligiň bolmazlygydyr. Ine näme üçin, biz dünýä flotunyň öňdebaryjy döwletleriniň arasynda Liberiýany, Panamany, şeýle-de Gresiýany görýäris (13-nji suratda dünýäniň deňiz söwda flotunyň has ösen ýurtlary görkezilýär). Beýik Britaniýanyň, Ýaponiýanyň, Norwegiýanyň, ABŞ-nyň, Russiýanyň söwda flotlary hem ulydyr. Möhüm deňiz ýollary “Dünýä söwdasynyň beýik ýoly” ady bilen Atlantik okeanyň kesip geçýär. Häzir Atlantik okeanyň paýyna dünýä deňiz ýük gatnawynyň 1/2-den hem azyragy düşýär. Bu ýerde esasy ýollar bir tarapdan ABŞ we Kanadanyň, beýleki tarapdan ABŞ we Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda geçýär. Atlantik ummanyň kenarlarynyň ikisinde-de dünýäniň iň uly deňiz gämi duralgalary (portlary): Rotterdam (Niderlandlar), Nýu-Orlean (ABŞ), Marsel (Fransiýa), Gamburg (GFR) we baş . ýerleşýär.

Ýaponiýanyň we HHR dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň hataryna girmegi we Aziýanyň täze industrial ýurtlarynyň tijenmegi Ýuwaş we Hind okeanlarynyň hem ulag ähmiýetini artdyrýar. Ýaponiýanyň (Kobe, Nagoýe, Iýokogama) we Singapuryň gämi duralgalary dünýäde iň ulylarynyň hataryna girýärler. Russiýanyň Uzak Gündogarynyň gämi duralga – senagat merkezleriniň ähmiýeti-de uludyr. Ýuwaş ummanyň ýük gatnawlary Atlantik ummany boýunça daşalýandan has uly möçberlere ýetdi.

12-nji surat

Deňiz boýunça daşalýan ýükleriň arasynda nebit we nebit önümleri birinji orny eýeleýär (nebitiň has uly ýük gatnawlary Pars aýlagynda döredi). Ýörite gury ýükleri çekiji gämiler bilen demir magdanyny kömri, dänäni, agajy we ş.m. daşamagyň möçberi hem artýar.

Umuman, bogazlar we deňiz kanallary gatnaw ugurlaryň “gürleşen” uzelleri bolup hyzmat edýär. La-Manş bogazy boýunça (İňlisler oňa kanal diýýärler) bir gije-gündizde 500 gämi, Zund bogazy boýunça -175, Gibraltar bogazyndan – 140 gämi geçýär. Beýleki kanallaryň arasynda ýük dolanşygy boýunça öňde bayan dünýäniň iň uly kanaly Suesdyr (Ýegipetiň çäginde). Ol Afrikanyň daşyndan aýlanylýan ýol bilen deňeşdirilende, Pars aýlagyndan Günbatar Ýewropanyň gämi duralgalaryna çenli aralygy 9 müň km –den gowrak gysgaldýar.

Derýa ulagy gämi ýüzmäge amatly derýalary, kanallary we içerki suw giňişliklerini peýdalanýar. Ol esasan aýry-aýry ýurtlaryň içerki talaplaryna hyzmat edýär, ýöne halkara ýük gatnawyny hem amala aşyrýar. Ýewropada Reýn, Dunay, Oder, Elba uly halkara derýa ýollary bolup durýar. ABŞ-da esasy derýa gatnawlary Missisipi – Beýik köller ulgamy boýunça geçýär. Amerikanyň Beýik köller ugamynyň we Keramatly Lawrentiýa derýasynyň çuň suwly ýollaryny deňiz gämileri hem peýdalanýarlar. Derýalary ulag babatda peýdalanmak diňe bir tebigy şertlere däl, eýsem ýurduň hojalyk ösüş derejesine-de baglydyr. Şonuň üçin Amazonka, Parana, Kongo ýaly beýik derýalar boýunça gatnawlar entek uly däldir.

Howa ulagy. Howa ulagy – transportyň iň ýaş we çalt ösýän görnüşidir. Onuň artykmaçlygy öňi bilen howa gatnawlarynyň tizligindedir. Oňa öňki hereket edýän

13-nji surat.

köne enjamly samolýotlaryň ýerine turbawint we reaktiw samolýotlaryň has giňden ornaşdyrylmagy ýardam etdi. Soňky ýyllarda “Boing-747” (ABŞ), “IL-86” (Russiýa), “Aerobus” (GFR-Fransiýa-Beýik Britaniýa) ýaly häzirki zaman samolýotlaryň ornaşdyrylmagy uly netijeler berýär.

Dünýäde howa ulagynyň hyzmat etmeýän etraby galmady diýen ýalydyr. Has ösen we meýdany boýunça uly ýurtlarda bolsa howa ýollarynyň gür tory emele geldi.

Iň uly howa ulagly döwlet ABŞ-dyr. Onuň awiakompaniýalary dünýäniň ähli ýolagçy gatnawynyň tas ýarysyna diýen ýaly hyzmat edýärler. Howa ýollarynyň dowamlylygy boýunça-da, şeýle-de ýolagçy dolanşygy boýunça-da Russiýa ikinji orny eýeleýär. Onuň demirgazyk we gündogar etraplarynyň köpüsi üçin awiasiýa ýerini çalşyryp bolmajak ulag görnüşidir.

Şeýlelikde, ulag – ykdysadyýetiň iňňän möhüm pudaklarynyň biridir. Zähmetiň meýdan-çäk bölünişiniň maddy esasy bolmak bilen, ol dünýä hojalygyny birikdirýär. Aýry -aýry ýurtlarda ualgyň ösüş derejesi we häsiýeti köp sebäplere baglydyr: öndüriji güýçleriň ösüş derejesini, territoriýasynyň ululygyna we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar

1. Demir ýol ulagy haýsy döwletlerde has ösen? Türkmenistanda haýsy demir ýollary guruldy we gurulýar? Olary kartadan görkeziň.
2. Dünýäniň iri deňiz gämi duralgalarynyň atларыny geografiýa depderiňize ýazyň we sudur kartada belläň.
3. Hasabat maglumatларыnyň esasynda dünýä döwletlerinde ulag ulgamynyň ösüşini görkezýän diagrammalary düzüň

§19. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy

Dünýä hojalygynyň döremegi, zähmetiň halkara geografik bölünişiniň çuňlaşmagy bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň (BYG) gür şahalanan ulgamynyň ýüze çykmagyna getirdi. Bu gatnaşyklary dünýä hojalygynyň “gan aýlanyşyk ulgamy” diýip atlandyrmak bolýar.

BYG-yň ösüş bady maddy önümçiliginiň ösüş depgininden has ýokarydyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşdyrylyşynyň görkezijisi bolup durýar. BYG –da ykdysady taýdan ösen ýurtlar hemişe esasy orny eýeleýär we eýelemegini dowam etdirýär. Ol döwletlerde şeýle gatnaşyklarynyň ähli görnüşleri, esasan-da ykdysady integrasiýa şertlerinde, uly ösüşe eýe boldy. Şonuň üçin-de ösýän döwletler Täze dünýä ykdysady düzgünini dikeltmek babatda tagallalaryny dowam etdirýärler.

BYG-na köp derejede bagly bolan ýurtlary “açyk ykdysadyýetli ýurtlar” diýip atlandyrmak kabul edilendir. Öz gezeginde şeýle açyklygyň derejesi öňi bilen eksport kwotasy – ýurduň içerki jemi önümi döretmekde eksportyň paýy bilen kesgitlenilýär. Bu kwota Günbatar Ýewropanyň uly bolmadyk ösen ýurtларында we Aziýanyň täze industrial döwletlerinde (TID) has ýokarydyr. Giň içerki bazary bolan uly döwletlerde bolsa ol adatça kiçidir.

Açyk ykdysadyýetiň aýdyň ýüze çykmasynyň biri – *erkin ykdysady zonalaryň* döredilmegidir. Erkin ykdysady zona (EYZ) – bu amatly ykdysady geografik

ýerleşişli etrap ýa-da şäher bolup, maliye, maddy-tehnologik we zähmet baýlyklaryny çekmek maksady bilen, onuň üçin ýeňillikli salgyt we gümrük režimi kesgitlenilýär. EYZ öňi bilen daşary ýurt maýalaryny we iň täze tehnologiýalary çekmäge, gyzyl puluň gelmesini artdyrmak we içerki bazary bäsleşige ukyply harytlar we hyzmatlar bilen gowy doldurmak üçin niýetlenendir. 90-njy ýyllaryň ahyrynda bütin dünýäde takmynan dürli görnüşdäki 3 müň EYZ döredildi we olarda 3 mln adam işleýär. Dünýä haryt dolanşygynda EYZ-yň paýy eýýäm 1/4 –den geçdi. Erkin ykdysady zonalaryň has üstünlikli hereket edýänlerine mysal hökmünde Hytaý, Aziýanyň TID bolup biler. Biziň günlerimizde BYG –iň görnüşleri hem barha artýar. Olaryň has giňden ýaýran baş görnüşi bardyr. Olaryň käbirlerine garap geçeliň.

Dünýä söwdasy. Daşary söwda – dünýä hojalygynyň iň köne we ygtybarly ugry bolup, YTÖ-niň eýýamynda has uly gerime eýe boldy. Daşary söwda dolanşygynyň ösüş bady umuman, önümçiligiň ösüş badyndan has ýokarydyr, bu bolsa zähmetiň halkara geografik bölünişiniň çuňlaşýandygyny subut edýär. 1950-2005 ýyllarda dünýä söwdasynyň aýlanyşygy 150 mlrd-dan 11 trln. dollara çenli, ýagny 74 esse artdy.

YTÖ-niň eýýamynda dünýä söwdasynyň düzüminde hem uly öňegidişlikler bolup geçýär. Häzir ol köp derejede harytlaryň we hyzmatlaryň söwdasyna bölünýär. Dünýä söwdasynyň haryt düzüminde taýýar önümleriň paýy artýar we çig malyň, azyk önümleriniň paýy bolsa kemelýär. Taýýar önümleriň arasynda daşary söwdada birinji orny elektronika we elektrotehnika önümleri we awtomobiller, çig-mal harytlarynyň arasynda bolsa – nebit we nebit önümleri eýeleýär.

Hyzmatlaryň söwdasy harytlaryň söwdasyndan has çalt ösýär we onuň paýyna eýýäm dünýä söwdasynyň 1/4 bölegi düşýär. Halkara hyzmatlaryny hödürlemek – täze hadysa däldir. Öňräkden bari daşary ýurt gämilerine hyzmat etmek, deňiz gämileriniň frahty (hakyna tutulmagy) ýaly transport hyzmatlary bar, olar uly girdeýjiler getirýär. Beýleki ýurtlaryň deňiz duralgalarynyň arasynda ýükleri daşamak üçin öz deňiz flotuny berýän ýurtlary “deňiz ýük gatnadyjylary” diýilip atlandyrylar.

Dünýä söwdasynyň geografiýasyndaky üýtgeşmelere garamazdan, onuň territorial gurluşynyň esasy sypatlary öňküligine galýar. Bu söwdada birinji orny Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri eýeleýärler. Olar onuň jemi aýlanyşygynyň 70%-ne çenli möçberini üpjün edýärler. Bu görkeziji boýunça “birinji onluga” “uly sekizligiň” döwletleriniň, Niderlandlaryň, Belgiýanyň we Koreýa Respublikasynyň girýändiginiň tötänden däldir. Olaryň arasynda ABŞ önde barýar, ýöne bu döwletiň söwda balansy peselýär. Şol döwletleriň arasynda hem iň uly haryt akymlyry bolup geçýär (ABŞ-Kanada, ABŞ-Ýaponiýa, GFR-Fransiýa we baş.). Dünýä söwdasynda ikinji orny ösýän ýurtlar eýeleýär. Ýöne bu öňi bilen Aziýanyň TID we nebit eksport ediji ýurtlarynyň – OPEK-iň agzalarynyň hasabyna bolup geçýär. Üçünji orunda geçiş ykdysadyýetli ýurtlar durýar, olaryň arasynda Hytaý we Russiýa Federasiýasy tapawutlanýar.

Emma dünýä bazary – bu harytlaryň hemişelik bäsleşigi hem bolup durýar. Ine näme üçin onuň çäginde kä halatlarda hakyky “söwda uruşlary” tutaşýar.

Dünýä söwdasyny kadalaşdyrmak üçin bütindünýä söwda guramasy (BSG) döredildi. Oňa 130-dan gowrak döwlet girýär we olaryň paýyna dünýä haryt dolanyşygynyň 9/10 bölegi düşýär. Ýene-de 30-dan gowrak döwlet, şol sanda Russiýa we Hytaý BSG-e kabul edilmegine garaşýar.

Halkara maliýe-karz gatnaşyklary. Halkara maliýe – karz gatnaşyklary BYG-nyň soňky döwürde intensiw ösýän görnüşidir. Ýöne biziň günlerimizde ol birinji derejeli ähmiýete eýe bolýar. Maliýe akymalarynyň (kapitalyň migrasiýasy hem diýilýar) geografiýasynda uly özgerişler bolup geçýär. Ikinji jahan urşunyň öň ýanynda metropoliýa (koloniýalara eýe bolan) döwletlerden öňi bilen bakna ýurtlara ugrukdyrylyp, dag-magdan senagat pudaklaryna we plantasiýa hojalygyna siňýärdi. YTÖ-niň eýýamynda, haçan-da ony ylmy köp talap edýän pudaklara, hyzmatlar ulgamyna siňdirmek has amatly bolan ýagdaýynda, maýa goýumlarynyň hereketiniň esasy ugry Günbatar Ýewropany, ABŞ, Ýaponiýany özara baglanyşdyrdy. Olaryň arasynda maliýe işewürliginiň umumy möçberi boýunça Günbatar Ýewropa önde durýar (esasanda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Niderlandlar), ikinji orny ABŞ, üçünji orny Ýaponiýa eýeleýär.

Ösýän ýurtlarda maliýe ýagdaý agyr bolmagyna galýar. Ýöne soňky onýyllyklarda ösýän ýurtlaryň toparynda hem maýa goýumlarynyň eksportynyň iki

uly merkezi döredi. Birinjiden, bu Pars aýlagynyň nebiti eksport ediji ýurtlarydyr. Ol ýerden nebitden gelyän pullaryň akymy Günbatar Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň köp ýurtlaryna gelip başlady. Ikinjiden, bu öňi bilen Singapur, Gonkong we Taýwan ýaly Aziýa döwletleridir. Geçiş ykdysadyýetli ýurtlaryň arasynda dünýä maliýe bazarynda Hytaý we Russiýa uly orun eýeleýärler. Hytaý diňe bir uly daşary ýurt maýa goýumlaryny özüne çekmän, eýsem onuň özi maýany daşyna çykaryp başlady.

BYG-nyň beýleki görnüşleri. Olara halkara önümçilik hyzmatdaşlygyny goşmak bolýar. Ol öz gezeginde birnäçe görnüşde ýerine ýetirilýär. Birinjiden, bu önümçiligiň halkara ýöretilişi we kooperirlenişi bolup, adaty awtomobil senagatynda has giňden peýdalanylýar. Ikinjiden, bu köptaraplaýyn esasyda bilelikde önüm öndürmekdir.

Üçünjiden, bu hojalyk obýektleriniň maýa goýum ulgamynda hyzmatdaşlyk etmektir. Şeýle hyzmatdaşlygy öňki SSSR sosialistik we ösýän döwletleriň onlarçasyna edipdi.

Halkara önümçilik hyzmatdaşlygy köplenç bilelikdäki kärhanalaryň döremegine getirýär. Oňa şol ýurduň we daşary ýurt hyzmatdaşyň maýalary goýulýar. Şeýle görnüşdäki daşary ykdysady gatnaşyk garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan üçin adaty ugurlaryň birine öwrüldi. Türkmenistanyň Prezidentiniň alyp barýan işjeň “Açyk gapylar” syýasaty netijesinde ýurduň ykdysadyýetine maýa goýumlarynyň uly möçberini siňdirýärler, nebit-gaz toplumynda, ulag ulgamynda, gurluşykda bilelikdäki kärhanalar döredilýär.

Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ýene-de bir möhüm görnüşleriniň biride ylmy - tehniki hyzmatdaşlyk bolup, ol köp derejede YTO-niň we diňe bir önümçilikde däl, eýsem ylmy barlaglarda hem döwletara ýöriteleşişniň ösüşine baglydyr. Ol ylmy-tehniki bilimleriniň halkara alyş-çalyşygynda (patentler, lisenziýalar), şeýle-de bilelikdäki ylmy işläp düzmeleri we taslamalary ýerine ýetirmekde we ş.m. aýdyň görünýär (kosmos barlaglarynda, daşky gurşawy goramak meselelerinde we ş.m.).

Halkara syýahatçylygy. Halkara syýahatçylyk hyzmatlary alyş-çalyşygyň has giňden ýaýran görnüşleriniň biridir. Soňky onýyllyklarda dünýäde hakyky syýahatçylyk “topalaňy” bolup geçýär. Maksady boýunça halkara syýahatçylyk: 1) Kesel bejeriş we saglygy dikeldiş (rekreasion), 2) Akyl ýetiriş (ekskursion). 3) Işewürlik, 4) Ylmy maksatly görnüşlere bölünýär. Ýöne soňky döwürde onuň başga görnüşleri-de ýüze çykdy. Hereket etmegiň usullary boýunça awtomobil, demir ýol, deňiz, awiasiýa, derýa syýahatçylygyny tapawutlandyrýarlar. Şol bir wagtyň özünde “syýahatçylyk industriýasy”- myhmanhanalaryň, motelleriň, kempingleriň, syýahatçylyk firmalaryň, informasion we reklama gulluklarynyň, suwinirleri öndürmek boýunça kärhanalaryň ulgamy hem ösýär.

Halkara syýahatçylygy girdeýjiniň möhüm çeşmesine öwürildi. Dünýä boýunça onuň möçberi ýylda 500 mlrd dollara ýakynlady. Şeýle girdeýjileriň absolýut möçberi boýunça ABŞ birinji orny eýeleýär. Ýöne IJÖ-iň möçberinde olaryň paýy boýunça uly bolmadyk, syýahatçylyk hyzmatlaryny satmagyň hasabyna ýaşayan “kurort” ýurtlary öňdebaryjy orny eýeleýärler.

Daşary ýurt syýahatçylarynyň özüne çekiji baş sebiti Ýewropa bolmagyna galýar. Onuň döwletleriniň arasynda “uly üçlük “ – Ispaniýa, Fransiýa we Italiýa has tapawutlanýarlar.

Aziýada Malaýziýa, Taýland, Hytaý, Demirgazyk Amerikada – ABŞ, Latyn Amerikasynda – Meksika syýahatçylary has köp kabul edýärler. Türkmenistanda hem syýahatçylygy ösdürmäge uly üns berilýär. Ýurt Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen “Awaza” halkara syýahatçylyk zonasy döredilýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanyň daşary söwdasynda haýsy ýurtlar esasy orun eýeleýär? Daşary söwdanyň düzümi nämeden ybarat?
2. Halkara syýahatçylygynyň esasy merkezleriniň we şäherleriniň atlaryny depderiňize ýazyň we sudur kartada belläň.
3. Maglumatlaryň esasynda ykdysady ösüş derejesi boýunça dürli toparlara girýän döwletleriň birnäçesiniň daşary söwdasynyň düzüminiň sanawyny depderiňize ýazyň.

II BÖLÜM

DÜNYÄNIŇ SEBITLER WE DÖWLETLER BOÝUNÇA HÄSIÝETNAMASY

I bap Ýewropa

§20. Ýewropanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty

Geografik ýerleşşi. Ýewropa Ýewraziýa materiginiň günbatar böleginde ýerleşýär. Onuň umumy meýdany 10,8 mln km². Aziýa we Ýewropanyň şertleýin araçägi Ural daglarynyň gündogar eňitleri, Emba, Kuma, Manyç derýalary, Hazar, Azow, Gara deňizleri boýunça geçýär. Sebitiň çäginde 45 döwlet ýerleşýär (14-nji surat). Olar biri-biri bilen taryhy ösüşi, jebis syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklary arkaly berk baglanyşyklydyr.

Ýewropa – dünýä siwilizasiýasynyň ojaklarynyň biri, Beýik geografiki açyşlaryň, senagat öwrülişikleriniň, şäher aglomerasiýalarynyň, halkara ykdysady gatnaşyklarynyň (integrasiýanyň) watanydyr.

Ýewropanyň ykdysady-geografik ýerleşşi örän amatlydyr. Ol aşakdaky iki esasy aýratynlygy boýunça häsiýetlendirilýär.

Birinjiden, döwletleriň biri-birine goňşylykly ýerleşişiniň bolmagy. Tutýan meýdanlarynyň onçakly uly bolmazlygy, olaryň biri-biri bilen ýakyn aralykda ýerleşmegine we araçäkleşmegine getirýär. Ondan başga-da araçäkler ulag gatnaşyklary üçin kynçylyklar döretmeýän tebigy çäkler boýunça geçýär.

Ikinjiden, döwletleriň aglaba böleginiň deňizýaka ýerleşiş ýagdaýynyň bolmagy. Olaryň köpüsi iň ýörgünli deňiz ýollarynyň ugrunda ýerleşýär. Ýewropada deňizden iň uzakdaky döwlet hem (Russiýadan başga) deňizden 600 km-den ýakyn aralykdadyr. Beýik Britaniýanyň, Niderlandlaryň, Daniýanyň, Norwegiýanyň, Islandiýanyň, Portugaliýanyň, Ispaniýanyň, Italiýanyň, Gresiyanyň bütin durmuşy gadymy döwürlerden bäri deňizler bilen berk baglanyşykda bolupdyr.

Sebitiň syýasy kartasy. Ýewropanyň syýasy kartasy diňe XX asyryň dowamynda üç gezek uly özgerişe sezewar boldy: birinji we ikinji jahan uruşlaryndan soňra we XX asyryň ahylarynda. Soňky 1990-njy ýyllarda iki Germaniýa döwleti birleşdi, Çehoslowakiýa iki döwlete bölündi, Ýugoslawiýa we SSSR dargap, olaryň çäginde aýry-áýry garaşsyz ýurtlar döredi. Gündogar Ýewropanyň ozalky sosialistik ýurtlarynda jemgyýetçilik-syýasy durmuş üýtgedi.

Sebitde syýasy hyzmatdaşlygy kämilleşdirmäge Ýewropada Howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Guramasy (OBSÝE) uly ýardam edýär. Onuň düzümine 53 döwlet girýär. Ol şeýle-de ABŞ-ny, Kanadany, GDA ýurtlaryny birleşdirýär.

Ýewropada monarhiýa we respublika döwletleri, federatiw we unitar ýurtlary hem bar (14-nji surata we goşmaça seret). Dünýäniň syýasy kartasyndaky monarhiýalaryň 13-si Ýewropada ýerleşýär. Ýöne olaryň Rim Papa döwletinden başgasy konstitutsion monarhiýalardyr.

Tebigy şertleri we baýlyklary. Ýewropanyň tebigatynyň aýratynlyklaryny siz 7 synpda geografiýa dersinden öwrenensiňiz. Tebigy şertler baýlyklaryň düzümini we ýerleşişini kesgitleýär.

Ýewropada senagatyň ösmegi tebigy mümkinçilikleri, gazma baýlyklarynyň ýerleşşi bilen baglanyşyklydyr. Ýöne olaryň düzümi sebitiň dürli böleklerinde birmeňzeş däldir. Günbatar Ýewropanyň demirgazygynda magdan gazma baýlyklary, şeýle-de ýangyç baýlyklary ýaýrandyr. Meselem daş kömür kánlerinden Rur (GFR) we Ýokarky-Sileziýa (Polşa), nebit-gaz ýataklaryndan bolsa Demirgazyk deňziniň düýbindäki, demir magdan kánlerinden – Lotaringiýa (Fransiýa) we Kirun (Şwesiýa) has tapawutlanýar.

Ýewropanyň günorta böleginde magmatiki we çökünci gelip çykyşly magdan kánleri agdyklyk edýär. Olaryň arasynda reňkli metal magdanlarynyň gurlary senagat ähmiýetine eýedir. Ýöne sebitiň bu böleginde ýangyç baýlyklarynyň gurlary has azdyr. Magdan däl gazma baýlyklary barada aýdylanda bolsa, bu ýerde dürli duzlaryň (Fransiýada, GFR-de – kaliý duzlary), alýuminiý senagaty üçin çig-malyň uly ähmiýeti bardyr.

Gündogar Ýewropada daş kömrüň (Ukrainada- Donbass, Russiýada- Peçora), apatitleriň (Russiýada Kola ýarym adasy), demir magdanynyň (Russiýada-Kursk magnit anomaliýasy, Ukrainada –Kriwoý Rog we Kerç), marganesiň (Ukrainada-Nikopol), kaliý duzlarynyň (Belorusiýada – Soligorsk) uly gurlary ýerleşýär. Ýewropanyň territoriýasynyň ähli ýerinde gurluşyk materiallarynyň dürli görnüşleri ýaýrandyr.

Emma Ýewropa ýurtlarynyň aglaba böleginde (Russiýadan başga) gazma baýlyklarynyň köp görnüşleri ýokdur ýa-da gurlary azdyr. Bu bolsa olary dünýäniň beýleki ýurtlaryndan getirilmegine garaşly edip goýýar.

Ýewropanyň suw energetik baýlyklary, umuman uludyr. Ýöne olar esasan daglyk etraplarynda jemlenendir. Köp döwletlerde suw energiýa mümkinçilikleri häzirki wagtda doly peýdalanylýar.

Sebitiň oba hojalygy üçin tebigy şertleri amatlydyr we köp asyrlaryň dowamynda giňden peýdalanylýar. Netijede işläp bejerilýän meýdanlary giňeltmek üçin ätiýaçlyk ýerler örän çäklidir. Şonuň üçin-de ýerlere hojalyk “agram” barha artýar.

Ýewropanyň oba hojalygy üçin klimat şertleri onuň esasy böleginiň aram , günortada bolsa subtropiki giňişlikde ýerleşşi bilen kesgitlenilýär. Ortaýer we Gara deňizlerine ýanaşýan etraplarda durnukly oba hojalygy emeli suwaryş esasynda mümkindir.

Ýewropanyň köp etraplary hasylly ýerlere we tokaýlaryň ösmegi üçin gowy şertlere eýedir. Ýöne köp asyrlaryň dowamynda Günbatar Ýewropanyň meýdanynyň uly böleginde tokaýlar ýok edildi we häzirki wagtda olar meýdanynyň 20%-ni tutýar. Gündogar Ýewropada tokaýlar has giň meýdanlary örtýär. Tokaýlaryň 3/5 bölegi pürli we 2/5 bölegi ýaprakly agaçlarydyr. Tokaý hojalygyny ösdürmek babatda Şwesiýanyň, Finlýandiýanyň, Russiýa Federasiýasynyň mümkinçilikleri has uludyr. Ýewropa , esasan-da onuň günorta sebitleri uly we köpdürli tebigy-rekasion (dynç alyş we kesel bejeriş ähmiýetli) baýlyklara eýedir. Bu bolsa sebitde syýahatçylyk ulgamynyň ösmegine uly ýardam edýär.

14-nji surat. Ýewropanyň syýasy kartasy.

Ilaty. Häzirki wagtda sebitiň ilaty 620 mln adama barabar. Soňky ýyllarda Ýewropanyň ilaty örän haýal artyp başlady. Bu sebitiň ilatynyň üznüksiz köpelişi üçin çylşyrymly demografik ýagdaýyň häsiýetlidigi bilen düşündirilýär.

Ilatyň tebigy artyşy pes derejede bolup, dürli döwletlerde onuň görkezijisi birmeňzeş däl. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi käbir ýurtlarda 0,5-1% aralygynda (Şweýsariýa, Norwegiýa, Fransiýa, Ispaniýa) saklanýan bolsa, tersine beýleki ýurtlarda onuň sanynyň azalmak hadysasy görünýär (Latwiýa, Rumyniýa, Russiýa, Ukraina, Italiýa). Netijede Ýer şarynyň ilatynyň umumy sanynda Ýewropanyň udel agramy 11,2%-e çenli peseldi.

Sebitdäki şeýle demografiki ýagdaý ilatyň ýaş we jyns düzümünde has aýdyň ýüze çykýar. Ýewropa ýurtlarynda ilatyň ýaş düzümi güýçli üýtgeýär, çagalaryň we işe ýaramly ýaşdaky adamlaryň paýy azalýar, garry adamlaryňky bolsa artýar.

Bularyň hemmesi ilatyň daşarky migrasiýasynyň dünýä ulgamynda sebitiň ornunyň üzül-kesil üýtgemegine getirdi. Beýik geografiki açyşlar döwründen başlap, birnäçe asyryň dowamynda emigrasiýanyň esasy ojagy bolan Ýewropa, häzirki wagtda zähmet immigrasiýasynyň baş dünýä merkezine öwrüldi. Häzir bu ýerde 12-13 mln daşary yurtlardan bolan işçiler we olaryň maşgalalary ýaşaýarlar. Zähmet immigrantlaryň (şeýle hem bosgunlaryň) köp mukdaryny kabul edýän ýurtlar üçin, adamlaryň şeýle akymy köp çylşyrymly meseleleri döredýär.

Ýewropa ilatyň milli düzüminiň birmeňzeşligi bilen häsiýetlendirilýär. Sebitiň 80-den gowrak halkynyň aglaba köplügi hindiýewropa dil maşgalasyna degişlidir. Şunlukda slawýan, roman, german toparynyň garyndaş dilleriniň uly meňzeşlik sypatlary bardyr. Şeýle-de bolsa sebitiň münýyllyklaryň dowamynda döran etniki kartasy ýönekeý däl. Birmilletli döwletler bilen bir hatarda, bu ýerde çylşyrymly milli düzümlü döwletleriň sany-da az däl. Olarda soňky ýyllarda milletara gatnaşyklarynyň ýitileşmegi görünýär.

Ýewropa ýurtlarynda ilatyň esasy bölegi hristian dinine uýýarlar. Ýöne sebitde onuň 3 akymy ýaýrandyr: katolikçilik-Italiýada, Ispaniýada, Portugaliýada, Fransiýada, protestantçylyk-demirgazyk ýewropa ýurtlarynda, şeýle-de Germaniýanyň we Beýik Britaniýanyň uly böleginde, prawoslaw akymy-Orta we Gündogar ýewropa ýurtlarynda (esasan slawýan halkarynyň arasynda) giňden ýaýrandyr.

Ýewropa – dünýäniň iň gür ilatlaşan sebitleriniň biri. Bu ýerde ilatyň ortaça gürlügi 1 km² territoriýa 100 adamdan geçýär. Şunlukda, sebitde ilatyň ýerleşşi ozaly bilen şäherleriň geografiýasy esasynda kesgitlenilýär. Bu ýerde urbanizasiýanyň derejesi dünýä boýunça iň ýokary görkezijilere eýedir: şäherlerde ortaça 74%, käbir ýurtlarda bolsa 80%, hat-da 90% ilat ýaşaýar. Şäherleriň umumy sany münlerçe bolup, olaryň tory örän gürdür. Münýyllyklaryň dowamynda günbatar Ýewropada şäherleriň aýratyn görnüşi ýüze çykdy.

Uzak döwrüň dowamynda Ýewropada urbanizasiýanyň häsiýetli aýratynlygy ilatyň uly şäherlerde we şäher aglomerasiýalarynda örän ýokary derejede jemlenmegidir. Olaryň iň ululary – London, Pariž we Aşaky Reýn-Rur, Moskwa aglomerasiýalarydyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ýewropa ýurtlarynyň geografik ýerleşişinde nähili aýratynlyklar we umumylyklar bar?

2. Náme üçin Ýewropa iň gür ilatlaşan we bireýýam özleşdirilen sebit bolanlygyna garamazdan, soňky onýyllyklarda köpçülikleýin immigrasiýa ojağyna öwrüldi?
3. Ýewropanyň syýasy kartasynyň we kitabyň goşmaçasyndaky maglumatlar esasynda sebitiň syýasy-geografik gurluşyny häsiýetlendirin.

§21. Ýewropa sebitiniň hojalygynyň umumy häsiýetnamasy.

Ýewropa bütewi sebit hökmünde senagat we oba hojalyk önümçiliginiň möçberi, harytlaryň we hyzmatlaryň eksporty, altynyň we walýutanyň ätiýaçlygy, halkara syýahatçylygynyň ösüşi boýunça dünýä hojalygynda birinji orny eýeleýär.

Sebitiň ykdysady kuwwatyny, oňi bilen “uly sekizligiň” agzalary –GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Russiýa Federasiýasy kesgitleýär. Hut şu döwletleriň hojalyklary dürli pudaklaryň we önümçilikleriň has giň toplumyna eýedir.

Yewropanyň beýleki ýurtlaryndan Ispaniýanyň, Niderlandlaryň, Şweýsariýanyň, Belgiýanyň we Şwesiýanyň ykdysady agramy uludyr. Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda Çehiýa senagatyň çalt ösýänligi bilen tapawutlanýar. Ýokarda görkezilen esasy öňdebaryjy döwletlerden tapawutlylykda, olaryň ykdysadyýeti pes bütewileşen bolup, adaty, aýry-aýry pudaklara ýöriteleşýärler.

Sebitiň kiçi we orta ýurtlary bütindünýä ykdysady gatnaşyklaryna has giňden çekilendir. Ykdysadyýetiň daşary ýurtlara açyklygynyň has ýokary derejesi Belgiýada, Niderlandlarda, Günbatar Ýewropanyň kiçi döwletlerinde (Lüksemburg, Andorra, Malta, Lihtenşteýn, San-Marino, Monako) has aýdyň ýüze çykýar.

Günbatar Ýewropada Islandiýa, Irlandiýa, Portugaliýa, Gresiya beýlekilere garanynda ykdysady ösüşiň az-kem pes derejesi bilen häsiýetlenýärler. Orta we Gündogar ýewropa ýurtlary sosialistik ulgamdan soňra, bazar gatnaşyklaryna geçiş döwrüni başdan geçirýärler. Şonuň üçin-de olaryň ykdysadyýeti entek doly durgunlaşan däldir.

Ýewropanyň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümi soňky ýyllarda uly özgerişe sezewar boldy. Bu ýerde hojalygyň industrial ösüşden soňky modeli kemala geldi. Sebitiň has ösen ýurtlarynda (GFR, Fransiýa, Belgiýa, Beýik Britaniýa, Çehiýa we baş.) oba hojalygynyň paýyna IJÖ-niň bary-ýogy 1-3% -i , senagata- 20-25%-i, hyzmatlar ulgamyna bolsa -70%-e golaýy düşýär.

Ýewropa senagat önümçiliginiň iň ösen sebitleriniň biridir. Onuň ýurtlarynyň paýyna dünýä senagat önüminiň 1/3-e golaýy düşýär. Senagatda ylmy-tehniki ösüşiň iň täze gazananlary ornaşdyrylýar, informasion tehnologiýalar giň gerime eýe bolýar. Soňky ýyllarda senagatyň gurluşynda örän möhüm öňegidishlikler bolup geçýär: atom energetikasy we nebit-gaz hojalygy ösdürilýär, awtomobil, awiasiýa-kosmos, elektronika we elektrotehnika senagaty, robot gurluşygy, iň täze himiýa pudaklary, ýeňil we azyk senagatynyň birnäçe ugurlary çalt ösýär.

Ýewropa döwletleriniň yangyç-energetika hojalygynda sebitiň özünde (Demirgazyk deňzinde, Russiýada) çykarylýan we ösýän döwletlerden getirilýän nebit we tebigy gaz esasy orun eýeleýär. Günbatar ýewropada Beýik Britaniýada, GFR-de, Fransiýada, Niderlandlarda, Belgiýada kömrüň çykarylyşy görtetin azaldy.

Sebitiň gündogar böleginde bolsa (Polşada, Çehiýa, Ukraina) ýangyç hökmünde entek kömrüň ähmiýeti saklanýar (15-nji surat).

Ýylylyk elektrik stansiýalarynyň köpüsi kömür kánlerine ýykgyň edýär. Ýöne olar deňiz gämi duralgalarynda (daşyndan getirilýän ýangyjyň hasabyna işleýän) we uly şäherlerde hem gurulandyr. Elektroenergetikanyň düzümine we geografiýasyna, esasan-da GFR-de, Beýik Britaniýada, Belgiýada, Fransiýada, Çehiýada, Slowakiýada, Wengriýada, Bolgariýada atom elektrik stansiýalarynyň gurulmagy uly täsir etdi. Häzirki wagtda Ýewropada AES-leriň 90-a golaýy hereket edýär. Elektrik energiýasyny öndürmekde suw elektrik stansiýalarynyň (Norwegiýa, Şwesiýa, Şweýsariýa, Russiýa) ähmiýeti-de uludyr.

Metallurgiýa senagaty ilki başda çig-mal we ýangyç gazylyp alynýan ýurtlarda (GFR, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ispaniýa, Belgiýa, Lüksemburg, Polşa, Çehiýa, Russiýa, Ukraina) ösüşe eýe boldy. Günbatar Ýewropada soňky ýyllarda uly metallurgiýa kombinatlary daşary ýurtlardan getirilýän arzan we ýokary hilli demir magdanyna esaslanyp, deňiz gämi duralgalarynda guruldy. Ýöne häzirki wagtda esasan uly bolmadyk metallurgiýa kärhanalary gurulýar.

Reňkli metallurgiýanyň möhüm pudaklary – alýuminiý we mis senagatydyr. Alýuminiý önümçiligi boksitleriň gorlaryna eýe bolan ýurtlarda (Fransiýa, Italiýa, Wengriýa, Rumyniýa, Gresiya, Russiýa), şeýle-de elektroenergiýanyň köp öndürilýän ýerlerinde (Norwegiýa, Şweýsariýa, GFR, Awstriýa) ösendir. Soňky ýyllarda alýuminiý zawodlary ösýän döwletlerden getirilýän çig-mala ýykgyň edýärler.

Mis senagaty GFR-de, Fransiýada, Beýik Britaniýada, Italiýada, Belgiýada, Serbiýada, Russiýada uly ösüşe eýe boldy.

Maşyngurluşygy Ýewropanyň senagatynyň öňdebaryjy pudagydyr. Bu pudagyň paýyna ähli senagat önüminiň 1/3, onuň eksportynyň bolsa 2/3 bölegi düşýär. Pudagyň kärhanalary esasan uly şäherlerde we şäher aglomerasiýalarynda ýerleşýär. Ýöne GFR, Belgiýa, Niderlandlar, Beýik Britaniýa, Çehiýa ýaly ýurtlarda maşyngurluşygy kärhanalary her bir şäherde diýen ýaly bardyr.

Himiýa senagaty maşyngurluşygyndan soňra ikinji orny eýeleýär. Ikinji jahan urşundan ozal himiýa senagaty esasan kömür, kaliý we nahar duzларыnyň kánlerine ýykgyň edýärdi we olaryň gazylyp alynýan etraplarynda ýerleşýärdi. Soňra, uglewodorod çig-malyňa geçilmegi bilen, günbatar ýewropanyň deňiz gämi duralgalarynda nebit-himiýa pudagy nebiti gaýtadan işleýän senagat bilen utgaşykda ösdürilip başlanyldy. Reýn, Elba, Temza, Sena derýalarynyň deňze guýýan deltalarynda uly nebit-himiýa merkezleri döredi. Sebitiň gündogar böleginde (Russiýada, Ukrainada we baş) nebit-himiýa toplumlary magistral nebit we gaz geçirijileriň ugrunda döredi. Döwletleriň arasynda GFR bu pudagyň ösüşi boýunça dine bir ýewropada däl, eýsem dünýäde öňdebaryjylaryň biridir. Russiýada, Beýik Britaniýada, Fransiýada we Italiýada hem häzirkizaman himiýa önümçilikleri bar.

Esasan çig-mal çeşmelerine ýykgyň edýän agaç işläp bejerýän senagaty Şwesiýada we Finlýandiýada halkara ýöriteleşiş pudagyna öwrüldi. Ýöne tokaýlaryň giň ýaýran ýurtlary bolan Russiýada, Belarusda, Baltika döwletlerinde, Polşada hem bu pudak ösdürilýär.

15-nji surat. Ýewropanyň hojalygy.

Ýeňil senagaty ilki başda günbatar ýewropada öz ösüşine eýe boldy. Beýik Britaniýadaky (Lankaşir we Ýorkşir), Belgiýadaky (Flandriýa), Fransiýadaky (Lion), Italiýadaky (Milan) köne dokma senagatynyň etraplary bilen birlikde, soňky ýyllarda günorta ýewropada (Italiýa, Ispaniýa, Portugaliýa) täze dokma merkezleri döredi. Gündogar ýewropa ýurtlarynda hem dokma senagaty ösendir.

Oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça ýewropa ýurtlarynyň köpüsi öz hususy hajatlaryny doly üpjün edýär we önümleriniň bir bölegini daşarky bazara çykarýar. Ikinji jahan urşundan soňra ownuk daýhan hojalyklaryndan ýokary önümlü uly ýöriteleşdirilen hojalyklara geçmek bilen baglanyşykly oba hojalygynda, esasan-da ýer eýeçiligi we ýerden peýdalanmak ulgamynda uly özgertmeler bolup geçdi. Uly, ýokary derejede mehanizmlaşdirilen fermalar oba hojalyk kärhanasynyň esasy görnüşine öwrüldi. Ýöne gündogar ýewropa ýurtlarynda oba hojalygynyň guralyşynda düýpli tapawutlar bar.

Ýewropada oba hojalygynyň esasy pudaklary ekerançylyk we maldarçylyk hemme ýerlerde ýaýrandyr we utgaşykly ösdürilýär. Tebigy we taryhy-ykdysady şertleriň täsiri bilen sebitde oba hojalygynyň guralyşynyň 4 görnüşi ýüze çykdy.

Demirgazyk ýewropa (Skandinawiýa ýurtlary, Beýik Britaniýa) görnüşi üçin intensiw ösdürilýän süýt berýän maldarçylygyň we ot-iým ekinleri ösdürüp yetiştirmegiň agdyklyk etmegi häsiýetlidir.

Orta ýewropa görnüşi maldarçylygyň süýt we süýt-et berýän ugrynyň, şeýle hem doňuzdarçylygyň we guşçulygyň has ösenligi bilen tapawutlanýar. Ekerançylyk diňe bir ilatyň azyk önümlerine bolan esasy isleglerini kanagatlandyrmak, eýsem maldarçylyk üçin ot-iým ekinlerini öndürmäge hem ýöriteleşýär.

Günorta ýewropa görnüşi üçin ekerançylygyň has artykmaçlyk etmegi häsiýetli, maldarçylyk bolsa ikinji derejeli orun eýeleýär. Ekin meýdanlarynyň esasy bölegini däneli ekinler tutýan-da bolsa, Günorta ýewropanyň halkara ýöriteleşiji miweleri, sitruslary, üzüm, zeýtun, hoz, temmäki, efir-ýag önümlerini öndürmek bilen kesgitlenýär.

Gündogar ýewropa görnüşi ekerançylygyň we maldarçylygyň utgaşykly ösdürilýänligi döwlet eýeçiligindäki oba hojalyk kärhanalarynyň agdyklyk edýänligi bilen häsiýetlendirilýär.

Balykçylyk Ýewropanyň kenarýaka ýurtlarynyň aglaba böleginde irki döwürlerden bäri ösdürilýär, Norwegiýa, Daniýa we Islandiýa üçin bolsa ol halkara ýöriteleşiş pudagyna öwrüldi.

Ulaglar ulgamy. Günbatar Ýewropanyň ulag ýollary bütewi sebitara ulaglar ulgamy emele getirýär. Bu ýerde ulag hereketiniň gürlügi örän ýokary bolup, halkara we tranzit (üstaşyr) ýük daşalyşynyň ähmiýeti uludyr. Ýük dolanşygynda awtomobil ulagy esasy orun eýeleýär, awtomobil ýollaryň tory hemişe artýar. Şeýle hem taryhy taýdan emele gelen we täze deňiz we derýa ýollary, gämi duralgalarynyň uly ähmiýeti bardyr. Gury ýer we içerki suw ýollarynyň kesişýän ýerlerinde uly ulag çatryklary döreýär (Gamburg, Berlin, Wena, Pariž, Mýunhen, London, Madrid, Sankt-Peterburg, Moskwa, Kiýew). Deňiz duralgalary hem möhüm ulag çatryklaryna öwrülýär, häzirki wagtda olarda uly deňiz gämi duralgalary möhüm senagat toplumlary hökmünde ösýärler (Rotterdam, London, Gamburg , Genuýa, Sankt-Peterburg).

Bu sebit, esasan-da onuň günbatar bölegi, halkara syýahatçylygynyň baş etraby bolmagyna galýar. Bu ýerde syýahatçylygyň ähli görnüşleri ösüşe eýe boldy, “syýahatçylyk industriýasy” örän ýokary derejä ýetdi. Halkara syýahatçylygynyň öňdebaryjy ýurtlary – Ispaniýa, Fransiýa we Italiýadyr. Syýahatçylary özüne çekýän has meşhur ýurtlaryň hataryna Beýik Britaniýa, GFR, Awstriýa, Şweýsariýa, Gresiya, Portugaliýa, Çehiýa, Wengriýa, Bolgariýa hem girýär. Andorra, San-Marino, Monako ýaly kinniwanja ýurtlarda bolsa syýahatçylara hyzmat etmek ýurtda girdejiniň esasy çeşmesidir.

Ýewropa irki döwürlerden bäri halkara-ykdysady gatnaşyklarynyň işjeň ösdürilýän sebitidir. Sebitde uly we kämil gatnaşyklaryň merkezine öwürülen “Ýewropa Bileleşigi” ady bilen integrasion birleşme döredi.

Häzirki wagtda Ýewropa bileleşigine 27 döwlet girýär .

Sebitde umumy bazar döredi, pul birligi bolan *ýewro* girizildi.

Dünýä ykdysadyýetinde Ýewropa Bileleşiginiň orny örän uludyr. BMG-nyň maglumatlaryna görä dünýäniň 100 sany halkara ähmiýetli (Transmilli) korporasiýalarynyň 46-sy ÝB-nyň ýurtlaryna degişlidir. ÝB-nyň her bir uly döwleti başga ýurtlarda ikinji ykdysady ulgama eýedir, dünýäniň dürli döwletlerinde iri senagat kärhanalaryny, gurluşyk desgalaryny gurdylar. Meselem, Germaniýanyň daşynda german maýasyna degişli kärhanalarda 3 mln adam, fransuz kompaniýalaryna degişli kärhanalarda-2,5 mln töweregi adam işleýär.

Ýewropa döwletleriniň daşary ykdysady gatnaşyklarda möhüm hyzmatdaşlary ABŞ, Ýaponiýa, şeýle hem öňki bakna we garaşly döwletler bolup durýar. Soňky wagtlarda täze industrial döwletler, nebit eksport edýän arap döwletleri, Latyn Amerikasynyň ýurtlary bilen gatnaşyklary ösýär. Türkmenistanyň hem Ýewropa Bileleşiginiň we GDA-nyň ýurtlary bilen ykdysady gatnaşyklary barha giňeýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä hojalyk ulgamynda Ýewropanyň orny nähili?
2. Ýewropanyň senagatynyň pudaklaýyn düzümi nähili? Näme üçin işläp bejerýän senagat has uly ösüşe eýe boldy?
3. Atlasdan peýdalanyň, Ýewropanyň sebitleriniň we ýurtlarynyň araçäklerini sudur kartada belläň we reňkler bilen tapawutlandyryň.

§22. Demirgazyk Ýewropa.

Geografik ýerleşşi we baýlyklary. Günbatar Ýewropa uly taryhy-geografik sebit hökmünde 3 bölekden: Demirgazyk, Günbatar we Günorta ýewropa sebitlerinden durýar. Olaryň her biri tebigy şertleriniň we baýlyklarynyň, durmuş-ykdysady ösüş derejesiniň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar.

Demirgazyk Ýewropa düzümine Skandinawiýa, Fennoskandiýa adalarynda ýerleşýän döwletler we Islandiýa girýär (goşmaça seret). Sebitiň umumy meýdany 1 mln 256 müň km². Ilatynyň sany bolsa 25 mln adam.

Sebitiň geografik ýerleşşi daşary ykdysady gatnaşyklar üçin amatlydyr. Baltika we Demirgazyk deňizleriniň üsti bilen olar dünýäniň islendik künjegi bilen gatnaşyk etmek mümkinçiligine eýedir. Umuman, Demirgazyk Ýewropa üçin

deňizleriň örän uly hojalyk ähmiýeti bar. Olaryň ählisinde ösen söwda floty hereket edýär.

Öwrenilýän sebitiň ýer üstüniň gurluşy çylşyrymlydyr. Norwegiýa we Islandiýanyň çäginde daglyk landşaftlar agdyklyk edýär, beýleki ýurtlaryň meýdanynyň esasy bölegini bolsa düzlükler tutýar, Şwesiýada köller köpdür.

Demirgazyk Ýewropa ýurtlary gazma baýlyklaryna baý hasaplanylýar. Demirgazyk deňziniň Norwegiýa ýanaşýan çäklerinde nebitiň we gazyň uly gollary ýerleşýär. Skandinawiýa ýurtlary metal magdanlaryna hem baýdyr. Demir magdanynyň, hromyň, gurşunyň, misiň, titanyň, nikeliniň, polimetalyň, sinkiň gollary ýarym adanyň ähli ýerinde ýaýrandyr. Şol metal magdanlaryny gazyp almak boýunça Şwesiýa, Norwegiýa we Finlýandiýa Ýewropada öndäki orunlary eýeleýärler.

Sebitiň ýurtlarynyň esasy tebigy baýlygy - tokaýlardyr. Şwesiýanyň, Norwegiýanyň meýdanynyň ýarysyndan gowragy, Finlýandiýanyň bolsa 70%-i pürli agaçlaryň tokaýlary örtýär. Tokaý hojalygy bu ýurtlaryň halkara ýöriteleşiş ugruna öwrüldi.

Sebitiň, esasan-da Norwegiýanyň we Islandiýanyň suw energiýa mümkinçilikleri uludyr. Şol ýurtlarda elektrik energiýasyny öndürmekde suw elektrik stansiýalaryna uly ornyň degişlidigi tötänden däl. Kenarýaka suw giňişlikleri balyklara baýdyr.

Ilaty. Bütün Ýewropada bolşy ýaly, sebitde hem çylşyrymly demografik ýagdaý saklanýar. Ilatyň sany haýal artýar. Onuň esasy sebäbi tebigy köpelişiň pes derejesidir. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi 0,3-0,4%-den geçmeýär.

Demirgazyk Ýewropanyň ilatynyň tapawutly aýratynlygy döwletleriň birmillettelligidir. Hemme ýurtlarda ilatyň esasy köplügini düzýän bir halk agdyklyk edýär, olar milli düzüminiň 90%-den geçýär (Daniýada daniýalylar ilatyň 97%-i, Norwegiýada norwegler – 95%-i düzýär). Sebitde ilatyň aglaba bölegi (90%-den ýokary) lüteriançylyk (protestançylyk) dini akymyna uýýarlar.

Demirgazyk Ýewropa iň seýrek ilatlaşan sebitleriň biridir. Ilatyň ortaça gürlügi 1 km²-a 20 adam, ýöne Daniýada bu görkeziji has ýokarydyr – km² 128 adam. Ilatyň esasy bölegi şäherlerde ýaşaýar. Sebitiň uly şäherleri – Stokgolm (1,7 mln adam), Gýeteborg (600 müň adam), Malmýe, Helsinki (540 mün adam), Oslo (500 müň adam), Bergen, Turku we başgalar.

Hojalygy. Demirgazyk Ýewropanyň ýurtlary ykdysady taýdan ösen döwletleriň hataryna girýärler. Olaryň ählisinde hem IJÖ-niň jan başyna düşýän möçberi 30 müň amerikan dollaryndan ýokarydyr, Norwegiýada bolsa bu görkeziji 40 müňden hem geçýär (Ýewropada ikinji orun).

Sebitiň ýurtlarynyň ykdysadyýetinde senagat önümçiligi has uly orun tutýar. Onuň düzümünde gazyp alma senagaty, metallurgiýa, maşyngurluşygy, sellýuloza- kagyz, agaç işläp bejerýän pudaklar aýratyn orun eýeleýär.

Gazyp alma senagatynda Demirgazyk deňziniň düýbinden nebit we gaz çykarmak (Norwegiýa), daş kömür gazyp almak (Şwesiýa) uly ähmiýete eýedir. Demir we reňkli metal magdanlaryny gazyp almak boýunça sebitiň ýurtlary (Norwegiýa, Şwesiýa, Finlýandiýa) Ýewropada öndäki orunlary eýeleýär. Grafit, talk, apatit çykarmagyň ähmiýeti-de uludyr.

Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda işläp bejerýän senagat hem gowy ösendir. Onuň öňdebaryjy pudaklary - maşyngurluşygy (gämi gurluşygy, elektronika we elektrotehnika, metallurgiýa), nebitimiýa, sellýuloza-kagyz we poligrafiýa, agaç işläp bejerýän, senagatydyr. Bu pudaklaryň ösüşi we önümçiligiň möçberi boýunça Skandinawiýa ýarymadasynyň ýurtlary has tapawutlanýar.

Sebitiň ýurtlarynda oba hojalygy intensiw maldarçylyga ýöriteleşendir. Olaryň Islandiýadan başgasy oba hojalyk önümleri bilen öz isleglerini doly üpjün edýärler. Maldarçylykda et-süýt berýän iri şahly mallary köpeltmek we doňuzdarçylyk öňdebaryjy pudaklardyr. Ekerançylygyň esasy däneli ekinler (bugdaý, süle, arpa), şeýle hem mallar üçin ot-iýmlik ekinler düzýär. Günorta etraplarda kartofel, gök önümler, lýon hem ösdürilip ýetişdirilýär.

Ýurtlaryň ählisinde öňdebaryjy balykçylyk hojalygy döredilen. Şonuň üçin-de bu pudak sebitiň ýurtlarynyň hojalyk ýöriteleşişiniň bir ugry hasaplanylýar. Norwegiýa, Islandiýa we Daniýa balyk tutmak we gaýtadan işlemek boýunça diňe bir Ýewropada däl, eýsem bütin dünýäde hem görnükli orun eýeleýärler.

Demirgazyk Ýewropada kämil ulaglar ulgamy emele geldi. Içerki hajatlar üçin ýük daşamakda demir ýol we awtomobil ulaglarynyň ähmiýeti uludyr. Bu döwletlerdäki demir ýollaryň ýarysyna golaýy elektrikleşdirilendir. Ýone sebitiň ýurtlary üçin deňiz ulagynyň aýratyn ähmiýeti bar. Olarda ýöriteleşdirilen gämileriň yüzlerçesini birleşdirýän ösen söwda floty hereket edýär. Käbir ýurtlaryň (Norwegiýa, Daniýa) deňiz gämileri diňe bir öz hajatlary üçin ýükleri daşaman, eýsem halkara möçberinde ýükleri daşamaga gatnaşýarlar. Esasy deňiz gämi duralgalary – Gýeteborg, Holmstad, Stokgolm, Oslo, Turku, Reýkýawik, Kopengagen we başgalar.

Sebitiň ýurtlary dünýä hojalyk ulgamyna işjeň goşulýarlar. Olaryň hemmesi Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr. Dünýäniň dürli ýurtlary bilen daşary-ykdysady gatnaşyklary amala aşyrýarlar. Daşary söwdada olaryň esasy hyzmatdaşlary Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, ABŞ, Kanada we Gündogar Aziýa ýurtlarydyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda gazylyp alynýan baýlyklaryň haýsy görnüşleri ýaýran?
2. Şwesiýada senagatyň ýöriteleşiş pudaklary haýsylar? Ýurduň senagat merkezlerini kartadan görkeziň.

§23. Günbatar Ýewropa ýurtlary. Beýik Britaniýa

Günbatar Ýewropanyň dünýäniň syýasy kartasyndaky orny. Günbatar Ýewropa – bu biri-birinden meýdanynyň ululygy, döwlet gurluşy we durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça tapawutlanan 10 döwleti birleşdirýän sebitdir (-nji surata we goşmaça seret). Günbatar Ýewropa - dünýä kapitalistik ulgamynyň üç esasy merkeziniň biridir. Bu sebit dünýä hojalygynda we syýasatynda örän uly orun eýeleýär. Sebitiň ýurtlarynyň Şwesiýadan başgasy Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr. Umumy meýdan – 1,4 mln km² –den gowrak. Ilatynyň umumy sany bolsa – 253 mln adam (2008 ý.).

Sebitiň ykdysady-geografik ýerleşşi örän amatlydyr. Ol ýurtlarynyň deňze çykalgasynyň bolmagy ýa-da deňizden uzak bolmadyk aralykda ýerleşýänligidir (bu bolsa ykdysady gatnaşyklaryň ösmegine ýardam edýär).

Günbatar Ýewropada gazma baýlyklardan goňur kömüriň-Germaniýada, boksitleriň – Fransiýada, kaliý duzunyň - GFR we Fransiýada, uranyň - Fransiýada uly gorlary ýerleşýär. Demirgazyk deňziniň düýbünde bolsa nebitiň we gazyň gorlarynyň uly ähmiýeti bardyr. Umuman, Günbatar Ýewropa ýurtlary hojalygy ösdürmek üçin mineral baýlyklary bilen pes derejede üpjündir.

Sebitiň uly döwletleri - “uly sekizligiň” agzalary – GFR-yň, Fransiýanyň, Beýik Britaniýanyň hojalygy köpugurlydyr. Olaryň ykdysady-geografik aýratynlyklary barada soňra giňişleýin durulyp geçilýär. Meýdanynyň kiçi bolmagyna garamazdan Günbatar Ýewropanyň beýleki ýurtlarynyň hem dünýä hojalygyndaky orny uludyr. Bu ýurtlaryň ykdysadyýeti , adaty aýry-aýry pudaklara ýöriteleşýär.

Zähmetiň halkara geografik bölünişinde Günbatar Ýewropanyň “ýüzüni” görkezýän ykdysadyýetiň esasy pudagy - senagatdyr.

Sebitiň oba hojalygy umuman, ýokary derejede ösendir, bu ýerde dünýä möçberinde dänäniň 15%-ne, etiň – 15%-ne we süýdüň – 30%-ne golaýy öndürilýär. Oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça ýurtlaryň köpüsi öz ilatynyň hajatlaryny doly üpjün edýär we önümiň bir bölegi eksport edilýär.

Günbatar Ýewropa ösen ulaglar ulgamyna eýedir. Demir ýol, awtomobil ulaglary ýokary derejede ösendir. Sebitiň ähli ýurtlarynda demir we awtomobil ýollarynyň örän gür tory döredi. Soňky ýyllarda ýokary tizlikli ýollaryň uzynlygy artýar. Ýolagçylary daşamakda awiasiýanyň ähmiýeti has-da uludyr.

Beýik Britaniýa.Geografik ýerleşşi. Beýik Britaniýa Ýewropanyň demirgazyk-günbatarynda, adybir adalar toplumynda ýerleşýär. Onuň umumy meýdany - 244,1 müň km².

Beýik Britaniýa häzirkizaman dünýäsiniň ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň biridir. Ýurduň dünýädäki orny öňi bilen taryhy ösüş şertleri bilen kesgitlenilýär. Inlis dili halkara gepleýiş diline öwrüldi. Ol gepleşik dili hökmünde halkara guramalarynyň köpüsi tarapyndan ulanylýar we dünýäniň 70-den gowrak döwletiniň resmi dili hasaplanylýar.

Beýik Britaniýa öz düzümine öňki koloniýalaryň, häzir garaşsyz ýurtlaryň 50-a golaýyny birleşdirýän Dostlaşygyň merkezi bedeni bolup durýar. Ol – BMG-nyň Howpsuzlyk Geňeşiniň hemişelik agzasydyr. NATO-nyň, Ýewropa bileleşigiň işjeň agzasy, şeýle hem ýadro ýaragly döwletdir.

Ýurduň doly ady – Britaniýanyň we Demirgazyk Irlandiýanyň birleşen korollygy (gysgaça Beýik Britaniýa). Döwlet gurluşy boýunça – konstitusion moharhiýa. Döwletiň baştutany – korol, ýöne hakyky ýerine yetiriji häkimiýet premýer – ministre degişlidir, ol Ministrler Kabinetini düzýär. Birleşen korollygyň düzümine Angliýa, Şotlandiýa, Uels, Demirgazyk Irlandiýa taryhy-geografik sebitleri girýär. Ýurduň meýdany dolandyryş-çäk taýdan 47 graflyga bölünýär.

Tebigy şertleri we baýlyklary. Beýik Britaniýanyň kenarýakalary boýunça hasylly peslikler uzalyp gidýär. Ýurduň günbatarynda we demirgazygynda daglyk ýerüsti agdyklyk edýär. Günorta-gündogarynda we merkezinde depeli düzlükler

ýerleşýär. Ýurduň esasy derýalary: Temza, Sewern, Trend, Mersi, Klayd. Kölleriň sany Şotlandiýada we Demirgazyk Irlandiýada has köp. Olaryň iň ulusy – Loh-Neý (400 km²).

Beýik Britaniýanyň territoriýasynda ýaýran gazma baýlyklaryndan daş kömrüň, demir magdanynyň, daş we kaliý duzlarynyň, galaýynyň, gurşunyň, kwarsyň gollary ulydyr. Soňky ýyllarda ýurduň kenar sebitlerinde, esasan-da Demirgazyk deňziniň suw giňişliklerinde tebigy gazyň we nebitiň uly gollarynyň açylmagy Beýik Britaniýanyň ýangyç – energetika balansynyň düýpgöter üýtgemegine getirdi we onuň ykdysadyýetine oňaýly täsir etdi.

Ýurduň territoriýasynda sürülýän ýerler 29%-ni, çemenlikler we öri meýdanlary bolsa – 48%-ni tutýar. Ýöne ýurduň demirgazyk böleklerinde ekerançylygy ösdürmek üçin howa şertleri-de, ýer – toprak baýlyklary-da uly mümkinçilikler döretmeýär.

Ilaty. Beýik Britaniýanyň ilatynyň umumy sany 61,6 mln adam. Ilatyň ortaça gürlügi – 1 km² meýdana 249 adam. Ilatynyň esasy bölegi iňlisler (84,0%), şotlandlar 9,5%-ni, irlandlar, uelsler düzýär. Ýurduň çäginde hindiler, pakistanlylar, araplar, hytaýlylar, afrikalylar hem ýaşaýarlar. Ilatyň 20,8%-i hristian dininiň protestantçylyk, 20,6%-i katoli ugruna uýýarlar (anglikan buthanasy), şeýle-de iudeýler, induistler, musulmanlar hem ýaşaýarlar.

Beýik Britaniýanyň ilatynyň demografik ýagdaýy çylşyrymlydyr. Soňky ýyllarda ilatyň sany örän haýal artýar. Ilatyň köpelişiniň ortaça ýyllyk görkezijisi 0,3%-e barabar. Onuň sebäbi-de tebigy köpelişiň pes bolmagydyr.

Beýik Britaniýanyň ilatynyň ýaşayyş-durmuş derejesi dünýäde ýokary görkezijilere degişlidir. 2008-nji ýylda ilatyň jan başyna düşýän IJÖ möçberi 32690 doll. barabar boldy. Ilatyň uly ýaşlylarynyň sowatlylyk derejesiniň umumy koeffisiýenti 100%-e ýetýär. Adam başyna energiýanyň sarp edilişiniň derejesi hem ýokarydyr – 5740 kwt/sag. Ilatyň ähli bölegi arassa agyz suwy bilen üpjün edilendir.

Hojalygyň umumy häsiýetnamasy. Beýik Britaniýa dünýäniň ykdysady taýdan has ösen döwletidir we senagat önümçiliginiň möçberi boýunça dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Döwlet dünýäniň köp ýurtlary bilen köptaraplaýyn aragatnaşygy saklaýar. Ol “uly sekizligiň” agzasy bolup durýar. London dünýäde iň uly söwda, syýasy, ykdysady merkezleriň biridir. Beýik Britaniýa ylmy-tehniki barlaglary geçirmegiň köp ugurlary boýunça dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär.

Beýik Britaniýa energetik baýlyklara eýe bolmak bilen (kömür, tebigy gaz, nebit), senagat taýdan ösen döwletleriň arasynda energiýa öndürmek boýunça ýokary görkezijilere eýedir. Senagatyň has ösen pudaklarynyň arasynda ýangyç, samolýot gurluşygy, awtomobil, gämi gurluşygy, metallurgiýa senagaty, himiýa, selýuloza – kagyz, azyk, dokma pudaklary tapawutlanýar.

Beýik Britaniýa daş kömüriň uly ätiýaçlyklaryna (Ortaşotland, Ýork, Günorta Uels kânleri) eýe bolup, ýylda onuň 20 mln tonnasy gazylyp alynýar. Demirgazyk deňziniň ýalpak bölegindäki nebitiň we tebigy gazyň gollary ýylda 85 mln tonna nebit we 80 mlrd m³ çykarmaga mümkinçilik berýär.

Işläp bejerýän senagat ykdysadyýetiň öňdebaryjy pudagydyr. Onuň önüminiň 31%-ni maşyngurluşygy berýär. Bu pudakda esasy orny elektrotehniki we ulag maşyngurluşygy, şol sanda kompýuterleri we edara enjamlaryny öndürmek eýeleýär.

Beýleki birnäçe öňdebaryjy ýurtlardan tapawutlylykda, Beýik Britaniýanyň işläp bejeryän senagatynda esasy orny ýokary bäsleşige ukuply azyk pudagy eýeleýär.

Oba hojalygy ýokary derejede mehanizmlaşdirilendigi we önümliligi bilen dünýäde öňdebaryjy orunda durýar. Bu pudakda ýurduň bary-ýogy ilatynyň 2%-i meşgullanýan-da bolsa, ilat üçin zerur bolan azyk önümleriniň 60%-den gowragyny berýär.

Oba hojalygynda esasy orun maldarçylyga degişlidir (ähli önümiň 2/3 bölegini berýär). Pudak ýurduň oba hojalyk önümlerine bolan isleginiň 2/3 bölegini kanagatlandyrýar, käbir önümleriň öndürilişi boýunça bolsa (bugdaý, süle, arpa, doňuz eti) öz hajatlaryndan geçýär. Beýik Britaniýa Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň arasynda balykçylygyň ösen ýurtlarynyň biri bolup, öz islegleriniň 40% möçberini üpjün edýär.

Ulaglaryň ähli görnüşleri hem ýokary derejede ösendir. Awtomobil, demir we howa ýollarynyň gürlügi boýunça Beýik Britaniýa dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň hataryna girýär. Ýurtda her 1000 ýaşaja 1436 km awtomobil şosse ýollary, 0,54 km demir ýollary düşýär. London ýurduň iň uly ulag çatrygydyr. Daşary –ykdsady gatnaşyklarda deňiz we howa ulagynyň ähmiýeti uludyr. Esasy deňiz gämi duralgalary: London, Duwr, Liwerpul, Sautgempton, Felikstou, Hartylpul.

Beýik Britaniýa halkara ykdysady gatnaşyklaryň köp ugurlarynda öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Irki döwürlerden bäri daşary söwda hojalygyň ösüşiniň möhüm çeşmeleriniň biri bolup durýar. Beýik Britaniýanyň paýyna harytlaryň we hyzmatlaryň dünýä eksportynyň 4,5%-i düşýär. Eksportyň düzümünde maşyngurluşygynyň (esasan dwigateller, samolýotlar, hasaplaýyş tehnikalary, telekommunikasiýa enjamlary), himiýa senagatynyň önümleri (derman serişdeleri) esasy orun tutýar. Dünýa bazaryna poligrafiýa senagatynyň, maldarçylyk önümleri (et, süýt) hem çykarýar. Daşary ýurtlardan bolsa demir we reňkli metal magdanlaryny, oba hojalyk çig malyňy getirýär. Onuň esasy söwda hyzmatdaşlary Ýewropa Bilileşiginiň ýurtlary, ABŞ, Awstraliýa, Kanada hasaplanylýar. Beýik Britaniýanyň Türkmenistan bilen daşary söwdada, nebit-gaz senagatynda, ulaglar we aragatnaşyk ulgamynda ykdysady gatnaşyklary alyp barýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Beýik Britaniýada senagatyň haýsy pudaklary ösen? Ýurduň eksportynda haýsy senagat önümleri agdyklyk edýär?
2. “Ýewropa Bileleşigine” girýän ýurtlaryň nähili umumylyklary bar? Şol gurama agza bolmak olaryň durmuş-ykdysady ösüşine nähili täsir edýär?

§24. Fransiýa Respublikasy

Geografik ýerleşşi we mineral baýlyklary. Fransiýa Ýewropanyň günbatarynda ýerleşmek bilen, onuň geografiki ýerleşşi köp taraplaýyn amatlydyr. Fransiýanyň günorta – gündogaryny gämi duralgasy hökmünde amatly köp sanly buhtalar bolan Ortaýer deňzi, günbataryny – Atlantik okeanyň suwlary ýuwýar.

Fransiya tutýan meýdany (551 müň km²) boýunça Günbatar Ýewropanyň uly döwletidir.

Ýurduň meýdanynyň geologiki gurluşyna laýyklykda onuň jümmüşinde demir magdanynyň (Lotaringiýa), boksidiň (War we Ero departamenti), nahar we kaliý duzlarynyň (Elzas, Lotaringiýa), nebitiň (Pariž etrabynda, Elzasyň günortasynda), tebigy gazyň (Lak), daş kömüriň (Merkezi massiw, Lotaringiýa) we goňur kömrüň (Marsel şäheriniň demirgazygynda, Bordo şäheriniň günortasynda), uranyň (Merkezi massiw), wolframynyň, altynyň, talkyň gorlary bardyr.

Ilaty. Fransiya ilatynyň sany boýunça Ýewropada iri döwletleriň biridir. 2008-nji ýylyň maglumatlaryna görä onuň çäginde 61,8 million adam ýaşayar. Ýurduň demografik ýagdaýy, beýleki goňsy ýurtlaryňky ýaly, çylşyrymlydyr. Ilatyň sany örän haýal artýar. Onuň ortaça ýyllyk köpeliş derejesi 0,6 %-den geçmeýär. Bu bolsa ýurtda ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň ýokary bolmagyna, işçi güýji bilen üpjünlik meseleleriň ýuze çykmagyna getirýär. Soňky ýyllarda ýurduň hökümeti tarapyndan demografik ösüşi ýokarlandyrmak babatda işjeň döwlet syýasaty alnyp barylýar.

Ýurduň ilatynyň milli düzümi, umuman, birmeňzeşdir. Ilatyň 94%-ni fransuzlar düzýär. Ýurtda portugallar, aljirliler, italyanlar we türkler uly etniki toparlary döredýärler.

Fransiya ilatyň ýaşayyş durmuşynyň ýokary görkezijilerine eýedir.

Fransiýanyň senagatynyň ösmegi şäher ilatynyň sanynyň artmagyna getirdi – 2008-nji ýylda ýurduň ilatynyň 76%-i şäherlerde ýaşayardy. Bu ýerde şäherleriň sany 1000-den geçýär.

Hojalygy. Fransiya dünýäde bazar gatnaşyklarynyň agdyklyk edýän ösüş ýoluna ir düşen döwletleriniň biri bolup, XIX asyryň ortalarynda ykdysady kuwwaty boýunça dünýäniň Beýik Britaniýadan soňky ikinji döwleti hasaplanýar. Häzirki wagtda hem ol dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen döwletleriniň biri bolup, dünýä hojalyk ulgamynda görnükli orny eýeleýär.

Fransiya halkara zähmet bölünişiginde senagat önüminiň köp görnüşlerini öndürmek boýunça öňdebaryjy döwletleriň hataryna girýär.

Senagaty. Birinji jahan urşuna çenli Fransiýanyň senagatynyň düzüminde ýeňil senagatyň dokma we geým tikýän pudaklarynyň, parfýumeriýa (hoşboý ysly hemde ýüz, ten bezegi üçin ulanylýan harytlar), haly, dürli şaý – sepleri önümlerini öndürmegiň ähmiýeti uly bolupdy. Uruşdan soňky ýyllarda ady agzalan önümleriň orny peselip, agyr senagatyň pudaklaryndan maşyngurluşygynyň we himiýa önümçiliginiň ähmiýeti ýokarlanyp başlady. Häzirki döwürde Fransiýanyň senagaty öndürýän önümleriniň möçberi, önümçiligiň jemlenmegi, jan başyna öndürilen önümiň mukdary boýunça Beýik Britaniýandan we GFR-den az kem senagatyndan yza galýar.

Ýöne Fransiya suw elektrik stansiýalarynda öndürilen arzan elektrik energiýasynyň esasynda alýuminiý, elektropeçlerde polat öndürmek, urany gazyp almak, ulag maşyngurluşygynyň we elektrotehnika senagatynyň käbir önümlerini öndürmek boýunça Günbatar Ýewropanyň beýleki uly döwletlerinden öňe saýlanýar.

Energetika senagaty. Fransiýanyň senagatynyň bu pudagy ýokary derejede ösen däl. Sebäbi, ýurtda gazylyp alnan kömrüň mukdary 40 mln tonnadan köp däl

we ýurduň oňa bolan isleginiň 60%-ni kanagatlandyrylýar. Ýurtda gazylyp alnan kömrüň 50%-i Belgiýa bilen araçäkdäki Demirgazyk kömür ojağynyň, galan 50%-i Lotaringiýanyň paýyna düşýär. Ýurtda öndürilen elektrik energiýanyň 81,8 %-i atom elektrik stansiýalarynyň paýyna düşýär.

Gara metallurgiýa. Gara metallurgiýa Fransiýanyň senagatynyň ýokary hilli önüm öndürýän hem-de köp girdeji berýän pudagydyr. Fransiýa polat öndürmek boýunça (20,2 mln tonna) dünýäde 11-nji orny eýeleýär. Ýurduň gara metallurgiýasynyň ösmegine onuň demir magdanynyň gorlaryna eýe bolmagy bilen düşündirmek bolar. Demir magdanynyň uly ojağy Lotaringiýa welaýatynda ýerleşýär.

Fransiýa boksitleri gazylyp almak we ondan alýuminiý öndürmek boýunça Günbatar Ýewropada 1-nji orny eýeleýär.

Maşygurluşygy. Fransiýa dünýäde maşygurluşygynyň has ir dörän merkezleriniň biridir. Maşygurluşygy ýurduň senagat önüminiň 33%-ni we eksportyndan girýän girdejiniň uly bölegini bermek bilen, öndürýän önüminiň köp dürlüligi bilen tapawutlanýar. Onuň esasy pudaklary – awtomobil, oba hojalyk tehnikalaryny, elektrotehnika, gämi, stanok, radiotehnika, howa uçarlary, himiýa, dokma kärhanalary üçin dürli önümleri öndürmekdir. Fransiýada ulag maşyn gurluşygy, aýratynda onuň awtomobil pudagy has ösendir. Dünýäniň awtomobil önümçiliginde Fransiýa Ýaponiýa, ABŞ we Germaniýadan soň 4-nji orny eýeleýär. Awtomobil senagatynda dünýä belli «Reno», «Pejo», «Sitroýen» kompaniýalarynyň ähmiýeti uludyr. Ýörite hünärli ökde hünärmenleriň jemlenen ýeri Uly Pariž etraby gara metallurgiýanyň we maşyn gurluşygynyň uly merkezidir.

Himiýa senagaty. Ikinji jahan urşundan soňky ýyllarda ýerli çig mallaryň köp görnüşini (kömür, nebit, tebigy gaz, metallurgiýa kärhanalarynyň çykyndylary, kaliý we nahar duzlary) ulanmak bilen dünýä bazarynda uly islegden peýdalanýan önümleriň ençemesini, ýagny, kükürt kislotasyny, soda, mineral dökünleri, sintetiki süýümleri, plasstmassalaryň dürli görnüşini, rezin önümlerini, dürli boýaglary we reňkleri, kino we fotoplýonkalary öndürýär. Pariž, Demirgazyk etrap, Elzas, Lion – himiýa senagatynyň uly merkezleridir. Gämi duralgasy şäherlerinde nebithimiýasy önümçiligi ösendir.

Soňky ýyllarda ähmiýetiniň peselmegine garamazdan dokma senagaty Fransiýanyň ykdysadyýetinde esasy orunlaryň birini eýeleýär. Lion şäherinde oň natural ýüpek öndürilen bolsa, häzir emeli we sintetiki ýüpek süýümleri öndürilýär. Lill şäherindäki dokma senagatynyň kärhanalary nah we ýüň mata, Elzasda nah mata, Parižde geým, trikotaž , parfýumeriýa önümleriniň önümçiligi ýerleşendir.

Azyk senagatynyň kärhanalary ýurduň ähli şäherlerinde ýerleşip, azyk önümleriniň dürli görnüşini öndürýär. Üzüm çakyryny öndürmek boýunça Fransiýa dünýäde Italiýadan soň ikinji orny eýeleýär. Gant şugundyryndan şeker öndürmek boýunça dünýäde oňe saýlanan döwletleriň biridir.

Oba hojalygy. Fransiýa oba hojalygy ýokary derejede ösen Ýewropa döwletleriň biridir. Oba hojalygy köp pudakly bolup, däneli (bugdaý, arpa, süle, mekgejöwen), ot-ıymlik ekinleri, gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmek, , üzümçilik, bagçylyk, gülçülik, gök-bakja ekerançylygy, et-süýt berýän maldarçylyk onuň esasy ugurlarydyr. Ekerançylyk oba hojalyk önüminiň umumy gymmatynyň 49%-ni

berýär. Fransiýa däne öndürmek boýunça dünýäde 5-nji, iri şahly mallaryň baş sany boýunça 9-njy orny eýeleýär. Galyberse-de, Fransiýada öndürilen etiň, süýdiň, peýniriň, gant şugundyrynyň, üzüm hasylynyň mukdary boýunça dünýäniň ilkinji on döwletiniň hataryna girýär. Öndürilýän oba hojalyk önümleriniň takmynan 1/3 bölegi daşary bazara çykarylýar.

Ulaglary. Ýurduň ýük we ýolagçy dolanşygynda köp derejede elektrikleşdirilen we ýokary tizlikli demir ýol we awtomobil ulagy uly ähmiýete eýedir. Ösen döwletleriň arasynda Fransiýa ABŞ-dan soňra awtomobil ýollarynyň uzynlygy (1,1 mln km) 2-nji orny eýeleýär. Demir ýollarynda ýokary tizlikli ulaglar üstünlikli ornaşdyrylýar. Fransiýanyň awtomobil parky 23,6 mln ýeňil we 3,2 mln ýük awtomobillerinden durýar.

Awiasiýa ulagy çalt ösýär. Ýöne ýurtda deňiz ulagynyň ähmiýeti uly däldir. Iň uly deňiz gämi duralgasy Marseliň her ýyldaky ýük dolanyşygy 50 mln tonna.

Hyzmatlar ulgamynda halkara syýahatçlygyň ähmiýeti uludyr. 2006-njy ýylda ýurduň çäginde 78 mln daşary ýurtly syýahatçy geldi. Bu pudagy ösdürmekden gelýän girdeýjiniň (34,8 mlrd ýewro) möçberi boýunça Fransiýa ABŞ we Ispaniýadan soňra dünýäde 3-nji orny eýeleýär.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary. Fransiýanyň ykdysadyýetinde daşary-ykdysady gatnaşyklar möhüm orny eýeleýär. Ol Ýewropa Bileleşiginiň öňdebaryjy ýurtlarynyň biridir.

Fransiýanyň dünýä söwdasynda 4-nji orny eýeleýär (dünýä söwdasynda onuň paýy 6-7%-e barabar). Fransiýa senagat önüminiň takmynan ýarysyny (awtomobilleri, elektrotehniki, awiasiýa we aerokosmos tehnikalary, ýaraglary, tizlikli demir ýol ulagy üçin enjamlary, himiýa harytlaryny, parfýumeriýa önümlerini we baş.) eksport edýär. Oba hojalyk önümleriniň (çakyr, konýak önümleri, guş eti, peýnir, bugdaý we baş.) hem uly bölegi dünýä bazaryna çykarýar. Ýurduň daşyndan esasan nebit, tebigy gaz, reňkli metallar, agaç we kagyz, azyk önümleri we senagat enjamlary getirilýär. Fransiýanyň daşary söwdasynda Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, ABŞ, Ýaponiýa, Hytaý, Afrika döwletleri uly orun tutýarlar.

Soňky ýyllarda Fransiýa bilen Türkmenistanyň arasyndaky ykdysady – söwda aragatnaşygy çalt ösýär. Dünýä meşhur «Buig» gurluşyk kompaniýasy Aşgabat şäherinde we welaýatlarda köp sanly gurluşyklary amala aşyrýar. «Tales» kompaniýasy ýurdumyzyň howa uçarlaryna gerek bolan uçuş enjamlary bilen üpjün edýär. «Şlýumberže» kompaniýasy Türkmenistanda nebit ojalaryny tapmakda we olary ulanmakda işleri alyp barýar. Iki ýurduň arasyndaky söwda dolanşygy hem barha artýar, medeni gatnaşyklar ösýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Fransiýanyň senagaty ösdürmek üçin çig mal mümkinçilikleri nähili?
2. Atlasdan peýdalanyp, Fransiýanyň uly şäherlerini we senagat merkezlerini sudur kartada bellän.

§25. Germaniýa Federatiw Respublikasy

Geografik ýerleşşi. GFR-sy – Ýewropanyň ykdysady taýdan iň kuwwatly döwletleriniň biridir. Ol “uly sekizligiň” düzümine girýär we diňe bir Ýewropada däl, eýsem dünýä ykdysadyýetinde we syýasatynda hem uly orun eýeleýär.

GFR Ýewropanyň merkezinde ýerleşip, 357 müň km² meýdany eýeleýär. Onuň ykdysady-geografik ýerleşişiniň möhüm aýratynlygy - günbatardan – gündogara we demirgazyk-günorta ugurlardaky transýewropa söwda we ulag çatrygynda ýerleşýän merkezi ýagdaýdyr. Ýurduň Baltika we Demirgazyk deňizlerine giň çykalgalarynyň bolmagy, Reýn we Dunaý ýaly halkara ähmiýetli derýalary peýdalanmak mümkinçilikleri, geografik ýerleşişiniň ähmiýetini has-da artdyrýar.

Tebigy şertleri we baýlyklary. GFR-iň gazylyp alynýan peýdaly baýlyklarynyň arasynda daş we goňur kömür möhüm ähmiýete eýedir. Esasy kömür çykýan ýerleri ýurduň günbatarynda ýerleşýär. Baý daş kömür ojagy bolan Rur we Saar kânleri diňe bir ýurtda däl-de, eýsem tutuş Günbatar Ýewropada hem iň irileridir. Goňur kömrüň gorlary aşaky Reýnde we ýurduň gündogar böleginde bar.

Nebitiň we tebigy gazyň gorlary uly däldir. Ýurduň çäginde uran magdanynyň çykýan ýerleri bar (Bawariýanyň günorta-gündogarynda). Demir magdanynyň umumy gory 7 mlrd. tonna gowrakdyr. Emma magdanyň hili pes bolup, barmasy kyn ýerlerde ýerleşýär. Germaniýanyň daglyk etraplarynda gurşunyň, misiň, sinkiň, nikeliň, kükürdiň we galaýynyň uly bolmadyk gorlary bar. Ýurduň gündogar etraplarynda ýerleşýän kaliý we daş duzlarynyň gorlarynyň senagat ähmiýeti bardyr.

Ýurduň territoriýasynyň 30 %-ni tokaýlar tutýar. Tokaýlar daglarda oňat saklanypdyr.

Ilaty. Germaniýa ilatynyň sany boýunça Ýewropada Russiýadan soňra ikinji orny eýeleýär (82,8 mln. adam). Soňky ýyllarda ilatyň tebigy köpelişi mese-mälim peseldi. Ýurduň ilatynyň milli düzümi birmeňzeşdir. 90%-den gowragy –nemesler, galany – türkler, italyanlar, grekler, horwatlar, serbler, daniýalar. Çylşyrymly demografik ýagdaý ýurda zähmet immigrantlaryň köp gelmegine getirýär. Häzirki wagtda olaryň sany 7,3 mln-dan geçýär

GFR-de ilatyň ortaça gurlügi 1 km²-e 228,8 adam düşýär. Reýn derýasynyň jülgesinde we Elba derýasynyň çep kenarynda ilatyň ortaça gurlügi birneme ýokarydyr. Käbir etraplarda bu görkeziji 1 km²-e 500 adandan geçýär. Uly senagat merkezlerinde, meselem, Rur kömür basseýninde 1 km² ýere 1000-den 3000-e çenli, käbir ýerlerde 5000-10000 adama çenli ýetýär.

Ýurduň ilatynyň 85 %-e golaýy şäherlerde ýaşaýar. Birnäçe uly şäher aglomerasiýalary döredi: Berlin (3,6 mln.), Gamburg (1,7 mln. adam), Mýunhen (1,2 mln. adam), Kýoln (1 mln. adam) we başgalar.

Germaniýa döwlet gurluşy boýunça federatiw respublikadyr. Dolandyryş-çäk taýdan 16 federal ýerlere (oblastlara) bölünýär.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Häzirkizaman Germaniýa – dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen ýurtlarynyň biridir. Içerki jemi önümiň we senagat önümçiliginiň möçberi boýunça ol diňe ABŞ-dan, Ýaponiýadan we Hytaýdan yza

galýar. Daşarky söwda dolanşygynyň göwrümi boýunça dünýäde 2-nji orny eýeleýär. Ykdysadyýetiň iňňän möhüm pudagy senagatdyr. Ol içerki jemi önümiň 29%-ni düzýär.

Germaniýada mineral baýlyklaryň uly gorlarynyň (kömürden we kaliý duzlaryndan başga) bolmazlygy gazyp alma senagatynyň gowşak ösmegine getirdi. Rur we Saar daş kömür känlerinden, Kýoln hem-de Sileziýa goňur kömür känlerinden kömür çykarmak ykdysady taýdan az netijeli bolsa-da döwlet tarapyndan goldanylýar. Goňur kömri çykarmak boýunça (165 mln.tonna) Germaniýa dünýäde 1-nji orny eýeleýär.

Gaz senagaty öz hususy çig malynyň hasabyna sarp edilişini diňe 1/3 bölegini üpjün edýär, nebitiň çykarylyşy bolsa ujypsyzdyr- 3 mln. tonna. Elektroenergetika ýylylyk we atom elektrik stansiýalaryna esaslanýar. Öndürilýän elektrik energiýasynyň 31%-ni ýurtda hereket edýän 20-den gowrak AES-ler berýär.

Işläp bejerýän senagat öndebaryjy pudakdyr. Gara metallurgiýanyň kärhanalary (ýylda 40 mln.tonna polat, prokat öndürüp dünýäde 4-nji orny eýeleýär) esasan Demirgazyk Reýn –Westfaliýa oblastynda ýerleşýär. Metallurgiýa lomy (metal döwürleri) käbir ýyllarda pudagyň isleginiň ýarysyna golaýyny üpjün edýär. Polat diňe prokat we turbalar görnüşinde çykarylýar. Reňkli metallurgiýa daşyndan getirilýän çig malyň, şeýle-de reňkli metallaryň lomynyň hasabyna işleýär. GFR ilkinji alýuminiý önümini öndürmek boýunça Ýewropada 1-nji orny eýeleýär (ýylda 500 müň tonna golaý). Pudagyň uly kärhanalary Rur senagat etrabynda we Gamburda ýerleşýär.

Germaniýanyň senagatynyň esasy ýörüteleşiş pudagy, ýurduň eksportynyň 50%-ni üpjün edýän maşyngurluşygy we metal işläp bejerýän senagatydyr. Ilkinji nobatda oňa umumy maşyngurluşygy, awtomobil gurluşygy we elektrotehnika senagaty degişlidir. Umumy maşyngurluşygynyň goýberýän önümleriniň köpdürlüligi boýunça Baden-Wýurtemberg we Demirgazyk Reýn-Westfaliýa oblastlary tapawutlanýar. Awtomobil senagaty “Folkswagen”, “Mercedes-Bens”, “Daýmler-Kraýsler”, “Opel”, “Ford”, “BMW” firmalarynda ýylda 4,5 mln. awtomobil öndürýär. Olaryň uly kärhanalary Wolfsburg, Ştutgart, Kýoln, Rýusselhaým, Aýzenah şäherlerinde ýerleşýär.

Gämi gurluşygy pudagy esasan ýörüteleşdirilen gämileri öndürýär. Onuň kärhanalary Kil, Gamburg, Bremen, Rostok, Duýsburg şäherlerinde jemlenendir. Aerokosmos senagaty Günbatar Ýewropanyň firmalary bilen bilelikde harby we raýat samolýotlaryny (“Aerobus”) we dikuçarlaryny öndürmeklige ýörüteleşýär. Onuň esasy merkezleri Mýunhen we Gamburg şäherleridir. Ýokary derejede ösen pudaklaryň hataryna optika-mehaniki senagaty hem girýär (merkezleri Baden-Wýurtemberg we Týuringiýa oblastlarynda ýerleşýär), ol poligrafiýa enjamlaryny hem öndürýär (dünýäde 1-nji orun).

Himiýa senagaty hem ýurduň ýörüteleşiş pudaklarynyň biri bolup, ýokary tehnologiýa önümleriniň köp görnüşlerini öndürýär. “BASF”, “Baýer” we “Hechst” ýaly öndebaryjy konsernleriň möhüm kärhanalary Rurda we deňiz gämi duralgalarynda ýerleşýär. GFR derman serişdelerini öndürmek boýunça dünýäde 2-nji orny eýeleýär. Ýeňil senagaty gön-áýakgap we dokma önümçiligi (Günbatar Ýewropada 2-nji

orun) bilen bellidir. Azyk senagaty ýokary derejede ösendir. Onuň düzüminde piwo we temmäki önümçiligi has tapawutlanýar.

Germaniýanyň oba hojalygynda 500 müň daýhan hojalyklary bolup, bu ýerde 1,3 mln. adam meşgullanýar. Maldarçylyk oba hojalyk önüminiň 2/3 bölegini üpjün edýär. Süýt-et berýän mallary köpeltmek we doňuzdarçylyk onuň esasy pudaklarydyr. Ýurtda iri şahly mallaryň 15 mln. baş, doňuzlaryň bolsa 26 mln. baş sany bar. sürülýän ýerleriň 2/3 bölegini däneli ekinler tutýar. Her ýylda takmynan 45 mln.tonna däne ýygnaýar. Esasy galla ekini – bugdaý, ýöne uly meýdanlary arpa ekini tutýar. Kartoşka we gant şugundyry hem köp öndürilýär. Oba hojalyk önümleriniň käbir görnüşleri boýunça Germaniýa öz hajatlaryndan hem artyk öndürýär we daşary ýurtlara çykarýar.

Germaniýanyň aňaç materiallary bilen öz harajatlarynyň 2/3 bölegini üpjün edýän-de bolsa, tokaý hojalygynyň ykdysady ähmiýeti uly däldir.

Ulaglar ulgamy. GFR ulag ýollarynyň gürlügi boýunça dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň hataryna girýär. Ýük we ýolagçy dolanşygynda awtomobil ulagy esasy orun eýeleýär. Ýurtda 50 mln. awtomobil bar. awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy 230 müň km., şonuň 11 müň km.ýokary tizlikli awtobanlardyr. Ikinji orunda demir ýol ulagy durýar. Germaniýada ýokary tizlikli ýolagçy gatnadýan demir ýollaryň ähmiýeti artýar. Ýurduň daşary söwdasynda deňiz ulagynyň ähmiýeti artýar. Uly gämi duralgalary – Gamburg, Bremen, Wilgelmshafen, Rostok. Howa ulagynyň orny-da uludyr. Maýn boýundaky Frankfurtda ýük dolanşygy boýunça Ýewropada iň uly aeroport ýerleşýär. Ýurduň samolýot parky (1,4 müň) örän uludyr. Içerki ýükleri daşamakda derýa ulagynyň ähmiýeti-de uludyr.

Daşary-ykdysady gatnaşyklary. Ýurduň senagatynyň daşary ýurtlardan getirilýän çig mallara baglylygy, önümleri dünýä bazarlarynda ýerleşdirmek meseleleri Germaniýanyň ykdysadyýetinde daşary-ykdysady gatnaşyklaryň, esasan-da daşary söwdanyň esasy orun eýelemegine getirýär. Dünýä eksportynyň we importynyň umumy möçberinde Germaniýanyň paýy 9-11%-e barabardyr (dünýäde 2-nji orun).

Germaniýanyň daşary söwda dolanşygynda “Ýewropa Bileleşiginiň” ýurtlarynyň tutýan orny örän ýokarydyr. Soňky ýyllarda Latyn Amerikasynyň, Aziýanyň, Afrikanyň köp ýurtlaryna harytlary çykarmak çalt ösýär.

Türkmenistan bilen GFR-nyň arasyndaky daşary ykdysady gatnaşyklaryň gerimi barha giňeýär. Nebit-gaz, dokma, derman senagatynda, gurluşykda nemes firmalarynyň 60-dan gowragy hyzmatdaşlyk edýär. Saglygy goraýyş, ylym-bilim ulgamynda hem türkmen-german gatnaşyklary ösýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Germaniýanyň ykdysady-geografik ýerleşişini häsiýetlendir.
2. Näme üçin Germaniýanyň oba hojalygynda maldarçylyk ugry esasy orun tutýar?

§26. Günorta Ýewropa ýurtlary

Geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Günorta Ýewropa uly sebitiň günortasynda ýerleşýän Ispaniýany, Portugaliýany, Italiýany, Gresiyany, şeýle-de kiçi döwletleri (Andorra, Malta, Monako, San-Marino, Watikan) öz içine alýar.

Sebitiň umumy meýdany 1030,9 mln km². Bu döwletleriň çäkleriniň esasy bölegini daglar we belentlikler tutýar.

Ýewropanyň günortasynda, Ortaýer deňziň kenarlarynda ýerleşmegi olaryň geografik we geosyýasy ýerleşişiniň örän amatly bolmagyna getirýär. Olaryň deňize çykalgasynyň bolmagy irki döwürlerden bäri dünýäde görnükli orun eýelemegine oňaýly täsir etdi. Ispaniýanyň, Portugaliýanyň, Italiýanyň, Gresiyanyň XVI- asyrdan - XX asyryň ortalaryna çenli döwürde örän kuwwatly deňiz döwletleri hökmünde dünýäniň dürli sebitlerinde koloniýalara eýe döwlet bolandyklary tötänden däldir.

Ortaýer deňiz klimaty sebitiň oba hojalygyny ösdürmek üçin amatlydyr. Ýylyň bütin dowamynda diýen ýaly maýyl we çygly klimat agdyklyk edýär. Tokaýlar sebitiň meýdanynyň 20%-den gowragyny örtýär. Olaryň esasy bölegi soňky ýyllarda döredilen ikinji derejeli tokaýlardyr.

Günorta Ýewropa sebitiniň ýurtlary senagaty ösdürmek üçin zerur bolan mineral baýlyklar bilen ýeterlik üpjün däldir. Ýangyjyň gurlary azdyr. Italiýada, Ispaniýada we Gresiyada kömriň we ýanyjy slanesleriň uly bolmadyk gurlary bar. Sebitde metal magdanlarynyň ýaýraýyşy territoriýanyň geologik ösüşi bilen baglanyşykly. Hili pes demir magdany Ispaniýada, Italiýada we Gresiyada, marganes-Gresiyada bar. Reňkli metal magdanlaryndan misiň, galaýynyň, sinkiň (Ispaniýa, Italiýa, Portugaliýa), gurşunyň, uranyň (Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa), hromyň, boksitleriň, nikeliň (Gresiyada), wolframynyň (Ispaniýa, Gresiyada, Italiýa), simabyň (Italiýa) gurlary senagat ähmiýetine eýedir. Italiýada kükürdiň baý gurlary ýerleşýär. Sebitiň köp ýerlerinde gurluşyk bezeg daşlarynyň- granitiň, mermeriň, tufyň uly ätiýaçlyklary bar. Ispaniýada we Gresiyada daglyk etraplarda mineral çeşmeler ýaýran. Ýöne muňa garamazdan senagat üçin zerur bolan çig-malyň esasy bölegi, nebitiň we gazyň bolsa tas ählisi diýen ýaly daşary ýurtdan getirilýär. Elektroenergetikanyň düzüminde ýylylyk elektrik stansiýalarynyň paýy uludyr. Ýöne Italiýada, Ispaniýada atom elektrik stansiýalarynyň ähmiýeti artýar.

Ilaty. Günorta Ýewropa sebitinde 126 mln. golaý adam ýaşaýar. Ilatynyň sany boýunça Italiýa we Ispaniýa has tapawutlanýar (goşmaça seret). Sebitiň ýurtlary üçin tebigy artyşyň pes derejesi bilen baglanyşykly çylşyrymly demografik ýagdaý häsiýetlidir. Soňky ýyllarda ilatyň ortaça ýyllyk köpelişi 0,4-0,7 %-den geçmeýär. Sebitiň ilatynyň milli düzümi birmeňzeşdir. Döwletlerde esasy köplügi bir millet düzýär (meselem Italiýada italyanlar 98%-ni , grekler 95%-i we ş.m). Ispaniýada ispanlar bitewi millet diýlip atlandyrylsa-da, onuň düzüminde dürli etniki toparlary (kastiliýalylar-11%, katalonlar – 16%, andaluslar – 15%-i, walensiýalylar – 10%-i, galiýalylar – 7%, basklar-6%) tapawutlandyrýarlar. Sebitiň ilatynyň esasy bölegi katolik dinine uýýar. Bu ýerde katolik dininiň merkezi Rim Papa döwleti ýerleşýär.

Günorta Ýewropa gür ilatlaşan sebitleriň biridir. Ilatyň ortaça gürliگی 1 km² – da 122 adam. Kenarýaka düzlüklerde ilat has gür ýerleşendir. Uly şäherleri: Madrid (4,8 mln adam), Afiny (3,9 mln adam), Lissabon (3 mln adam), Barselona (2,4 mln adam), Rim (2,8 mln adam), Milan (1,5 mln adam), Neapol (1,2 mln adam), Turin (1,1 mln adam), Walensiýa (1 mln adam), Sewiliýa, Saloniki.

Hojalygy. Sebitiň ýurtlarynda ykdysadyýetiň esasy ugurlary hyzmat ediş ulgamy we senagat önümçiligidir. Italiýa ykdysadyýetiň ösüş derejesi we möçberi boýunça “Uly sekizligiň” düzümine girýär. Ispaniýanyň hojalygy hem köp ugurlydyr.

Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda Portugaliýanyň we Gresiyanyň ykdysadyýetiniň ösüş derejesi pesräkdir.

Sebitiň ýurtlarynyň senagat önümçiliginde işläp bejerýän pudaklar esasy orun tutýar. Italiýada we Ispaniýada maşyngurluşygy öňdebaryjy pudak hasaplanylýar. Awtomobil, gämi gurluşygy, elektrotehnika onuň esasy ugurlarydyr. Metallurgiýa, nebitimiýa, ýeňil we azyk senagaty hem ösendir. Soňky ýyllarda çig-malyň we ýangyjyň daşyndan getirilýänligi sebäpli deňiz gämi duralgalary uly senagat toplumlaryna öwrüldi. İşläp bejerýän senagatynyň (awtomobilleri, gämileri, stanoklary, telekommunikasiýa enjamlaryny, nebit-himiýa, ýeňil we azyk –tagam senagatynyň önümleri) birnäçe görkezijileri boýunça Ispaniýa we Italiýa dünýäde ilkinji onluga girýän ýurtlardyr.

Günorta Ýewropada irki döwürlerden bäri ýeňil senagaty, aýratyn hem onuň dokma pudagy uly ähmiýete eýedir. XIX-XX asyrlarda Italiýa we Ispaniýa dokma önümlerini dünýä bazaryna köp çykarýan döwletleriň hataryna girýärdi. Ýöne sönky ýyllarda bu pudagyň ösüş depgini birneme haýallady. Şeýle-de bolsa Italiýa, belli bir derejede Ispaniýa taýýar dokma önümlerini, aýakgaplary eksport ediji ýurtlar bolmagyna galýar. Dokma senagatynyň esasy merkezleri Rim, Milan, Genuýa (Italiýa), Barselona, Madrid, Sewiliýa (Ispaniýa), Lissabon (Portugaliýa) şäherleridir.

Sebitiň ýurtlarynda ýokary derejede mehanizmleşdirilen, harytlyk oba hojalygy ösdürilýär. Italiýa, Portugaliýa, Ispaniýa, Gresiya Ýewropada suwarymly ekerançylygyň esasy etraplarydyr. Agroklimat baýlyklary sebitde subtropiki ekerançylygy ösdürmäge mümkinçilik berýär. Oba hojalygynyň esasy pudaklary gök ekerançylyk, miweçilik, subtropiki ekerançylyk (limon, apelsin, zeýtun), üzümdarçylyk bolup durýar. Bu ýurtlar dünýä bazaryna gaplanan gök önümleri, miweleri esasy eksport edijilerdir. Ýurtlaryň ählisinde hem üzümdarçylyk we çakyr senagaty ýöriteleşiş pudagy hasaplanýar. Italiýa we Ispaniýa çakyr önümlerini öndürmek we olary daşary bazarlara çykarmak boýunça dünýäde öňdebaryjy ýurtlardyr. Ekerançylygyň düzüminde däne hojalygy (bugdaý, süle, arpa we mekgejöwen ösdürüp ýetişdirmek) hem uly orun tutýar. Maldarçylykda süýt-et berýän gara mallary köpeltmek, dowardarçylyk, doňuzdarçylyk we guşçulyk ösdürilýär. Günorta Ýewropa ýurtlary oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça öz-özünü üpjün edýän ýurtlara degişlidir.

Sebitde kämil derejede ösen ulaglar ulgamy hereket edýär. Ýöne ýurtlar boýunça ulaglaryň dürli görnüşleri deň derejede ösen däldir. Demir ýol we awtomobil ulagy Ispaniýada, Italiýada we Gresiyada ýükleri daşamakda esasy gury ýer ulagy bolup durýar. Ortaýer deňziniň kenarynda ýerleşen bu döwletlerde deňiz ulagy halkara ýöriteleşiş ähmiýetine eýedir. Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa we Gresiya irki döwürlerden bäri “deňiz” döwletleri hasaplanylýar. Bu ýerde häzirkizaman deňiz gämi duralgalary – uly deňiz-senagat toplumlary döredi. Sebitde howa ulagynyň hem uzak aralyklara ýolagçylary gatnatmakda ähmiýeti uludyr.

Halkara syýahatçylygy Günorta Ýewropa ýurtlarynyň hojalygynyň uly ähmiýet berilýän ugurlarynyň biridir. Italiýa, Ispaniýa, Gresiya, Monako dünýä syýahatçylygynyň esasy merkezleri hasaplanylýar. Olarda halkara syýahatçylygyndan gelýän girdeji döwlet býudjetiniň agramly bölegini düzýär.

Günorta Ýewropa ýurtlary ösen daşary-ykdysady gatnaşyklary bilen tapawutlanýarlar. Olaryň köpüsi Ýewropa Bileleşiginiň agzalary hökmünde şol ykdysady bileleşige girýän ýurtlar bilen jebis gatnaşyklary alyp barýar. Olaryň goňşy Arap döwletleri, Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýa, ABŞ, Kanada, Latyn Amerikasy bilen ykdysady gatnaşyklary hem uludyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Günorta Ýewropa ýurtlarynyň ykdysady-geografik ýerleşişiniň nähili artykmaçlyklary bar?
2. Sebitiň uly şäherleriniň atlaryny depderiňize ýazyň we kartadan görkeziň.

§27. Italiýa Respublikasy

Geografik ýerleşşi. Italiýa Apennin ýarymadasynda ýerleşen ortaýerdeňzi döwletleriniň biridir. Ýurduň tutýan meýdany 301.2 müň km². Onuň düzümine Sardiniýa, Sisiliýa, Elba, we onlarça kiçi adalar girýär.

Italiýanyň territoriýasynyň 77%-ni daglar we baýyrlyklar tutýar. Ýurduň çäginde islendik nokat deňiz kenarlaryndan 230 km-den uzak bolmadyk aralykda ýerleşýär. Umuman, Italiýanyň geografik ýerleşşi hojalygyny ösdürmek üçin örän amatlydyr.

Tebigy baýlyklary. Italiýa gazylyp alynýan mineral baýlyklara baý däldir. Ýöne onuň dürli etraplarynda margensiň, simabyň, talkyň, sinkiň, gurşunuň, kömrüň, gipsiň, kükürdiň uly bolmadyk gurlary bar. Şeýle-de çäkli gurlary bolan nebit, tebigy gaz, demir magdany hem duş gelýär. Şonuň üçin-de sarp edilýän mineral çig-malyň 83%-ni we ýangyjyň 85%-ni daşary ýurtlardan geitirmäge mejbur bolýar.

Ýurduň klimat baýlyklary bu ýerde ekerançylygyň dürli ugurlaryny ösdürmek üçin amatlydyr. Peslik böleklerinde suwarymly ekerançylykda peýdalanylýan bol hasylly topraklar ýaýrandyr.

Ilaty. Italiýa Ýewropada köp ilatly ýurtlaryň biridir (58,9 mln. adam). Soňky ýyllarda ilatyň ortaça ýyllyk köpelişi 0,5%-den geçmeýär. Onuň esasy sebäbi dogluşyň derejesiniň yzygiderli peselmegidir. Ilatyň sany esasan immigrasiýanyň hasabyna artýar.

Ilatynyň milli düzüminde italýanlaryň paýy ýokary bolup, 98% - e ýetýär. Beýleki milletlerden nemesler, albanlar, fransuzlar, slowenler, grekler uly etniki toparlar bolup ýaşaýarlar. Ilatyň 90%-den gowragy rim-katolik dinine uýýar.

Italiýa Ýewropada gür ilatly döwletleriň biridir. Ilatyň 1 km² ýere düşýän ortaça gurlügi 195 adam. Şäherlerde ilatynyň 67%-den gowragy ýaşaýar. Rim, Milan, Neapol, Turin, Genuýa, Palermo we Florensiýa ilatynyň sany we ykdysady kuwwaty boýunça ýurduň uly şäherleridir.

Italiýa döwlet gurluşy boýunça parlament respublikasydyr. Dolandyryş-çäk taýdan 20 oblasta bölünýär.

Hojalygy. Italiýa “uly sekizlige” girýän, Ýewropa Bileleşiginiň uly agzalarynyň biri bolan, ykdysady taýdan ösen döwletdir. Onuň ykdysadyýeti köpugurly bolup, durmuş-ykdysady görkezijileriň köpüsi boýunça dünýäniň

öňdebaryjy döwletleriniň hataryna girýär. Hyzmatlar ulgamynda ýurduň IJÖ-niň 71%-i döredilýär, ykdysady işjeň ilatyň bolsa 68%-i meşgullanýar. Dünýäniň senagat önüminiň 2,8%-i Italiýanyň paýyna düşýär (9-njy orny eýeleýär). Ol daşyndan kabul edýän jahankeşdeleriň sany boýunça dünýäniň 5-nji döwletidir.

Italiýany ykdysadyýetiniň ösüş derejesi boýunça 2 bölege, ýagny has ösen senagatly demirgazyk we günorta oba hojalyk sebitlerine bölmek bolýar.

Senagaty. Ýurdyň senagaty içerki jemi önümiň 27%-ni berýär. Senagatyň ösen we köp girdeýji berýän pudaklary-maşyngurlyşygy, himiýa, metallurgiýa, azyk, dokma, tikin we aýakgap önümçiligidir.

Ýangyç-energetika toplumyny ösdürmek üçin Italiýanyň öz ýangyç baýlyklary juda azdyr. Sardiniýada, Toskanada kömrüň gurlary hojalyk maksatlary üçin peýdalanýar, ýöne ýurdyň islegini doly kanagatlandyрмаýar. Şonuň üçin hem Italiýa kömri köp mukdarda daşary ýurtlardan satyn alýar. Zerur bolan nebitiň we gazyň agramly bölegi hem ýurduň daşyndan getirilýär.

Italiýada gaty we suwuk ýangyjyň ýetmezçilik etmegi derýalaryň kuwwatyny elektrik energiýasyny öndürmekde ulanmagy talap edýär. Gür derýa toryna eýe bolan demirgazyk sebitine ýurtda öndürilýän elektrik energiýanyň 83%-i düşýär. Ýöne sarp edilýän elektrik energiýanyň 15% -i importyň hasabyna üpjün edilýär.

Italiýanyň dag –magdan senagatynda demir we reňkli metal magdanlary gazylyp alynýar. Demir magdanynyň gurlary Elba adasynda (90%-e golaýy), az mukdarda Sardiniýa adasynda we Toskana welaýatynda ýerleşendir. Gazylyp alnan simabyň mukdary boýunça Italiýa dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Simabyň uly ojagy Toskanada ýerleşen Monte – Amiataadyr. Şeýle-de bolsa metal magdanlary daşary ýurtlardan getirilýär. Şonuň üçin-de metallurgiýa kärhanalary esasan deňiz gämi duralgalarynda we oňa ýakyn şäherlerde ýerleşýär.

Dag – magdan senagatynda sary kükürt magdanyny gazyp almagyň ähmiýeti uludyr. Sary kükütiň uly gurlary Alp öňi guşaklygynda we Sisiliýada ýerleşendir. Italiýa gurluşykda giňden ulanylýan owadan mermere hem baýdyr.

Maşyngurluşygy – Italiýanyň senagatynyň esasy, öňdebaryjy pudagydyr. Ýurtda öndürilýän oba hojalyk tehnikalary, metal we agaç işläp bejerýän stanoklary, durmuş elektronika enjamlary, azyk senagaty üçin tehnologik enjamlar dünýäde ýokary bäsleşige ukyplydyr. Ýurdyň maşyngurluşygynyň düzüminde ulag maşynlaryny öndürmeklik aýratyn ähmiýete eýedir.

Italiýa ýeňil awtomobilleri öndürmekde dünýäde 5-nji orny eýeleýär. Her ýylda ortaça 1 mln. awtomobil öndürilýär. Awtomobil öndümek FIAT konserniniň eýeçiligindedir. Awtomobil önümçiligi esasan Demirgazykda – Milan, aýratynda Turin şäherlerinde jemlenendir.

Gämi önümçiligi Italiýanyň maşyngurluşygynyň has irki dörän pudagydyr. Onuň uly merkezleri-Neapol, Genuýa, Liworno, Triýes, Wenesiýa şäherleridir.

Italiýanyň maşyngurluşygynyň düzüminde elektrotehnika senagatynyň ähmiýeti hem ulydyr. Onuň önüminiň 66%-i - Milan, Lodi, Turin, Genuýa şäherinde jemlenendir.

Maşyngurluşygy senagatyndan soňky esasy pudagy ýerli çig malyň hasabyna işleýän himiýa önümçiligidir. Himiýa önümlerini öndürmekde Italiýa Ýewropada

GFR – dan, Fransiýadan, Beýik Britaniýadan soň 4-nji orunda durýar. Himiýa senagaty çig mallaryň dürli görnüşine baý Demirgazyk Italiýada has ösendir.

Italiýanyň işläp bejerýän senagatynda dokma, tikin, gön-teletin we aýakgap ýaly adaty pudaklaryň ähmiýeti hem uludyr. Has ir dörän pudaklarynyň biri dokma senagatydyr. Senagatyň bu pudagynyň kärhanalary import çig malynyň hasabyna köp mukdarda nah – matalary öndürýär. Diňe ýüpekden, zygyrdan we sintetiki süýminden öndürilýän matalar ýerli çig malyň hasabyna ýola goýlandyr.

Oba hojalygy. Oba hojalygy ýurduň ilatyny diňe et we süýt önümlerinden beýleki azyk önümleri bilen doly derejede üpjün edýär. Oba hojalygynyň esasy pudagy ekerançylyk bolup, ol oba hojalyk haryt önümçiliginiň gymmatynyň 66%-ni berýär. Ýurdyň meýdanynyň 32%-ni sürümli ýerler, çemenlikler we 17%-ni öri meýdanlary tutýar. Däneli ekinlerden bugdaýyň we mekgejöweniň ähmiýeti uly bolup, olaryň ekilýän giň meýdanlary Padan pesliginde ýerleşendir. Bugdaý ýurdyň Günorta etraplarynda-da, Sisiliýa adasynda hem ekilýär.

Ýurdyň ekin meýdanlarynyň uly böleginde üzüm, zeýtun we sitrus ekinleri ösdürilip ýetişdirilýär. Üzümpçilik ýurduň ähli ýerinde giňden ýaýrandyr. Sitruslar klimatiki şertlere görä ýarym adanyň günortasynda, Sisiliýa we Sardinýa adalarynda ýetişdirilýär. Zeýtun agajynyň tutýan meýdany we ýygnaýan hasyly boýunça Italiýa dünýäde 1-nji orunda durýar.

Beýleki ekinlerden gök-bakja, gant şugundyry, pagta, temmäki we künji ekilýär. Oba hojalyk önümçiliginde ähmiýeti boýunça maldarçylyk 2-nji derejeli pudak hasaplanylýar. Ýurtda iri şahly mallar we dowarlar köpeldilýär. Maldarçylyk alp we subalp çemenlikleriniň giň ýaýran demirgazyk etraplarynda alynyp barylýar. Oba hojalygynyň möhüm pudaklarynyň biri (aýratynda demirgazyk Italiýada) ýüpekçilik bolup, onuň önümi boýunça Italiýa Ýaponiýa we Hytaýdan soň dünýäde 3-nji orunda durýar.

Ulaglary. Italiýada ulaglaryň ähli görüşleri ösendir. Ýurtda demir ýollaryň we awtomobil ýollarynyň gür tory döredi. Ýükleri we ýolagçylary daşamakda esasy orun awtomobil (64%) we demir ýol ulagyna degişlidir. Ýurduň kenarýaka ýerleşişine baglylykda deňiz ulagynyň ähmiýeti-de uludyr. Daşarky ýük dolanşygynda ähmiýeti uly deňiz gämi duralgalary - Geniýa, Triýest, Wenesiýa, Neapol, Liworno, Ankona.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary. Daşary ykdysady gatnaşyklary Italiýanyň ykdysadyýeti üçin örän uly ähmiýete eýedir. Sebäbi Italiýanyň senagatynyň möhüm pudaklary esasan daşyndan getirilýän çig-malyň, ýangyjyň we polifabrikatyň (ýarym taýýar önüm) hasabyna önüm öndürýär, olaryň esasy bölegi bolsa dünýä bazarynda ýerleşdirilýär. Ýurduň eksportynda awtomobilleriň, senagatyň dürli pudaklary üçin enjamlaryň, dokma önümleriniň, tebigy ýüpegiň, sitrus miweleriň, temmäki önümleriniň ähmiýeti uludyr. Bu döwlet miweleri, gök önümleri we şireli içgileri eksport etmek-de dünýäde görünikli orun eýeleýär. Italiýa daşarky söwdasynyň uly bölegini Ýewropa Bileleşiginiň agza döwletleri (59%-i), ABŞ, Russiýa, Hytaý, OPEK ýurtlary bilen amala aşyrýar. Türkmenistan hem Günorta Ýewropa döwletleriniň köpüsi bilen ykdysady gatnaşyklary saklaýar. Olaryň arasynda biziň ýurdumyzyň Italiýa Respublikasy bilen ykdysady gatnaşyklary has çalt ösýär. Bu

ýurt bilen ykdysady hyzmatdaşlyk daşary söwdada, maliýe – karz ulgamynda we halkara syýahatçylyk ulgamynda alnyp barylýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Italiýanyň ilatynyň haýal artmagy name sebäpler bilen baglanyşykly? Uly şäherlerini kartadan görkeziň.
2. Italiýanyň ykdysadyýetinde syýahatçylyk pudagynyň orny nähili? Esasy syýahatçylyk merkezlerini depderiňize ýazyň we kartadan görkeziň.

§28. Gündogar Ýewropa ýurtlary. Tebigy baýlyklary. Ilaty

Geografik ýerleşşi. Gündogar Ýewropa taryhy-geografik sebit hökmünde şertleýin 2 bölegi: Merkezi ýa-da Orta Ýewropany we Gündogar Ýewropany öz içine alýar. Orta Ýewropanyň düzümine öňki sosialistik ulgamyna giren Polşany, Çehiýany, Slowakiýany, Wengriýany, Rumyniýany, Bolgariýany, ozalky Ýugoslawiýanyň dargamagy netijesinde dörän döwletleri, Albaniýany, şeýle hem Baltika döwletlerini goşýarlar (goşmaça seret). Baltika ýurtlary ýaňy-ýakynda hem SSSR-iň düzümine girýardi we onuň halk hojalyk toplumynyň düzüm bölegi bolup durýardy. Bu ýurtlar garaşsyzlyk alyp, öz ykdysady durmuş we medeni taýdan ösüş aýratynlyklary boýunça, Orta Ýewropa ýurtlaryna has ýakynlaşdy.

Soňky ýyllarda Ýugoslawiýa uly syýasy-geografik özgerişleriň meýdançasyna öwrüldi. Bu ýerde bütewi, merkezleşdirilen döwletiň ornunda täze özbaşdak döwletler döredi.

Sebitde ýerleşen 17 döwletiň Albaniýadan, Horwatiýadan, Çernogoriýadan, Serbiýadan we Makedoniýadan başgasy Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr.

Orta Ýewropa ýurtlary Baltikadan Gara deňzine we Adriatik deňzine çenli uzalyp gidýän bütewi territorial giňişligi göz önüne getirýär. Olaryň başisiniň çägi boýunça Dunay derýasy akyp geçýär we belli bir derejede Wengriýanyň hem-de Slowakiýanyň Dünýä okeanyndan aradaşlygynyň öwezini doldurýar. Sebitiň ýurtlarynyň örän möhüm aýratynlygy Günbatar Ýewropanyň we öňki SSSR-iň döwletleriniň arasynda tranzit (üstaşyr) ýerleşiş ýagdaýy bolup durýar. Häzirki wagtda sebitiň döwletleri demir ýol, awtomobil ýollarynyň, elektrik geçiriji liniýalaryň üsti bilen özara baglanyşdyrylýar. Bularyň hemmesi geljekde zähmetiň halkara bölünişiniň ösmegi üçin gowy mümkinçilikler döredýär.

Tebigy baýlyklary. Orta Ýewropa ýurtlary tebigy baýlyklaryň köpdürliligi we möçberi boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Bu ýurtlaryň ilkinji energiýa baýlyklar bilen üpjünçiligine seredeliň. Daş kömrüň esasy gorlary Polşada we Çehiýada, nebitiň we gazyň – Rumyniýada, derýalaryň suw energiýa baýlyklary – Balkan ýurtlarynda ýerleşýärler.

Şeýle ýagdaý beýleki mineral baýlyklaryň ýerleşişinde-de görünýär. Demir magdanynyň esasy gorlary öňki Ýugoslawiýanyň düzümine giren ýurtlarda, Polşada, Rumyniýanyň we Slowakiýanyň çäginde, mis, gurşun, kümüş – Polşada, boksitler – Wengriýada, hromitler – Albaniýada, kükürt - Polşada jemlenendir. Wengriýada mineral baýlyklaryň köp görnüşiniň gytçylygynyň belli bir derejede Orta-Dunay düzlügündäki örän giň hasylly ýerler öwezini dolýar. Latwiýa, Litwa we Estoniýa

hem mineral çig-mal baýlyklary bilen ýeterlik üpjün dälidir. Sebitiň demirgazyk böleginde ýerleşýän Polşanyň, Baltika ýurtlarynyň tokaý hojalygyny ösdürmek mümkinçilikleri uludyr.

Ilaty. Sebitiň ilatynyň milli düzüminiň tapawutly sypaty – slawýan halklaryň agdyklyk etmegidir. Beýleki halklardan bu ýerde rumynlar, albanlar, wengerler we litowlar has köp sanlydyr.

Orta Ýewropa ýurtlarynda Günbatar Ýewropa seredeniňde az ilat ýaşaýar – 126 mln. töweregi adam. Ilatynyň sany boýunça iň uly döwlet Polşa (38 mln. adam), iň kiçisi bolsa – Estoniýadyr (1,3 mln. adam). Soňky döwürde sebitiň ýurtlarynda çylşyrymly demografiki ýagdaý emele geldi. Ilatyň tebigy köpelişi diňe Albaniýada 0,5% möçberinde saklanýar. Galan ýurtlarda tebigy artyş düýbinden ýokdur (Bolgariýada -0,7%, Latwiýada-0,5%, Litwada, Rumyniýada-0,4%). Şeýle demografiki ösüş sebitdäki ýurtlaryň ilatynyň ýaş düzümine örän uly täsir edýär. Häzirki wagtda zähmete ukyply ýaşdan uly adamlar ilatyň umumy sanynda 15-16%-e çenli ýetýär. Bu bolsa şol döwletlerde zähmet emmigrasiýasynyň ösmegine getirýär.

Orta Ýewropada şäher ilaty agdyklyk edýär. Has urbanizirlenen (şäherleşen) ýurtlarynyň biri – Çehiýadyr. Şäherliler onuň ilatyň 3/4 bölegini tutýar. Ýurtlaryň köpüsi üçin taryhy taýdan emele gelen uly bolmadyk şäherler we obalar, Latwiýa, Litwa we Estoniýa üçin bolsa – hutolar (arasy seýrek ýerleşen 5-10 öýli obalar) häsiýetlidir. Sebitiň uly şäherleri Buharest(2 mln. adam), Lodz , Krakow, Warşawa (1,9 mln. adam), Budapeşt (1,8 mln. adam), Sofiýa (1,3 mln. adam), , Plowdiw, Warna, Debresen, Koşise, Lýublyana, Tirana we başgalar.

Garalyp geçilýän ýurtlaryň döwlet gurluşynda olaryň milli düzüminiň aýratynlyklary ýüze çykýar. Ýaňy ýakyna çenli alty respublikadan: Serbiýa, Sloweniýa, Horwatiýa, Bosniýa we Gersegowina, Makedoniýa, Çernogoriýadan durýan federasiýa hökmünde Ýugoslawiýa Ýewropada milli düzümi boýunça köpmilletli hasaplanýardy. Ýugoslawiýanyň dargamagy milletara gatnaşyklaryň üzül-kesil ýitileşmegine getirdi. 1993-nji ýyla çenli federasiýa bolan Çehoslawakiýa iki özbaşdak döwlete – Çehiýa we Slowakiýa bölündi.

Orta Ýewropa sebitinde hristiançylyk dininiň üç ugry hem ýaýrandyr. Baltika ýurtlarynda - protestantçylyk, Polşada, Çehiýada, Slowakiýada, Sloweniýada esasan katolikçilik, Albaniýada, Bosniýa we Gersogowinada ilatyň uly bölegi yslam dinine uýýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gündogar Ýewropa sebitinde oba hojalygyny ösdürmegiň tebigy şertleri nähili?
2. Sebitiň haýsy ýurtlarynda slawýan halklary agdyklyk edýär? Uly şäherlerini we şäher aglomerasiýalaryny kartadan görkeziň.

§29. Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň hojalygy

Häzirki wagtda Orta Ýewropa ýurtlarynyň hojalygynda we durmuş ulgamynda bazar ykdysadyýetine geçmek, Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary bilen jebis gatnaşyklaryň döremegi dowam edýär.

Uruşdan soňky ýyllarda Orta Ýewropa ýurtlarynda (SSSR-iň kömegi bilen) ähli pudaklarda– senagatda, oba hojalygynda ulaglar ulgamynda uly özgerişler bolup geçdi. Senagatyň pudaklaýyn düzüminde agyr senagatyň ösüş bady has ýokary

boldy. Esasanda ylmy-tehniki ösüşi üpjün edýän pudaklarda – elektroenergetikada, maşyngurluşygynda, himiýa senagatynda uly öňegidişlikler gazanyldy. Hojalygyň geografiýasyndaky bolup geçen oňyn özgerişler ozal yza galak etraplaryň (Sloweniýa, Moldowa we Rumyniýa, Polşanyň demirgazyk – gündogary we baş.) ösdürilmegi, şeýle-de öňki SSSR-den gelýän çig-mala we ýangyja ýykgyň eden käbir ýurtlaryň gündogarynda täze önümçilik kuwwatlyklaryň döredilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Sebitiň ýurtlarynyň arasynda tebigy şertlerindäki, taryhy ösüşindäki we durmuş-ykdysady ösüşiň derejesindäki tapawutlar, olaryň hojalygynyň häzirki geografiýasynda görünýär. Bu ýerde Polşadaky Ýokarky Sileziýa, Çehiýadaky Ostrowa –Karwin ýaly senagat merkezleri aýdyň tapawutlanýar. Şol ýurtlaryň maşyngurluşygynda, himiýa senagatynda we sebitiň hojalygynyň beýleki pudaklarynda öňdebaryjy orný eýelemekleri ýöne ýerden dälidir.

Her bir Orta Ýewropa döwleti öz oba hojalyk “ýüzüne” eýedir. Meselem, mekgejöweniň ekin meýdanlarynyň ululygy boýunça sebitde Rumyniýa deňi taý ýokdur, Polşa - süläniň we kartoşkanyň, Bolgariýa – bagçylygyň we üzümçiligiň, Estoniýa – doňuzdarçylygyň ösüşi, Wengriýa – umumy meýdanynyň sürülýän böleginiň möçberi boýunça has tapawutlanýar.

Senagat önümçiligi. Sebitde energetikanyň ösüşiniň tapawutly aýratynlygy nebitiň we gazyň gytçylygydyr, şonuň üçin-de pudak esasan kömri sarp etmeklige ýykgyň edýär. Şol bir wagtyň özünde, daşyndan getirilýän nebit (esasan Russiýadan) himiýa senagatynda ulanylýar. Şol sebäbe görä, sebitiň ýurtlary üçin atom we suw energetikanyň ösdürilmegi wajyp bolup durýar. Dünýädäki iň uly AES-leriň biri bolan “Kozloduy” Bolgariýada ýerleşýär. Şeýle hem Rumyniýa we Ýugoslaviýanyň bilelikde guran Dunaý derýasyndaky ”Demir Derwezesi” SES-i uly ähmiýete eýedir.

II jahan urşundan soňra ähli ýurtlarda (Baltika ýurtlaryndan başga) metallurgiýa senagaty döredildi. Şunlukda reňkli metallurgiýa esasan öz hususy çig-malyňa esaslanýan bolsa, gara metallurgiýa daşyndan getirilýän çig-malyň hasabyna işleýär.

Maşyngurluşygy Çehiýada (Praga, Plzen, Brno we baş.) has ösendir. Ol daşarky bazara stanoklary, kärhanalar üçin enjamlar toplumyny, elektron hasaplaýyş maşynlaryny, durmuş gurallaryny we ş.m. çykarýar. Polşa we Rumyniýa metaly köp talap edýän maşynlary we konstruksiýalary, Wengriýa, Bolgariýa we Latwiýa – elektrotehnika önümlerini, Polşa – deňiz gämilerini öndürmek boýunça tanalýar.

Himiýa senagatynyň ösüş derejesi boýunça Orta Ýewropa ýurtlary Günbatar Ýewropa döwletlerinden birneme yza galýar (Wengriýanyň dünýäde himiýa – farmosewtika önümlerini uly öndüriji bolmagyna garamazdan). Bu ýerde ýüň we nah mata, trikotaž, haly, aýakgap önümçiligi we ýeňil senagatyň beýleki pudaklary has irki döwürlerden bäri ösdürilýär. Dünýä bazaryna Çehiýadan çeper aýna we bezeg önümleriniň, Bolgariýadan deri önümleriniň, Polşadan sport enjamlarynyň gelip düşýänligi bellidir.

Oba hojalygy. Orta Ýewropa ýurtlarynyň oba hojalygy, umuman, olaryň ilatynyň azyk önümlerine bolan hajatlaryny üpjün edýär. Onuň ekilýän ýerleri giňeltmegiň hasabyna ekstensiw ösmegi üçin mümkinçilikler indi azaldy (esasan-da Ortadunaý we Aşakky Dunaý peslikleri has güýçli özleşdirildi). Bu ýagdaý

ykdysadyýetiň bu pudagynyň çaltlaşdyrylýan ýagdaýda ösmegine gönükdirilen çäreler, ýagny ekinleriň hasyllylygyny ýokarlandyrmak we mallaryň önümligini artdyrmak bilen höweslendirýär. Mehanizasiýanyň ähmiýeti hem artýar. Oba hojalyk önümçiligine genetikanyň gazananlary giňden ornaşdyrylýar.

Çehiýada, Slowakiýada, Wengriýada, Polşada, şeýle hem Litwada, Latwiýada we Estoniýada maldarçylyk önümleriniň paýy ekerançylygyňkydan has ýokarydyr. Beýleki ýurtlarda hem maldarçylyk ösdürilýär.

Ekerançylygyň ýöriteleşişine we onuň netijeliligine topragyň hili we agroklimatik baýlyklaryň paýlanyşy uly täsir edýär. Sebitle yzgar bilen üpjünlik günortadan – demirgazyga tarap artýar, ýylylyk bilen üpjünlik bolsa şol ugur boýunça kemeleýär. Şonuň üçin-de demirgazykda (Polşa, Estoniýa, Latwiýa) ekin meýdanlarynda maýyl howany az talap edýän süle we kartoşka uly meýdanlary tutýar, günortada bolsa (Bolgariýa, öňki Ýugoslawiýa, Albaniýa) işlenip bejeryän ýerleriň uly bölegini miweli baglar we üzüm agaçlary (Bolgariýada – tas 10%-e golaý) eýeleýär. Ähli döwletlerde bugdaý öndürilýär. Rumyniýada, Bolgariýada we Wengriýada mekgejöweniň tutýan meýdany ulydyr. Sebitiň Adriatik kenar sebitleriniň oba hojalygy (bu ýerde Ortaýerdeňiz klimaty agdyklyk edýär) subtropiki ekerançylyga ýöriteleşmek bilen aýratyn görnüşi emele getirýär (sitruslar, zeýtun, injir we ş.m.).

Sebitiň günorta bölegindäki ýurtlaryň ykdysadyýetinde ýokary hili gök önümleri (pomidor, burç, sogan we ş.m.), temmäki, efir-ýag ekinleri (narpyz, bägül, lawanda) ösdürüp ýetişdirmek görnükli orun eýeleýär. Gymmatly bägül ýagyny öndürmek we eksport etmek boýunça Bolgariýa dünýäde öňdebaryjy orun degişlidir.

Maldarçylygyň esasy geografik aýratynlygy sebitiň demirgazyk we merkezi bölegindäki ýurtlarynyň süýt we et-süýt maldarçylygyna we doňuzdarçylyga ýöriteleşýänligi, günortada bolsa – dag öri - meýdan maldarçylygyna ýöriteleşmek bolup durýar.

Ulaglar ulgamy. Orta Ýewropa döwletlerinde demir ýol ulagy ýük daşamakda birinji orny eýeleýär. Awtomobil we deňiz ulaglary-da çalt ösýär. Köpsanly ýokary derejeli, doňmaýan (Burgas, Warna, Konstansa, Split, Iriýeka, Gdansk, Klaýpeda, Liýepaýa, Wentspils we baş.) we az wagtlyk doňýan (Riga, Tallin), gämi duralgalarynyň bolmagy diňe bir deňiz ulagynyň ösmegine däl, eýsem, gämi gurluşygynyň, gämi abatlaýyş işleriniň we balykçylygyň ösdürilmegine ýardam edýär.

Rekreasiýa we syýahatçylyk hojalygynyň uly geljegi bardyr. Çehiýadaky Karlowa –Wari, Polşada Lakopami, Latwiýada Ýurmala, Bolgariýanyň Garadeňiz kenarýakalardaky kurortlar, Çernogoriýanyň Adriatik kenarlarynyň gözəl tebigaty – diňe bir ýerli ýaşajylaryň däl, eýsem köpsanly daşary ýurt syýahatçylarynyň hem höwes edýän dynç alyş ýerleri hasaplanylýar.

Sebitiň içerki aýratynlyklary. Geografiki ýerleşişiniň aýratynlyklaryny, tebigy şertleriň we baýlyklarynyň häsiýetini, käbir durmuş-ykdysady meseleleriň umumylygyny hasaba alyp, sebitiň döwletlerini şertleýin üç topara – demirgazyk (Baltika), merkezi (içerki kontinental) we günorta sebitlere bölmek bolar. Ýöne Orta Ýewropa ýurtlarynyň her biriniň özbaşdak “ýüzi” – tebigy, taryhy, medeni, durmuş we ykdysady özboluşlylygy bardyr.

Sebitiň demirgazyk bölegine dört sany Baltika deňizýakasy döwletleri: Polşa, Latwiýa, Litwa we Estoniýa girýär. Bu döwletleriň integrasion bütewiligiň derejesiniň pes bolmagyna garamazdan, olaryň ykdysadyýetiň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin (öňi bilen-de deňiz hojalygyny) umumy meseleler az däl. Olaryň arasynda öz ykdysady we tebigy – baýlyk mümkinçiligi boýunça Polşa has tapawutlanýar.

Ýurtlaryň Merkezi toparyny deňze çykalgasy bolmadyk, üç döwlet: Çehiýa, Slowakiýa we Wengriýa emele getirýär. Çehiýa –senagat medeniýetiniň köne ýurdy – Orta Ýewropa sebitinde senagat önüminiň ilatyň jan başyna öndürilişi boýunça birinji orunda durýar. Bu döwletleriň oba hojalygynda intensiw pudaklar (däneçilik, süýt hojalygy we doňuzdarçylyk) agdyklyk edýär.

Döwletleriň üçünji toparyna Rumyniýa, Bolgariýa, täze Balkan ýurtlary we Albaniýa girýärler. Bu döwletler Gara we Adriatik deňizleriniň kenarlaryna ýanaşýarlar. Geçmişde bu ýurtlar sebitiň has yza galak bölekleri hasap edilýärdi. Häzirki wagtda bu döwletlerde uly durmuş-ykdysady özgerişleri bolup geçýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gündogar Ýewropada oba hojalygynyň ýöriteleşiş ugurlary haýsylar?
2. Atlasdan peýdalanyň, sebitdäki gaza baýlyk kánlerini we senagat merkezlerini sudur kartada belläň.

§30. GDA-nyň gündogar ýewropa ýurtlary. Ukraina

Gündogar Ýewropanyň bu bölegine Ukraina, Moldova, Belarus we Russiýa Federasiýasy girýär. Bu döwletler Gündogar-Ýewropa düzlügininiň günbatar we günorta – günbatar bölegini eýeleýärler we bütewi tebigy-geografiki zonallygy emele getirýärler. Sebitiň kilimaty bu ýerde aram guşaklygyň ekinlerini ösdürüp ýetişdirmäge mümkinçilik berýär.

Sebit dünýäde demir magdanyna baý hasaplanýar Kursk Magnit Anomaliýasynyň, Kriwoý Rogyň we Kerçiň, şeýle hem Russiýanyň gündogar sebitlerindäki ýokary hilli demir magdanlary, Nikopolyň örän täsin marganes káni dünýäde bellidir. Belarussiyadaky Solegorsk kaliý duz káni hem dünýäde ulularyň biridir. Günbatar Ukrainadaky granitleriň we Harkow oblastynyň sement çig mallarynyň gollary-da ulydyr. Nebitiň we gazyň gollary esasan Russiýada, onuň demirgazyk we gündogar sebitlerinde jemlenendir.

Sebitiň ilatynyň umumy sany 210 mln adama golaýdyr. Soňky döwürde ilatyň ortaça ýyllyk köpülişi otrisatel häsýete eýedir (-0,5%-e golaý). Milli we jyns düzümi, umuman, birmeňzeş hasaplanýlar. Ruslar, ukrainalar, belaruslar, moldowanlar agdyklyk edýär. Polýaklar, ýewreýler, krym tatarlary hem uly etniki toparlary emele getirýärler. Ilatyň esasy bölegi (70% gowragy), prowaslaw din akymyna uýýarlar.

Durmuş derejesi boýunça olaryň ählisi geçiş ykdysadyýetli ýurtlara degişli.

Bu döwletlerde alnyp barylýan ykdysady syýasat bazar ykdysadyýetiň durmuşy we beýleki esaslaryny döretmeklige gönükdürilendir.

Russiýa, Belarussiya we Ukraina industrial-agrar ýurtlardyr. Moldowanyň ykdysadyýetiniň esasyny bolsa oba hojalygy düzýär. Russiýanyň, Ukrainanyň

senagat önümünüň agramly bölegi metallurgiýa, maşyn gurluşugyna we harby-senagat toplumyna degişli, Belarussiýa metal kesiji enjamlary, traktorlary, dökün, durmuşda ulanylýan sowadyjylary öndürýär. Moldowa, esasan oba hojalyk önümlerini, şeýle hem onuň üçin zerur bolan oba hojalyk tehnikalarynyň käbir görnüşlerini öndürmeklige ýöriteleşýär.

Daşary söwdäda esasy hyzmatdaşlary GDA ýurtlary bolup durýar. Olaryň paýyna eksportyň göwrüminiň 65%-i we importyň 60%-i, daşary ýurt maýa goýumlarynyň 60%-i düşýär.

Ukraina Respublikasy

Geografik ýerleşşi, tebigy baýlyklary. Ukraina tutýan meýdany (603,7 müň km²) boýunça Ýewropanyň iri döwletleriniň biridir. Onuň geografiki ýerleşşi GDA we Ýewropanyň köp döwletleri bilen ykdysady aragatnaşygy amala aşyrmaga amatly täsir edýär. Gara we Azow deňizlerine çykalgasynyň bolmagy onuň daşary söwdasyny ösdürmäge ýardam edýär.

Ukraina peýdaly gazma baýlyklaryň köp görnüşine baý döwlet hasaplanylýar. Olardan daş we gönur kömrüň, demir we marganes magdanlarynyň, reňkli hem-de seýrek duş gelýän magdanlaryň (gurşun, sink, simab, magniý, boksit, titan), nahar we kaliý duzlarynyň, kükürdiň, ýodyň, bromyň, mineral suwlaryň gurlary uludyr. Ýöne nebitiň, esasan-da tebigy gazyň gurlary az. Ýurduň çäklerinde gurluşyk çig mallaryndan hek daşy, mergel, oda çydamly kerpiçleri öndürmekde ulanylýan toýunlar we kwars çägeleriniň gurlary ýaýrandyr.

Ukrainanyň uly baýlygy hasylly gara toprakly ýer gorydyr. Ýurdyň meýdanynyň 65-70%-de gara topraklar ýaýrandyr.

Ilaty. Ilatynyň sany (45,9 mln. adam) boýunça Ukraina GDA ýurtlarynyň arasynda Russiýadan soňky 2-nji döwletdir. Ukraina üçin çylşyrymly demografik ýagdaý häsiýetlidir. Beýleki ýewropa döwletlerinde bolşy ýaly, bu ýerde hem ilatyň tebigy artyşynyň örän pes derejesi ýüze çykýar. Soňky ýyllarda ilatyň umumy sany artman, eýsem az - kem azalýar. Onuň esasy sebäbi çaga dogluşynyň pes bolmagy we ilatyň uly ýaşly böleginiň arasynda ýogalyş derejesiniň ýokarylygydyr.

Ilatynyň milli düzümünde ukrainler (73%-i) agdyklyk edýär. Ýöne bu görkeziji ähli etraplarda birmeňzeş däldir. Ilatyň umumy sanynda ruslar 22%-ne barabar. Beýleki milletlerden ýewreýleri, beloruslary, polýaklary, moldowanlary, bolgarlary bellemek bolar.

Ilatynyň 1 km² düşýän ortaça gūrlūgi 79,2 adama deňdir. Onuň yokary gūrlūgi bilen (100 adam) Donesk, Kiýew, Dnepropetrowsk, Lwow, Harkow oblastlary tapawutlanýarlar. Ukrainanyň ilatynyň 67%-i şäherlerde ýaşaýarlar. Emma Donesk oblastynda şäherlerde ýaşaýan ilatyň paýy – 90%-e ýetýär. Ukrainada uly şäherleriň töwereginde şäher aglomerasiýalary döredi. Ýurduň uly şäherlerine onuň paýtagty *Kiýew, Harkow, Dnepropetrowsk, Donesk* degişlidir.

Hojalygy. Ukraina GDA-nyň ýurtlarynyň arasynda ykdysady kuwwaty boýunça Russiýadan soňra 2-nji orun eýeleýär. Senagatyň oba hojalygy bilen utgaşykly ösdürilmegi Ukrainanyň hojalygynyň häsiýetli sypatydyr.

Ukrainanyň senagatynyň düzüminde ýangyç-energetika toplumynyň (kömür, nebit, tebigy gaz) ähmiýeti uludyr. Onuň düzüminde kömür çykarmak görnükli orun eýeleýär. Ukraina nebiti we tebigy gazyň esasy bölegini daşyndan getirýän döwletleriň hataryna girýär.

Ukrainanyň elektrik energetikasynyň esasyny kömürde, tebigy gazda we mazutda işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary emele getirýär. Ýurtda suw elektrik stansiýalarynyň Dnepr derýasynda 6-sy bolup, olaryň kuwwatlylygy 3 mln. kwt/sag deňdir.

Ukraina GDA döwletleriniň arasynda gara metallurgiýa senagatynyň uly etraplarynyň biridir. Pudagyň uly merkezleri Donbass, Dnepr ýaka we Azow ýakasydyr. Metallurgiýa kärhanalary Kriwoý Rogyň demir magdanynyň we Nikopolyň marganes magdanynyň, Donbasyň kömüriniň hasabyna işleýär.

Reňkli metallurgiýanyň kärhanalary alýuminiý, magniý, simap we sink öndürýärler. Onuň wajyp pudagy bolan alýuminiý senagatynyň kärhanasy Zaporozhiýe şäherinde ýerleşip, Dnepr suw elektrik stansiýasynda öndürilen arzan elektrik energiýanyň hasabyna işleýär. Konstantinowka şäherinde sink zawody, Doneskiý oblastynyň Gorlowka şäherinde bolsa simap zawody ýerleşendir.

Ukrainanyň himiýa senagaty ýerli çig mallaryň dürli görnüşlerini peýdalanmak bilen – kaliý, azot döküni, soda, plastmassa, sintetiki we emeli ýüpek, foto we kinoplýonkalary, awtomobil we traktorlar üçin pokryşyklary, rezin, reňkleri we boýaglary öndürýär. Kaluş we Stebnik şäherlerinde kaliý dökünini öndürýän kärhanalar, Donbassda we Dnep ýakada kokshimiýa önümçiliginiň düzüminde azot dökünini öndürýän kärhanalar döredilipdir.

Ukrainanyň senagatynyň düzüminde maşygurluşygy pudagynyň ähmiýeti has uly bolup, öndürýän önüminiň möçberi boýunça 1-nji orunda durýar. Onuň kärhanalary şahtalar üçin çylşyrymly enjamlary öndürýärler. Şeýle kärhanalar Donesk, Kriwoý Rog, Kramatorsk şäherlerinde ýerleşendir. Ukrainada ulaglaryň dürli görnüşleri öndürilýär. Meselem, teplowoz - Luganskide, Harkowda, wagon – Dneprodzeržinskde, deňiz gämileri-Nikolaýewde, derýa gämileri Kiyewde, awtobus – Lwowda, kiçi litražly ýeňil maşynlary - Zaporozhiýede öndürilýär. Oba hojalyk maşynlaryndan traktorlar, kombaynlar üçin dwigateller – Harkow, ýer sürýän puluglar we beýleki tehnikalar– Odessa şäheriniň kärhanalarynda jemlenendir.

Azyk senagatynyň kärhanalary Ukrainanyň ähli etraplarynda bar. Sähra guşaklygynda un, ýag, (günebakaryň çigidinden), gök – bakja ekinlerden we miwelerden (Odessa, Herson şäherleri) gaplanan önümleri (konserwa); üzümçüliginiň ösen Krym awtonom Respublikasynda çakyr öndürýän kärhanalary ýerleşendir.

Ukrainanyň ýeňil senagatynyň düzüminde gön – deri, aýakgap (kärhanalary Kiyew, Harkow, Odessa, Berdiçew şäherlerinde), nah mata (Herson, Kiyew, Poltawa, Çernowsy, Lwow), natural we emeli ýüpekden mata (Kiyew) öndürýän pudaklary ösendir.

Oba hojalygy. Ukrainanyň içerki jemi önüminiň 33% -ni oba hojalygy berýär we senagat bilen utgaşykly ösdürilýär. Ýurduň meýdanynyň 56%-ni (41.9 mln ga) sürümli ýerleriniň eýelemegi ekerançylygynyň ösmegine oňaly täsirini ýetirýär. Ekerançylygynda däneli ekinleriniň ähmiýeti uludyr. Bu ýagdaýy Ukrainanyň “altyn

baýlygy” hasaplanýan gara topragyň uly meýdanlary tutmagy hem-de oba hojalyk zähmetiniň ýokary derejede mehanizasiýalaşdyrylmagy bilen düşündürmek mümkin.

Däneli ekinleriň düzümünde bugdaý ähli ekin meýdanynyň 40%-ni tutýar.

Tehniki ekinlerden esasylyry – gant şugundyry we günebakardyr. Oba hojalygynda bagçylygyň ähmiýetiniň peselmegine garamazdan, Ukraina ilatyny hususy azyk önümleriniň dürli görnüşi bilen doly derejede üpjün edýär we olaryň belli bir bölegini eksport edýär.

Ulaglary. Ukrainada ulaglaryň ähli görnüşleri ösendir. Demir ýollarynyň uzynlygy 22,7 müň km bolup, ýurduň ýük dolanşygynda ulagyň bu görnüşiniň paýy 45% - ne deňdir. Ýakyn aralyklara ýük we ýolagçy daşamakda awtomobil ulagynyň orny uly. Ukrainanyň howa uçarlary 90 sany halkara ugurlara dürli ýükleri, ýolagçylary gatnadýar. Ýurduň içerki we daşarky ykdysady gatnaşyklarynda suw ulagynyň ähmiýeti ýokary. Uly deňiz gämi duralgalary – Nikolaýew, Herson, Odessa we Sewastopl şäherleridir.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary. Ukraina dünýäniň köp sanly döwletleri bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary amala aşyrýar. Ýöne onuň esasy söwda hyzmatdaşlary GDA-nyň, Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, Hytaý bolup durýar.

Ukrainanyň Türkmenistan bilen ykdysady gatnaşyklary hem ösýär. Häzirki wagtda Ukrainanyň köp sanly kompaniýalarynyň gatnaşmagynda Türkmenistanyň nebit we gaz senagatyny, ulagy, aragatnaşygy, saglygy goraýşy we derman senagatyny, söwdany ösdürmäge gönükdirlen, bahasy 1 mlrd. 433,1 mln. amerkan dollaryna barabar bolan, maýa goýumlarynyň 55-niň taslamasy amala aşyrylýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ukrainada metallurgiýanyň ösdürilmegi name bilen baglanyşykly? Bu pudak ýurduň haýsy oblastlarynda has ösendir?
2. Ýurduň oba hojalygynyň düzümini häsiýetlendirin. Oba hojalyk ekinleriniň esasy etraplaryny kartadan görkeziň.

§31. Russiýa Federasiýasy

Geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Russiýa Federasiýasy Gündogar Ýewropanyň we Demirgazyk Aziýanyň uly bölegini eýeleýär. Onuň umumy meýdany 17075,4 müň km² (Ýer şarynyň meýdanynyň 13%-i). Ýurduň meýdany gündogardan günbatara giňişlik ugur boýunça 9 müň km², meridional ugurda 2,5-4 müň uzalyp gidýär. Günbatarda Russiýanyň goňşy döwletler bilen gurşalan bölek (anklaw) territoriýasy bar – Kaliningrad oblasti. Onuň düzümine Demirgazyk buzly we Ýuwaş okeanlaryndaky köp sanly adalar girýär.

Ýurduň ýer üsti örän dürlüdür. Kawkazyň, Uralyň, Sibiriň we Uzak Gündogaryň daglary giň territoriýalary tutýar. Ýöne meýdanynyň 70%-ni düzlükler, öňi bilen Gündogar Ýewropa, Günbatar Sibir, Merkezi Yakut, şeýle hem Orta Sibir tekiz daglygy eýeleýär. Meýdanynyň giňligi we geologik gurluşynyň aýratynlyklary Russiýanyň gazma baýlyklarynyň jemi gollary, şol sanda tebigy gazyň, kömrüň, demir magdanynyň barlanylýan gollary boýunça dünýäde 1-nji orna düşmegine üpjün edýär. Nebitiň, reňkli we seýrek metallaryň, almazyň, magdan däl çig mallaryň

barlanan gorlary boýunça bolsa görnükli orny eýelemegine getirýär. Ýöne şol gazma baýlyklarynyň esasy bölegi ýaşalmaýan etraplarda ýerleşýär.

Russiýa derýa torunyň uly gürlügi bilen tapawutlanýar. Onuň çäginde umumy uzynlygy 2,3 mln. km bolan 120 müň derýa ýerleşýär. Ýeriniň takmynan ýarysyna golaýyny tokaýlar tutýar, demirgazykda taýganyň pürli tokaýlary, günortarakda garyşyk we ýaprakly tokaýlar ýaýrandyr. Tokaýlaryň meýdany boýunça (8514 müň km²) Russiýa dünýäde 1-nji orny eýeleýär (dünýäniň tokaý örtüginin 25%-i).

Ýerleriň uly bölegi ýokary hasyllylygy bilen tapawutlanmasa-da, onuň meýdanynyň 8%-ni ýewropa böleginiň günortasyndan Günbatar Sibiri öz içine alyp, gara topraklar örtýär.

Ilaty. Russiýa ilatynyň sany boýunça dünýäde 6-njy orny eýeleýär. 2008-nji ýylyň başynda onuň ilaty 142,2 mln adama barabar boldy. Soňky ýyllarda ýurduň demografik ösüşinde uly meseleler ýüze çykdy. Bu ýerde ilatyň tebigy artyşy görünmeýär, tersine çaga dogluşynyň görnetin peselmegi, ilatyň garramak hadysasy zerarly ýogalyşyň derejesiniň artmagy netijesinde ilatyň tebigy taýdan azalmagy duýulýar.

Soňky birnäçe ýylda ýurduň hökümeti tarapyndan oňaýly demografiki maksatnamalaryň durmuşa geçirilip başlanmagy, ilatyň tebigy artyşynda käbir ilerlemeleriň ýüze çykýandygyny görkezýär.

Ilatyň esasy bölegi Russiýanyň Ýewropa böleginde (72%-i) jemlenendir. Russiýa-köpmilletli döwletdir. 2002-nji ýylyň ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä ilatyň 80%-ni ruslar, 3%-i ukrainler we beloruslar, 5%-i tatarlar we başgyrlar düzýär. Dini düzümi boýunça prawoslaw akymyna uýýanlar has agdyklyk edýär. Beýleki dinlerden yslam, iudaizm we buddizm (Galmykstanda we Burýatstanda) giňden ýaýrandyr.

Ýurduň ilatynyň 84,7 %-i şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Uly şäherleriň töwereginde zynjyr görnüşinde şäher aglomerasiýalaryň döremegi durmuş-ykdysady hadysadyr. Uly şäher aglomerasiýalary ýurduň Ýewropa böleginde Russiýada ilatynyň sany 1 milliondan geçýän 11 şäher bar.

Döwlet gurluşy boýunça Russiýa prezident tarapyndan dolandyrylýan federatiw döwletdir. Dolandyryş – çäk taýdan ýurt federasiýanyň subýektleriniň 89-na bölünýär. Olara respublikalar, ölkeler, oblastlar, awtonom okruglar, awtonom oblastlar we federal ähmiýetli iki şäher (Moskwa we Sankt-Peterburg) degişlidir. Olaryň ählisi 7 federal okruglara bölünýär.

Hojalygy. GDA-nyň düzüminde Russiýa öňkisi ýaly öňdebaryjy orny saklap galýar. Onuň paýyna bu sebitiň IJÖ-niň 80%-i, oba hojalyk önüminiň 2/3 düşýär. Russiýanyň halk hojalygy önümçilik pudaklarynyň örän çylşyrymly ulgamyny öz içine alýar. Soňky ýyllarda senagatyň pudaklaýyn gurluşy üýtgedi. Şeýle-de bolsa, onuň düzüminde ýangyç-energetika toplumu öňdebaryjy orun eýeleýär.

Senagaty. Russiýanyň energetika ulgamy birnäçe önümçilik toplumlary (nebit, gaz, kömür çykarmak we elektroenergetika) birleşdirýär. Senagatyň köp pudaklarynyň ýerleşşi elektroenergetikanyň ösüşine baglydyr. Iri energiýa çeşmeleriň golaýynda uly senagat merkezleri we etraplary döredi (16-njy surat).

Nebitiň gorlary boýunça Russiýa dünýäde 6-njy oruny eýeleýär. Häzirki wagtda Russiýa Federasiýanyň esasy nebit gazylyp alynýan etraby Günbatar Sibir

16-njy surat

hasaplanylýar. Bu ýerde 300-e golaý nebit we gaz kánleri açyldy. Onuň esasy kánleri: Samotlar, Üst-Balyk, Megion, Fýodorow, Surgut we beýlekilerdir. 2007-nji ýylda 486 mln. tonna nebit çykaryldy.

Nebiti gaýtadan işleýän (NGIZ) zawodlar, esasan nebitgeçirijileriň ugry boýunça ýerleşýär. Pudagyň iri kärhanalary Angorsk, Wolgograd, Groznyý, Krasnodar, Moskwa, Omsk, Perm, Uhta, Habarowsk we beýleki şäherlerde ýerleşýär.

Tebigy gazyň senagat ätiýaçlygy boýunça Russiýa dünýäde birinji orunlaryň birini eýeleýär. Onuň esasy bölegi (90%) Russiýanyň gündogar etraplarynda (esasan Günbatar Sibirde, şol sanda Ýamal-Nenesk awtonom okrugynda Urengoý, Ýambursk, Aýy we başgalar – 88%-i) gazylyp alynýar. Gazy gaýtadan işlemek boýunça birnäçe merkezler emele geldi: Orenburg, Astrahan, Sosnogorsk (Komi Respublikasy) we Günbatar Sibir. Ýurtda tebigy gazyň çykarylyşy 650 mlrd. m³ barabar boldy. Soňky ýyllarda elektrik energiýasynyň öndürilişi hem artýar (1016 mlrd. kWt/sagat). Onuň 60%-i ýylylyk elektrik stansiýalarynda, 19%-i bolsa suw elektrik stansiýalarynda öndürilýär.

Russiýa gara metallurgiýa senagatyny ösdürmek üçin çig mal bilen doly üpjündir. Häzirki wagtda demir magdanlary KMA (Kursk Magnit anomaliýasy) kánlerinden we Gündogardaky ýataklardan gazylyp alynýar. Onuň 20%-i daşary ýurtlara eksport edilýär. Öndürilýän poladyň 60-75%-i dünýä bazaryna çykarylýar.

Russiýanyň reňkli metallurgiýa senagaty dürli konstruksiýa materiallary öndürýär. Onuň düzümine mis, gurşun, nikel-kobalt, alýuminiý, titan-magniý, wolfram-molibden senagaty, şeýle-de gymmat bahaly we seýrek metallary öndürýän pudaklar girýär.

Gymmat bahaly metallaryň ähmiýeti hem uludyr. Mysal üçin, Russiýa altynyň ätiýaçlygy boýunça dünýäde üçünji orun eýeleýär (ýöne altyny gazyp almak boýunça Russiýa 6-njy orna düşdi). Bu metallaryň kánleri esasan Sibirde we Uzak Gündogarda ýerleşýär.

Maşyngurluşygy ýurduň ykdysadyýetiniň iň öndebaryjy pudaklaryň biridir. Ol birnäçe kiçi pudaklardan we önümçiliklerden durýar.

Energetika maşyngurluşygyň kärhanalarynda kuwwatly bug turbinalar we generatorlar, elektrik dwigateller ýasalýar. Kärhanalar Biýsk, Barnaul, Taganrog, Belgorod, Sankt-Peterburg, Nowosibirsk, Wolgodonsk şäherlerinde ýerleşýär. Stanokgurluşygyň öndürýän önümleri esasan Merkezi, Demirgazyk-Günbatar we Ural ykdysady etraplarynyň paýyna düşýär.

Ulag maşyngurluşygy öz düzümine awtomobil, demirýol ulaglaryny, gämi, samolýot öndürýän pudaklary alýar. Awtomobil senagaty ýeňil, ýük maşynlary, awtobuslary, trolleýbuslary öndürýär (Nijniý Nowgorod, Moskwa, Tolýatti, Kurgan we baş).

Gämigurluşygy esasan deňiz we derýa gämi duralga-şäherlerinde ösendir (Sankt-Peterburg, Astrahan, Nižniý Nowgorod, Týumen, Krasnoýarsk, Arhangelsk, Sewerodwinsk (atom ýerasty gämileri), Murmansk we başgalar).

Samolýot gurluşygynyň kärhanalary iri senagat merkezlerinde, ýagny Moskwa, Kazan, Samara, Woronež, Saratow, Smolensk, Dondaky Rostow, Taganrog şäherlerinde jemlenendir.

Himiýa senagaty esasan ýerli çig malyň esasynda döredi. Soňky ýyllarda kislota, mineral dökünleri (fosfat, kaliý, azot), reňkleýji serişdeleri öndürmek bilen birlikde nebithimiýa önümçiligi ösýär. Plastmassa öndürýän kärhanalar esasan Kazan, Wolgograd, Ufa, Salawat, Ýekaterenburg, Týumen, Kemerow, Nowosibirsk, Moskwa, Sankt-Peterburg şäherlerinde, Demirgazyk Kawkazda (Groznyý), emeli we sintetiki süýümleri taýýarlamak boýunça kärhanalar Twer, Rýazan, Balakowo (Saratow welaýaty), Barnaul, Kursk, Engelsk, Krasnoýarsk we beýleki şäherlerde ýerleşýär.

Russiýada agajyň ätiýaçlygy örän ulydyr. Ýöne tokaý baýlyklary ýurduň meýdan-çägi boýunça gyradeň ýaýran däldir. Ýurduň demirgazyk ykdysady etraby, Ural we Sibir häzirkigi wagtda peýdalanylýan agajyň 75%-ni berýär. Agaç işläp bejerýän kärhanalar we sellýuloza-kagyz önümçiligi şol sebitlerde jemlenendir.

Oba hojalygy. Ýurduň ýer gorunyň örän uludygyna garamazdan, oba hojalygynda peýdalanylýan ýerler 208,4 mln. gektara barabar. Bu bolsa, Russiýanyň ekerançylygyň meýdany boýunça Hytaý we ABŞ-dan soňra dünýäde üçünji orny eýelemegini üpjün edýär.

Russiýa Federasiýasynda öndürilýän esasy däne ekinleri – bugdaý, arpa, dary, mekgejöwen, nohut, noýba we soýadyr. Tutýan meýdany boýunça 1-nji orny bugdaý eýeleýär (26,1 mln. ga). Umuman, Russiýa däne öndürmek boýunça dünýäde 4-nji orunda durýar (Hytaýdan, ABŞ-dan we Hindistandan soňra). Bugdaý esasan tokaýly sähra we sähra zonalarynda, mekgejöwen ýurduň günorta etraplarynda (Demirgazyk Kawkaz ykdysady etraby we başgalar) ekilýär. Kartoşka öndürmek boýunça Russiýa dünýäde birinji orny saklap gelyär, ol esasan Merkezi we Wolgo-Wýatka ykdysady etraplarynda ýetişdirilýär.

Gök önümleri, miweleri öndürmek ýurduň günorta etraplarynda jemlenendir (Demirgazyk Kawkaz, Wolga etek, Merkezi Garatoprakly etraby). Maldarçylykda süýt-et berýän iri şahly mallary köpletmek, doňuzdarçylyk we guşçulyk esasy pudaklardyr. Russiýa et we süýt önümleri bilen öz-özünü üpjün edýär. Onuň käbir etraplarynda gylýallary (Burýatystan, Tuwa, Altaý we beýlekiler), sugunlary (Demirgazygyň çetki etraplary) hem köpeldýärler.

Ulaglar ulgamy. Ýurtda ulagyň hemme görnüşleri ösendir. Demir ýol ulagy – Russiýada ulagyň esasy görnüşi hasaplanýar. Demir ýol torunyň uzynlygy boýunça ol (85 müň km.) diňe ABŞ-dan yza galýar. Umumy ulanyşdaky demir ýollaryň 1/3 bölegi elektrikleşdirilen.

Deňiz ulagyň ähmiýeti ýurduň üç okeana degişli deňizleriň kenarynda ýerleşmegi bilen kesgitlenýär. Esasy deňiz gämi duralgalaryna Sankt-Peterburg, Wladiwostok, Nahodka, Murmansk, Arhangelsk, Kaliningrad, Tuapse degişlidir.

Russiýanyň gür derýa togy bar. Ýurduň içkerki gämi ýollary – 80 müň km. gowrak. Ýurduň käbir etraplarynda onuň ähmiýeti has-da uludyr.

Awtomobil ulagynyň ähmiýeti-de ulydyr. Ulagyň bu görnüşi giň möçberde ýükleriň we ýolagçylaryň daşalmagyny üpjün edýär. Häzirkigi wagtda Russiýada awtomobil ýollaryň uzynlygy 920 müň km-den gowrak.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary. Russiýanyň daşary ykdysady gatnaşyklary bir tarapdan, çig malyň, taýýar önümleriň we maýa goýumlaryň eksportynyň ösmegi,

beýleki tarapdan, içerki bazarda daşary ýurt sarp ediliş harytlarynyň we maýa goýumlarynyň işjeň çekilmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Umuman, soňky döwürde daşarky söwdanyň geografiýasy üýtgedi. Russiýanyň daşarky söwda dolanyşygynda GDA ýurtlary 23%-ni düzýär. Daşarky söwdanyň göwrümünde öňki sosialistik ýurtlaryň paýy azaldy. Şeýle-de bolsa, Russiýanyň Türkmenistan bilen ykdysady gatnaşyklary barha giňeýär. Häzirki wagtda Türkmenistanyň daşary söwdasynda Russiýa birinji orun eýeleýär. 2007-nji ýylda iki ýurduň arasyndaky söwda dolanyşygy ABŞ-nyň 4 mlrd. dollaryndan hem geçdi. Ykdysady gatnaşyklar esasan nebit-gaz toplumynda, ulaglar ulgamynda, ýol gurluşygynda, syýahatçylyk hojalygynda has önjeýlidir. Rus hyzmatdaşlary biziň ýurdumyzda jemi 130-dan gowrak taslamalary ýerine ýetirmäge gatnaşýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Russiýanyň senagaty ösdürmek üçin tebigy baýlyk mümkinçilikleri nähili? Nebit we tebigy gaz haýsy ýerlerden çykarylýar?
2. Okuw kitabyndan we atlasdan peýdalanyp, Russiýanyň uly şäherleriniň we senagat merkezleriniň atlaryny depderiňize ýazyň we sudur kartada belläň.

II bap

Aziýa

§32. Aziýanyň syýasy kartasy, tebigy şertleri we baýlyklary

Aziýa häzirkizaman dünýäsinde. Aziýa dünýäde ilatynyň sany we tutýan meýdany boýunça iň uly sebitdir, şunlukda ol birinjiligi adamzat ýaşayşynyň hemme döwründe saklap gelýär. Onuň umumy meýdany 31,8 mln km² e (Russiýany hasap etmezden) barabar.

Sebitiň çäginde 48 döwlet ýerleşýär. Olar meýdanynyň ululygy we tebigy baýlyklary, durmuş-ykdysady ösüş derejesi, syýasy gurluşy we ş.m. boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Aziýada meýdany boýunça uly Hindistan we kinniwanja Maldiw Respublikasy, meýdan-çäginiň jümmüşinde milliardlarça tonna nebiti bolan we her bir ýaşajja uly milli girdeýji düşýän Kuweýt we durmuş-ykdysady ösüşde yza galan Owganystan, dünýäniň iň gadymy ýurtlarynyň biri – Eýran we döwlet gurluşy diňe kolonial ulgamyň dargamagy netijesinde dörän Birleşen Arap Emirlikleri, ýarym feodal monarhiýalar we buržuaz respublikalar ýerleşýär.

Aziýa – adamzadyň dörän esasy ojaklarynyň biri, ekerançylygyň, emeli suwaryşyň, şäherleriň, köp medeni gymmatlyklaryň we ylmy açyşlaryň watanydyr. Sebitiň çäginde esasan ösýän döwletler köpdür.

Aziýa döwletleriniň ykdysady-geografik ýerleşiji olaryň aglabasynyň ýakyn aralykda goňşyçylykda we kenarýaka ýerleşiji, käbir ýurtlaryň bolsa kontinentiň has jümmüşinde ýerleşiji bilen kesgitlenýär. Eger-de geografik ýerleşişiniň ilkinji iki

sypaty olaryň hojalygynyň ösmegine amatly täsir edýän bolsa, onda üçünji aýratynlygy – daşary ykdysady gatnaşyklaryny kynlaşdyrýar.

Ikinji jahan urşundan soňra sebitiň ýurtlarynyň arasynda syýasy we durmuş-ykdysady ösüşindäki tapawutlar has aýdyň ýüze çykdy. Ýaponiýa ykdysadyýetiň ösüşinde örän ýokary böküş edip, onlarça döwleti yza galdyrdy we ABŞ-a has ýakynlaşdy. Malaýziýa, Singapur, Koreýa Respublikasy we beýleki ýurtlar hem täze industrial ýurtlaryň hataryny dolduryp, uly üstünlikler gazandylar. Şol bir wagtyň özünde, Aziýanyň käbir ýurtlary (Owganystan, Nepal, Bangladeş) durmuş-ykdysady ösüşini togtadýan kynçylyklara gabat geldiler.

Sebit häzirkizaman dünýäsinde görnükli orun eýeleýär. Bu ýerde adamzadyň 2/3 bölegi ýaşaýar, diňe iki sany döwletiň – HHR we Hindistanyň – ilaty bolsa 2,5 mlrd-dan hem köpdür. Aziýa ýurtlary dünýäde iň uly nebit baýlyklaryna eýedir, dürli görnüşli mineral we oba hojalyk çig-malyny, soňky onýyllyklarda bolsa işläp bejerýän senagat önümlerini dünýä bazaryna möhüm çykaryjylar bolup durýar.

Aziýanyň syýasy kartasy soňky ýyllarda uly özgerişe sezewar boldy. Ikinji jahan urşundan öň onuň ilatynyň 90 %-i doly we ýarym baknaçylykda ýaşaýardy. Häzir sebitiň tas ähli ýurtlary diýen ýaly syýasy taýdan garaşsyz döwletlerdir. Şeýle-de bolsa Aziýa köp sanly territorial dawalaryň mesgeni bolmagyna galýar, olar dürli döwürlerde dürli çaknyşyklar ýa-da uzaga çekýän uruşlar bilen baglanyşykly sebit we ýerli häsiýetdäki dawalaryň ýitileşmegine getirýär.

Edil Ýewropa ýaly Aziýada hem respublikalar agdyklyk edýär, ýöne monarhiýa döwlet gurluşly ýurtlar hem saklanyp galýar (17 -nji surata we goşmaça seret).

Tebigy şertleri we baýlyklary. Sebit tektoniki gurluşy we Ýer keşbi babatda örän köpdürlidir; onuň çäginde gadymy dokembri platformasy, şeýle hem ýaş kaýnozoy ýygyrtlanma etraby, örän uly daglyk sebitleri we giň düzlükler ýerleşýär. Soňa baglylykda Aziýanyň mineral çig-mal baýlyklary örän köpdürlidir. Gadymy platformalaryň (Hytaý, Hindistan) çäginde daş kömrüň, demir we marganes magdanlarynyň, birnäçe magdan däl gasma baýlyklarynyň esasy ýataklary jemlenendir. Alp-Gimalaý we Ýuwaş okean ýygyrtlanma guşaklyklarynda reňkli we seýrek duşýan metallaryň magdanlary agdyklyk edýär. Ýöne, köp derejede zähmetiň halkara geografik bölünişindäki onuň ornuny kesgitleýän baş baýlygy nebit we tebigy gazdyr.

Nebitiň we tebigy gazyň gurlary Günorta–Günbatar Aziýada esasan-da Pars aýlagynyň, şeýle-de Hazar deňzi sebitiniň ýurtlarynda jemlenendir. Soňky ýyllarda Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýanyň kenar sebitlerinde deňizleriň ýalpak suw böleklerinde intensiw geologiýa-gözleg işleriniň netijesinde nebitiň we gazyň uly gurlary ýüze çykaryldy.

Süýji suwuň baýlyklary hem uludyr, ýöne olaryň ýerleşşi endigan däldir. Günorta we esasan-da Günorta-Gündogar Aziýada derýa tory ýeterlik derejede gür, derýalary köp suwludyr. Şeýle-de bolsa Günorta-Günbatar Aziýa ýaly sebitlerde gurak çöllük we ýarym çöllük giňişlikler uly meýdanlary tutýar. Bu ýerde suw üpjünçiligi – ýiti ýaşayyş meselesidir. Aziýanyň köp derýalary (Ind, Gang, Brahmaputra, Mekong, Irawadi, Tigr, Ýefrat we baş.) gadymy döwürlerden bäri suwarymly ekerançylyk üçin giňden peýdalanylýar. Ýer üstüniň daglyk häsiýeti derýalaryň suw energetiki mümkinçiligini hem artdyrýar.

Aziýanyň oba hojalygyny ösdürmek üçin klimat şertleri hem dürlidir. Ýylylygyň möçberi sebitiň uly böleginde bütin ýylyň dowamynda diýen ýaly oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Emma çyglylygyň derejesi birmeňzeş däldir. Daglyk ýurtlarynyň, çölleriň we ýarym çölleriň ägirt uly giňişlikleri maldarçylykdan başga adamyň hojalyk işi üçin az ýaramlydyr. Sebitde sürülýän ýerler ýeterlik däldir we olaryň kemelmegi dowam edýär. Onuň sebäbi ilatyň sanynyň çalt artmagy we topragyň yuwulmagydyr. Ýöne Aziýanyň düzlük gündogarynda we günortasynda ekerançylyk üçin has amatly şertler bar. Aziýada suwarymly ýerleriň dünýä gorunyň 3/4 bölegi ýerleşýär. Şeýle ýerleriň umumy möçberi boýunça Hytaý dünýäde 1-nji, Hindistan bolsa 2-nji orny eýeleýär.

Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada ýaýran topraklar ýokary hasyllydyr; Günorat-Günbatar Aziýada olaryň önümliligi pes we köplenç ýel sowrulmasyna sezewar bolýar.

Sebitiň tokaý baýlyklary uludyr. Agajyň ätiýaçlyklary boýunça Aziýa diňe Günorta Amerikadan yza galýar (95 mlrd. m³ ýa-da dünýä gorynyň 2/5 bölegi). Beýlekilere garanynda Günorta-Gündogar Aziýa sebitiniň ýurtlary tokaý baýlyklary bilen gowy üpjündir. Bu ýerde çygly tropiki tokaýlaryň uly meýdanlary saklanyp galandyr. Çyglylygy siňdirmeyän gaty we dykyz demir, gara, gyzyly, palisandr agaçlary, şeýle hem düzüminde efir ýagyny we smola saklaýan kamfor, sandal we beýleki görnüşli agaçlar dünýä bazarynda uly islegden peýdalanýar.

Aziýanyň köp ýurtlary uly rekrasion baýlyklara eýedirler. Umuman tebigy baýlyklar köp derejede Aziýa ýurtlarynyň hojalygynyň pudaklaýyn we meýdan-çäk gurluşyny kesgitleýärler.

§33. Aziýanyň ilaty.

Ilatyň sany boýunça Aziýa dünýäde birinji orun saklap gelýär. Dünýäniň ilatynyň umumy sanynda onuň paýy 64,6 %-e barabar. Bu sebitiň aglaba ýurtlarynyň entek demografiki partlaýyş bilen baglanyşykly demografiki geçişniň ikinji döwründe bolýanlygy bilen düşündirilýär.

Ýöne şeýle umumy netije aýry-aýry sebitleriň arasyndaky düýpli tapawutlary aradan aýyрмаýar. Gündogar Aziýa ýurtlarynda demografik syýasat eýýäm dogluş we ilatyň tebigy köpelişiniň has peselmegine getirdi. Günorta-Gündogar Aziýada şeýle ösüşiň bady kem-kemden haýallap başlady. Günorta Aziýada ilatyň tebigy köpelişiniň badynyň peselmegi has haýal bolup geçýär. Günorta-Gündogar Aziýada bolsa häzir hem demografik partlaýyş hadysasynyň merkezinde saklanýar. Şunlukda entek käbir ýurtlar (Owganystan, Ýemen) ilatyň köpelişiniň has ýokary derejesi bilen tapawutlanýarlar. Ol milli we dini aýratynlyklar, şeýle-de durmuş-ykdysady sebäpler bilen baglanyşyklydyr. Şol döwletlerde hiç hili demografiki syýasat geçirilmeyär. Ykdysadyýetiň ösüş bady bilen deňşdirilende ilatyň sanynyň has çalt artmagy köp döwletlerde örän ýiti durmuş-ykdysady meseleleri ýüze çykarýar.

Demografiki ýagdaý (Ýaponiýa, HHR we ýene-de birnäçe ýurtlardan başga) köp sebitlerde 20%-den geçýän ýokary tebigy köpeliş bilen häsiýetlendirilýär.

Sebitiň Ýaponiýadan başga hemme ýurtlary ilatyň köpelişiniň ikinji görnüşine degişlidir, şunlukda olar “demografiki partlaýyş” diýilip atlandyrylýan ýagdaýda saklanýarlar. Käbir ýurtlar (HHR, Hindistan) degişli demografiki syýasaty alyp

baryp, bu hadysa bilen göreşýärler. Ýöne Aziýa ýurtlarynyň köpüsi şeýle syýasaty ýöretmeýärler. Ilatyň çalt artmagy we onuň ýaş düzümünde çagalaryň we ýetginjekleriň paýynyň artmagy dowam edýär. Ilatyň artyşynyň häzirki badynda ol geljekki 30 ýylyň içinde 2 esse artyp biler. Aziýanyň uly sebitleriniň arasynda Gündogar Aziýa “demografiki partlaýyş” hadysasyndan çykyp, beýlekilerden has öňe gitdi.

Aziýanyň ilatynyň milli düzümi hem örän çylşyrymlydyr. Bu ýerde 1000-den gowrak halklar, ýagny sany birnäçe ýüz adamdan ybarat bolan kiçi halklar bilen birlikde, ilatynyň sany boýunça iň uly halklar hem ýaşaýarlar. Sebitiň dört halky (hytaýlylar, hindistanlylar, bengallar we ýaponlar) hersi 100 mln adamdan geçýär.

Aziýanyň halklary takmynan 15 dil maşgalasyna degişli bolup, 600-e golaý dilde gepleýärler. Şeýle lingwistiki aýratynlyklar dünýäniň hiç bir uly sebitinde gabat gelmeýär. Etnolingwistik babatda has çylşyrymly ýurtlar – Hindistan, Şri-Lanka, Indoneziýa, Filippinler. Gündogar we Günorta-Günbatar Aziýa (Eýran we Owganystandan başga) ýurtlary üçin ilatyň birmeňzeş milli düzümi häsiýetlidir.

Sebitiň köp böleklerinde ilatyň çylşyrymly milli düzümi (Hindistan, Şri-Lanka, Owganystan, Yrak, Pakistan, Filippinler we baş.) ýiti milletara dawalaryň ýüze çykmagyna getirýär.

Aziýa – ähli uly dinleriň, şol sanda üç dünýä dinleriniň (hristian, buddizm, yslam) watanydyr. Beýleki milli dinleriň arasynda konfusiançylygy, laosizmi, sintoizmi belläp geçmek zerur. Köp ýurtlarda milletara gapma-garşylyklar hut dini aýratynlyklara esaslanýar.

Aziýa üçin ilatyň ýaýraýşynyň we ýerleşişiniň özboluşly aýratynlyklary häsiýetlidir. Tebigy we durmuş ykdysady sebäpkärler meýdan-çäkler boýunça ilatyň endigansyz ýerleşişini kesgitlediler. Ilatyň esasy bölegi bary-ýogy birnäçe areallarda jemlenendir. Aziýanyň ilatynyň ortaça gürlügi 1 km² –da 70 adam. Ol esasan-da “şäher-ýurtlarynda”- Makaoda (30 müň adamdan gowrak), Gonkongda (5 müň adam), Singapurda (4 müň adam) has ýokarydyr. Bangladeş we Maldiw adalary hem ýokary derejede gür ilatlaşandyr (800 adamdan ýokary). Ilatyň orta gürlüginin pes derejesi Mongoliýa (2 adam), Russiýanyň Aziýa bölegi, Saud Arabystany, Gazagystan we Türkmenistan üçin (10 adam) häsiýetlidir.

Aziýany köplenç “dünýä obasy” diýip atlandyrýarlar, sebäbi hut şu ýerde şäherlileriň örän pes paýy görünýär, oba ýerlerinde bolsa 2,5 mlrd. adam ýaşaýar. Aziýanyň uly döwletlerinde şäherlileriň paýy Hytaýda – 21%, Hindistanda we Indoneziýada-28% barabar. Butanda (15%) we Nepalda (9%) şäher ilatynyň sany has hem azdyr.

Sebitiň aýratynlyklarynyň biri obalaryň salgymynda köpsanly uly şäherleriň ýüze çykmagydyr. Häzirki wagtda dünýäniň 10 sany iň uly şäherleriniň 6-sy Aziýada ýerleşýär. Aziýanyň äpet şäherleriniň tapawutly sypaty – ilatyň çenden aşa artykmaç toplanmagy. Şäher ilatynyň gürlügi her km² meýdana onlarça müň adama ýetýär. Sebitiň uly şäher aglomerasiýalaryna Tokiýa-Iokagama, Seul, Osaka-Kobe-Kiota, Bombeý, Kalkutta, Stambul, Tähran degişlidir.

§34. Hojalygyň umumy häsiýetnamasy.

Aziýanyň dünýä hojalygyndaky orny soňky onýyllyklarynyň dowamynda düýpgöter üýtgedi. Aziýa ýurtlary dünýä ykdysadyýetiniň uly, pajarlap ösýän bölegini düzýärler. Hytaýyň we Ýaponiýanyň (IJÖ möçberi boýunça dünýäde 2 we 3 orun), şeýle hem täze industrial ýurtlaryň (TID) – ASEAN-yň agzalarynyň geň galarlyk industrial ösüşi Aziýa – Ýuwaş okean sebitiniň dünýä hojalygynyň geljegi uly bolan merkezine öwrülmegine getirdi. Birnäçe adaty önümçiliklerde (polat eretmek, gämi gurluşygy we ş.m.), öndebaryjy orny eýeläp, ATP-nyň ýurtlary dünýä bazaryna ýokary tehnologiýaly önümleri (ýarymgeçirijiler, kompýuterler, robotlar, durmuş elektronikasy we ş.m.) çykarmakda agalyk ediji orny eýeleýärler. Şunlukda, gündogar Aziýa ýurtlarynyň birnäçe meseleleri özara hyzmatdaşlygy giňeltmegiň hasabyna çözülýär: sebitleýin söwdanyň göwrümini artdyrmak, maýa goýumlarynyň we işçi güýjüniň hereket etmegi we ş.m. hatda adaty yzagalak ýurtlar bolan Wýetnam, Mýanma we baş. ýaly döwletlerde hem ykdysady işiň janlanmagy görünýär.

Ýöne Ýewropa garaňda, aýry-aýry ýurtlaryň ösüş derejesinde we ýöriteleşişinde tapawutlar bu ýerde has aýdyň ýüze çykýär. Durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça sebitde ýurtlaryň 6 toparyny tapawutlandyrmak bolar:

1) Ýaponiýa – aýratyn orny eýeleýär, sebäbi ol günbatar dünýäniň №2-nji döwleti, bu sebitde “uly ýediligiň” ýeke-täk agzasydyr. Köp möhüm ykdysady görkezijiler boýunça ol Günbataryň ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň arasynda öndebaryjy ýagdaýy eýeleýär;

2) Hytaý we Hindistan – olar hem gysga döwrüň içinde ykdysady we durmuş ösüşinde uly üstünlikler gazandylar. Ýöne jan başyna düşýän görkezijiler boýunça olaryň ýeten üstünligi entek uly däldir;

3) Aziýanyň täze industrial ýurtlary – Koreýa respublikasy, Taýwan, Gonkong we Singapur, şeýle-de ASEAN-a girýän Tailand we Malaýziýa. Amatly ykdysady-geografik ýerleşişiniň we arzan işçi güýjüniň utgaşdyrylmagy günbataryň halkara ähmiýetli korporasiýalarynyň gatnaşmagynda mümkin boldy we 70-80-nji ýyllarda ykdysadyýetde Ýaponiýanyň nusgasy boýunça üýtgedip gurmak başartdy. Emma olaryň ykdysadyýeti eksporta gönükdirilendir;

4) Nebit çykarýan ýurtlar – Eýran, Yrak, Saud Arabystany – Pars aýlagynyň ýurtlary. Olar “nebit dollarynyň” hasabyna gysga döwrüň içinde örän uly ösüşe ýetdiler. Häzir bu ýerde diňe bir nebiti çykarmaga aýratyn ähmiýet berilmän, eýsem nebit-himiýa, metallurgiýa we beýleki pudaklar hem ösdürilýär.

5) Senagatyň düzüminde dag-magdan ýa-da ýeňil senagaty agdyklyk edýän ýurtlar – Mongoliýa, Wýetnam, Bangladeş, Şri-Lanka, Owganystan, Iordaniýa, Pakistan;

6) Has gowşak ösen ýurtlar – Laos, Kombodža, Nepal, Butan, Ýemen – bu döwletlerde häzirki zaman senagaty örän gowşak ösendir.

Aziýanyň aglaba döwletlerinde ykdysady işjeň ilatyň esasy bölegi oba hojalygynda meşgullanýar. Umuman, sebit üçin harytlyk we sarp ediş hojalygyň, uly hususy ýer eýeçiliginiň we ownuk daýhan ýer peýdalanyşynyň utgaşdyrylmagy häsiýetlidir. Ekin meýdanlarynda azyklyk ekinleri has agdyklyk edýär. Aziýa

ýurtlarynyň köpüsinde azyk meseleleri entek doly çözülenok, G/o we G/o-G/d Aziýada onlarça million adam açlygyň çäginde ýerleşýär.

Kontinentiň tebigy şertleriniň örän köpdürlüligi bilen tapawutlanýandygyna baglylykda, oba hojalygynyň ýöriteleşşi hem ol ýutdan beýleki ýurda görnetin üýtgeýär. Meselem, G/o, G/d we G/o-G/d Aziýada ekerançylyk ugry has aýdyň ýüze çykýar, G/o-G/b Aziýanyň köp döwletlerinde bolsa suwuň ýiti ýetmezçiligi we pes hasylly topragyň ýaýranlygy ekerançylygy emeli suwaryşy peýdalanmazdan ösdürmäge mümkinçilik bermeýär we bu ýerde esasan çarwa maldarçylygynyň ösmegine getirýär.

Däneli ekinleriň arasynda kaloriýalylygy, 1 ga –dan alynýan hasyllylygy boýunça şaly birinji ýerde durýar, şonuň üçin-de el güýjüniň artykmaçlyk edýän G/o, G/d we G/o-G/d Aziýada oba hojalyk ýerleriniň ýiti ýetmezçiligi duýulýar. Musson klimatyna häsiýetli bu meýdan ekini ýerini çalşyp bolmajak önümidir. Emeli suwaryş şertlerinde ol ýylda iki hasyl berýär. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlarynda esasy dänelik ekin bugdaýdyr.

Agroklimatik baýlyklarynyň paýlanyşyna, şeýle-de ilatyň zähmet endiklerine we döp-dessurlara baglylykda oba hojalygynyň üç uly etraby döredi: has beýik böleklerinde çay ýetişdirmek bilen utgaşdyrylýan, süle ýetişdirilýän etraplar (gündogar, g/o-g/d we günorta Aziýanyň musson klimatly bölegi); subtropiki ekerançylyk etraby (Orta ýer deňiz kenar sebiti); galan meýdanlarda bugdaý, çowdary ýetişdirmek, öri meýdan maldarçylygy agdyklyk edýär.

Zähmetiň halkara bölünişinde Aziýa ýurtlary senagatyň adaty pudaklarynyň (metallurgiýa, gämi gurluşygy we ş.m.), şeýle-de täze ýokary tehnologik (elektrotehnika, elektronika we ş.m.) önümlerini, oba hojalyk önümlerini (çay, natural kauçuk, jut, dürli görnüşdäki garyndylar, tropik we subtropiki miweler), şeýle-de dag magdan senagatynyň önümlerini (nebit, marganes, hromit, demir magdany we baş.) dünýä bazaryna çykaryjy möhüm ýurtlar hökmünde çykyş edýärler.

§34. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlary

Dünýäniň üç böleginiň çatrygynda ýerleşen bu sebit, syýasy babatda elmydama dünýäniň iň galagoply etraplarynyň biri bolup durýardy. Geçmişde Sues kanalynyň we Berlin – Bagdat demir ýolunyň gurulmagy bilen sebitiň harbi-strategik ähmiýeti has artdy. Biziň günlerimizde nebitiň, gazyň, hromyň we beýleki gazylp alynýan baýlyklarynyň baý, uly känleriniň açylmagy, taýýar senagat önümlerini ýerleşdirmegiň göwrümlü bazarynyň we arzan oba hojalyk çig malynyň çeşmeleriniň bolmagy sebitiň dünýä syýasatyndaky we ykdysadyýetindäki ornuny has-da berkitdi.

Sebitiň meýdan-çägi gagma baýlyklaryny sahylyk bilen eçilýär. Nebitiň ummasyz gorlaryndan başga-da sebitiň ýurtlary magdan we magdan-magdan däl gagma baýlyklarynyň dürli görnüşlerine baýdyr. Türkiýe hromit magdanyny gazyp almak we eksport etmek boýunça dünýäde birinji orny eýeleýär. Iordaniýada dünýä ähmiýetli kaliý duzlarynyň känleri işlenilýär. Irakda tebigy kükürdiň we fosforidleriň uly känleri ýerleşýär. Pars aýlagynda we Gyzyl deňzinde öňden bari göwher (žemçuk) we merjen (korall) ýygnaýlar.

Sebitiň umumy meýdany 6.8 mln.km². Bu ýerde 20 sany özbaşdak döwlet ýerleşýär (19-njy surata we goşmaça seret). Sebitiň ýurtlary biri-birinden meýdanynyň ululygy, tebigy baýlyklar bilen üpjünlik, durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesi we medenýeti, syýasy gurluşy boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Bu ýerde örän kinniwanja Bahreýn we Katar hem-de äpet ýurtlar Saud Arabystany, Türkiýe we Eýran goňşyçylykda ýerleşýärler. Günorta –Günbatar Aziýanyň döwletleriň agalabasynyň dünýä ykdysadyýetine işjeň çekilmegine olaryň deňiz ýollaryndaky amatly ulag-geografik ýerleşşi, şeýle hem gür awtomobil we demir ýollarynyň bolmagy ýardam edýär.

Sebitiň ilaty- 350 mln. adam (2008-nji ýyl.). Ilatyň sanynyň köpeliş bady dünýä boýunça ortaça görkezijiden 2 esse artykdyr (ýylda 3 %). Nebit çykarýan monarhiýalarda ilat diňe bir örän ýokary dogluşyň (ortaça bir aýal 6 çaga dogurýar) hasabyna däl-de, eýsem gazanç üçin gelyänleriň köpçülikleýin akymynyň hasabynda artýar. Ilat örän biendigan ýerleşýär: Ortaýer deňiz etek etraplarda ilatyň gürlügi- 1km² -100 adamdan gowrak, Arabysatn ýarym adasynda – 1km² -1 adamdan az. Günorta –Günbatar Aziýanyň arap döwletleriniň urbanizasiýa derejesi – dünýäde iň ýokarylaryň biridir.

Halklaryň aglaba köplügi semit (araplar, ýewreýler, assiriýalylar), Eýran (persler, puştunlar, kürtler, täjikler, buluçlar), türki lingiwistik toparynyň dillerinde gepleýärler. Sany boýunça Eýran dilli toparynyň halklary agdyklyk edýär. Diňe uýýanlaryň ählisi diýen ýaly yslam dinine degişlidir, ol bolsa ähli musulman döwletleriň döwlet dini hasaplanýar. Hristiýanlar esasan Kiprde we Liwanda köp, iudeýler Ýsraýylda ýaşaýarlar, ýogsam bu döwletlerde hem musulmanlaryň paýy uludyr.

Günorta –Günbatar Aziýa 3 dünýä dinleriniň : iudaizmiň, hristiançylygyň we yslamyň watanydyr. Bütün uruşdan soňky döwür hemişe ýüze çykýan çaknyşmalar we dawalar (arap-ysraýyl konflikti, Owganystandaky 30 ýyllyk uruş, Yrakdaky harby hereketler, Liwandaky raýatlyk urşy, kürt separattisleriniň hereketi, Kiprdäki grek we türk obşinalarynyň gapma-garşylygy we ş.m.) dawalar bilen utgaşýar.

Ýöne bu sebit üçin guraksy lanşaftlaryň agdyklyk etmegi häsiýetlidir. Hut hemişe bölýän gurakçylyklar Günorta-Günbatar Aziýanyň köp döwletleriniň ykdysadyýetiniň esasy düzýän oba hojalygy üçin iňňän ýakymсыz hadysa bolup durýär. Zähmete ukyply ilatyň ýarysyndan gowragynyň meşgullanýan bu pudagy esasan gadymy agrar gatnaşyklaryň saklanýanlygy sebäpli, häzir hem yza galak we az önümlü bolmagyna galýar.

Sebitiň guraksy etraplarynda maldarçylygyň ýokarlandyrylan paýynyň bolmagyna garamazdan, oba hojalygynda umuman, ekerançylyk agdyklyk edýär. Onuň esasy bolsa sarp ediliş ekinleridir (bugdaý, arpa, mekgejöwen, gök önümler we baş.). ekin meýdanlarynyň bir bölegini üzüm agaçlary we miweli baglar tutýar. Sebitiň ýurtlary garaköli bagana (Owganystan), hurma (Yrak), kişmiş we fyndyk (Türkiýe), mindal (Eýran), “mokko” kofesi (Ýemen) we beýlekileri eksport edýärler.

Däneçiligi ösdürmekde Saud Arabystany örän geň galarlyk üstünlikler gazandy. Bu ýerde çöl şertlerinde nan bilen öz-özünü üpjün etmek derejesine ýetildi. Ondan başga-da, esasan öz goňşy ýurtlaryna bugdaý satmak bilen bu döwlet dünýä bazaryna çykdy. Bu häzirki zaman suwaryş ulgamlarynyň gurulmagynyň, dünýäde iň

gowy tohumlyk dänäniň, öňdebaryjy tehnikalaryň peýdalanylmagynyň hasabyna mümkin boldy.

Saud Arabystanynyň tejribesi gurak guşaklykda ýerleşýän döwletleriň köpüsi üçin nusga bolup biler.

Sebitiň köp döwletleriniň senagatynyň esasy (Saud Arabystany, Eýran, Yrak, Kuweýt, BAE, Katar, Bahreýn we baş.) nebiti çykarmakdyr. Ol nebiti gazyp alýan ýurtlaryň – nebiti eksport ediji ýurtlaryň Guramasynyň (OPEK) agzalarynyň maliýe serişdelerini toplamagyň we ykdysady taýdan çalt ösmeginiň çeşmesidir. Emma nebiti çykarmak bilen deňeşdirilende nebiti gaýtadan işleýän senagat birneme gowşak ösendir.

Onuň köp bolmadyk esasy merkezleri – Stambul, Izmir, Bagdat, Tähran, Damask, Beýrut we başgalardyr.

§35. Kawkaz ýurtlary

Kawkaz sebiti öňki SSSR-iň düzümine giren üç döwleti: Gruziýany, Azerbeýjany, Ermenistany öz içine alýar. Olar geografik ýerleşşi, taryhy ösüşi we hojalyk ýöriteleşşi boýunça bir bütewi döwletara territorial – önümçilik toplumyny emele getirýärler. Ýöne bu respublikalaryň tebigy şertlerinde we tebigy baýlyklar bilen üpjünliginde, durmuş-ykdysady ösüş derejesinde tapawutlar bar. Şonuň üçin-de olara gysgaça ykdysady-geografik häsiýetnama berilýär.

Gruziýa. Ýurduň meýdanynyň esasy bölegini daglar tutýar, ýöne hasylly düzlükler (Gara deňziniň kenar sebitlerinde Kolhida pesligi, derýa jülgeleleri) hem bar. Meýdanynyň 11,5%-i ekin meýdanlary, 34%-ni tokaýlar tutýar. Ýurduň çäginde marganes, mis magdanynyň, daş kömrüň gorlary bar. Rekreasion (dynç alyş we kesel bejeriş ähmiýetli) baýlyklary örän uludyr, gymmatly mineral suw çeşmeleri-de bar.

Ýurduň çäginde 4,6 mln adam ýaşaýar. Soňky ýyllarda ilatyň tebigy artyşy görnetin peseldi. Ilatyň milli düzümi çylşyrymlydyr. Onuň 69%-ni gruzinler düzýär. Başga-da ruslar, ermeniler, azerbeýjanlar, ajarlar uly etniki toparlary emele getirýär. Ilat Gara deňziniň kenarlarynda, Kolhida pesliginde we Kura derýasynyň jülgesinde örän gür ýerleşýär. Ilatyň ortaça gürlüğü 1 km²-da 78 adam düşýär. Şäherlerde ilatyň 56%-i ýaşaýar. Uly şäherleri: Tbilisi, Kutaisi, Batumi we Rustawi.

Gruziýa industrial – agrar ýurtdur. Senagatda esasy pudagy - maşyngurluşygy. Onuň ýöriteleşiş pudaklary – elektrowozlary (Tbilisi) we ýük awtomobillerini (Kutaisi) öndürmek. Şeýle hem elektrik dwigatelleri, buraw enjamlary, metal kesýän stanoklar, azyk senagaty we oba hojalygy üçin gurallary öndürmeklik uly orun tutýar. Gara metallurgiýa ýurduň öz çägindäki çig mala esaslanýar. Sebitde iň uly metallurgiýa kärhanasy Rustawi şäherinde ýerleşýär. Çiaturada marganes gazyp almagyň hem döwletara ähmiýeti bardyr. Gruziýa nebite we tebigy gaza baý däldir, şonuň üçin-de olary daşyndan getirmäge mätäçdir. Elektroenergetika ýylylyk elektrik stansiýalaryň ähmiýeti uly. Olar hususy kömrüň we daşyndan getirilýän tebigy gazyň hasabyna işleýär. Himiýa kärhanalary plastmassa önümlerini, azot dökünlerini, sintetiki süým öndürýär. Ýurduň dokma kärhanalary natural ýupek, ýün

we nah matalary, trikotaj önümlerini taýýarlaýar. Azyk senagatynyň düzüminde çakyr, miwe konserwalary, temmäki önümleri agdyklyk edýär.

Gruziýanyň oba hojalygynda subtropiki ekerançylyk öňdebaryjy orny eýeleýär: üzümçilik, sitrus miwelerini we temmäki ýetişdirmek. Däne ekinlerini – mekgejöwen, bugdaý, arpa şeýle hem gök we bakja ekinlerini öndürmek uly ähmiýete eýedir. Ýurduň çäginde giň öri meýdanlarynyň bolmagy dowardarçylygy ösdürmäge uly mümkinçilik berýär. Gür ilatlaşan etraplarda iri şahly mallary köpeltmek, doňuzdarçylyk we guşçulyk ösdürilýär.

Ýurduň çäginde ýük we ýolagçy gatnawynda awtomobil ulagy 1-nji orny eýeleýär. Daşary söwdada deňiz ulagynyň ähmiýeti uludyr. Poti we Batumi Gruziýanyň esasy deňiz gämi duralgalarydyr.

Azerbeýjan. Azerbeýjan Kawkaz sebitiniň gündogar böleginde ýerleşýär. Onuň merkezi bölegini uly düzlükler tutýar. Meýdanynyň 20%-i ekerançylyk ýerleridir.

Respublika tebigy baýlyklaryň uly gorlaryna eýedir. Onuň çäginde demir magdanynyň (Daşkesen käni), alýuminiý çig malynyň (alunit), molibdeniň, daş duzunyň uly ýataklary bar. Ýöne Azerbeýjanyň baş baýlygy ýokary hilli nebit we tebigy gazdyr (Garadag käni). Nebit kânleri Apşeron ýarymadasynda we Hazar deňziniň kenarýaka suw ýalpaklygynda jemlenendir. Köp ýerlerde gurluşyk materiallarynyň dürli görnüşleri (mermer, hek daşy, sement çig maly) ýaýrandyr. Azerbeýjanyň meýdan-çäginde tehniki we subtropiki ekinleri ösdürüp ýetişdirmek üçin amatly giň peslikler bar.

Azerbeýjanyň ilaty 8 mln adam. Ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi peselýär (ortaça ýyllyk artyşy – 0,9%). Milli düzüminde azerbeýjanlar agdyklyk (90%-den gowragy) edýär. Dürli hasaplamalara görä respublikanyň çäginden daşarda 30 mln-a golaý azerbeýjan ýaşaýar (onuň esasy bölegi goňşy Eýran döwletinde). Ilatyň esasy bölegi yslam dininiň şaýy ugruna uýýar. Şäherlerde ilatyň 52%-i ýaşaýar. Uly şäherleri: Baku, Gýanj, Sumgait we başgalar.

Ýurduň hojalygynda öňdebaryjy orun nebitgaz toplumyna, nebitimiýa we maşyngurluşygyňa degişlidir. Ýeňil we azyk senagaty hem ýurduň adaty ösen pudaklarydyr.

Gazyp alma senagatynda nebit we gaz çykarmak esasy orun tutýar. 2007-nji ýylda Azerbeýjanda 22,5 mln tonna nebit we 5,5 mlrd m³ tebigy gaz çykaryldy.

Himiýa senagaty nebitiň çykarylyşy we gaýtadan işlenişi bilen berk baglanyşyklydyr. Onuň kärhanalary sintetiki kauçuk, awtomobil şinlerini, sintetiki süým, plastmassa we dökün öndürýär. Pudagyň esasy merkezleri – Baku, Sumgait, Mingeçaur.

Maşyngurluşygy ýangyç senagaty üçin enjamlary we elektrotehnika önümlerini öndürýär. Respublikada alunit (Alunitdag käni) gorlarynyň esasynda Gýanj şäherindäki kärhanada glinozýom alynýar, alýuminiý eretmek bolsa Sumgait şäherinde amala aşyrylýar.

Gruziýa we Ermenistana garanda, Azerbeýjanda oba hojalygy üçin ýaramly ýerleriň möçberi has uludyr. Ýöne ekerançylygy ösdürmek köp derejede ýerleri suwarmak we öri meýdanlaryny suwlylandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Suwarymly ekerançylyk etraplarynda gowaça ýetişdirilýär. Däneli ekinlerden bugdaý, arpa,

mekgejöwen we noýba ekilýär. Lenkoran pesliginde bolsa çay we sitrus miweleri ýetişdirilýär. Subtropiki etraplarda bagçylyk we gök ekerançylyk ösdürilýär.

Azerbeýjanyň daşary söwdasynda Türkiýe, Russiýa, Eýran, Italiýa we Ýewropa Bileleşiginiň beýleki ýurtlary esasy hyzmatdaşlar hasaplanylýar. Goňşy döwlet hökmünde soňky ýyllarda Azerbeýjanyň biziň ýurdumyz bilen ykdysady, medeni gatnaşyklary giňeýär. Ýangyç senagatynda, ulaglar ulgamynda, daşary söwdada hyzmatdaşlyk edilýär.

Ermenistan. Ermenistan Kawkaz döwletleriniň arasynda iň az meýdany eýeleýär we deňiz derejesinde 1000 m-den beýikde ýerleşýär. Onuň meýdanynyň diňe 17%-i ekerançylyga ýaramlydyr. Suw baýlyklary ýerleri suwarmak we elektrik energiýasyny öndürmek üçin (Razdan SES-i) peýdalanylýar. Beýik daglyk sebitde ýerleşen Sewan kölüniň uly hojalyk ähmiýeti (respublikanyň süýji suw gorunyň 90%-i şu kölde toplanadyr) bardyr.

Ýurduň çäginde 3 mln adam ýaşaýar. 1990-njy ýyllardan başlap işjeň emmigrasiýa netijesinde ilatyň sany her ýylda 0,4% azaldy. Ilatyň etniki düzümi birmeňzeşdir. Onuň 98%-ni ermeniler düzýär. Şäherlerde ilatyň 2/3 bölegi ýaşaýar.

Döwlet gurluşy boýunça prezident respublikasydyr. Dolandyryş-çäk taýdan 10 prowinsiýa bölünýär.

Ermenistan industrial-agrar ýurtdur. Ýurduň hojalygynda senagatyň paýyna IJÖ-niň 47%-i düşýär. Senagatda işläp bejerýän pudaklar (maşyngurluşygy, himiýa, ýeňil we azyk senagaty) görnükli orun eýeleýär. Ýöne çig mal we ýurduň daşyndan getirilýän enjamlaryň ýetmezçiligi sebäpli kärhanalaryň bir bölegi (azyk we ýeňil senagatyndan başga) doly güýjinde işlemeýär. Çakyr, arassalanan almaz we bezeg önümlerini, mikroelektronika enjamlaryny öndürmegiň ähmiýeti uludyr. Gazylyp alnýan baýlyklarynyň (altyn, boksitler) gazylyp alnyşy çäklidir.

Soňky ýyllarda geçirilen guramaçylyk we ykdysady özgertmeler esasynda oba hojalyk önümçiliginiň düzümi üýtgedi we ösüş bady ýokarlandy. Ekerançylykda ýag berýän ekinleri, üzüm, sitruslar, gök önümleri ösdürip ýetişdirmek möhüm ähmiýete eýedir. Ýurtda sarp edilýän dänäniň ýarysyndan gowragy daşary ýurtlardan getirilýär.

Ýurduň daşary-ykdysady gatnaşyklarynda Russiýa, öňki SSSR-iň düzümine giren beýleki ýurtlar, Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary esasy hyzmatdaşlardyr.

§36. Arabystan ýarymadasyň ýurtlary. Saud Arabystany patyşalygy

Arabystan ýarymadasy günorta-günbatar Aziýa sebitiniň esasy bölegini tutýar. Bu ýerde 14 döwlet ýerleşýär. Olaryň aglaba köplügi arap dünýäsiniň ýurtlarydyr. Sebitiň Pars aýlagyna ýanaşýan döwletleri üçin nebitiň ummasyz gollarynyň örän uly hojalyk ähmiýeti bardyr. Şonuň üçin-de bu ýerdäki döwletleriň ykdysadyýeti nebiti çykarmak we gaýtadan işlemek bilen berk baglanyşyklydyr. Saud Arabystanynyň, Yragyň, Kataryň, Kuweýtiň, Omanyň, Birleşen Arap Emirlikleriniň, Bahreýniň hojalygy köp derejede şol pudaklaryň esasynda kemala geldi. Bu ýurtlarda nebit baýlyklarynyň hasabyna jan başyna düşýän milli girdeýji ýokarydyr. Tersine Siriýanyň, Ýemeniň, Iordaniýanyň, Liwanyň ykdysadyýeti bir ugurly bolup, oba hojalygy IJÖ-niň esasy bölegini berýär. Ilatyň 90%-i şol pudakda meşgullanýar, senagat önümçiligi ýeňil we azyk senagatynyň uly bolmadyk kärhanalary bilen

çäklenýär. Şonuň üçin-de bu döwletler durmuş-ykdysady ösüşde yza galýarlar. Kipr we Ysraýyl bolsa ykdysady taýdan ösen döwletleriň hataryna girýär.

Saud Arabystany. Ol Arabystan ýarymadasynda ýerleşýän iň uly (meýdany 2,14 mln.km²) döwletdir. Ýer üstünüň uly bölegini çöllükler tutýar, günbatarynda dag gerişleri uzalyp gidýär. Ýurduň çäginde hemişelik akýan derýalary ýokdur.

Tebigy şertleri. Ysly klimat guşaklygynda ýerleşýänligi onuň tebigy şertleriniň hojalyk işleri üçin amatsyz bolmagyny getirýär. Gurak çöllük landşafty, suw etmezçiligi ekerançylygy ýöretmekde uly kynçylyklar döredýär.

Saud Arabystanyň esasy baýlygy örän uly möçberdäki gurlary bolan (37.3 mlrd. tonna-dünýä ätiýaçlygynyň 22%) ýokary hilli nebitdir. Ähmiýeti boýunça ikinji baýlygy tebigy gazdyr (onuň anyklanan gurlary 7 trln m³ ýa-da dünýä gorunuň 6% -i). Patyşalygyň meýdanynyň jümmüşinde kömrüň, sinkiň, boksitleriň, misiň, gurşunuň, altynyň, kümüşüň, fosfatlaryň, uranuň, daş duzunuň, bariýniň gurlary-da bardyr. Ýurtda altynyň gazylyp alnyşy ýylda 3 tonna ýetýär. Saud Arabystanyň gurluşyk industriýasy gips, mermer, toýun, hek daşy we gurluşyk daşlary görnüşindäki baý çig-mal esasynda daýanýar. Daglarda gymmatly agaçlar (kamed, mindal), derman ösümlikleri ösýär.

Ýurtda 2008-nji ýylyň maglumatlaryna görä 25 mln adam ýaşaýar. Saud Arabystany ilatyň tebigy köpelişiň ýokary derejesine degişli ýurtlaryň hataryna girýär. Soňky 15 ýylda tebigy köpelişiň hasabyna ilatyň sany ortaça her ýylda 2.7% artýar. Ýurduň ähli ilaty diýen ýaly araplardyr. Bu ýerde goňşy arap ýurtlaryndan we günorta we günorta-gündogar Aziýadan gelen zähmet emmigrantlaryň uly topary ýaşaýarlar. Yslam resmi taýdan döwlet dini hasaplanylýar.

Ýurduň uly şäherleri – Er-Riad (3 mln adama golaý), Djidda (2 mln adamdan gowrak), Mekke we Medine (musulmanlaryň keramatly ýerleri hasaplanylýar).

Saud Arabystany absolut teokratik monarhiýadyr. Korol döwletiň baştutany, ruhy lidery we ýokary kazysydyr. Korolyň baştutanlygynda Ministirler Kabineti bir wagtyň özünde kanun çykarjy we ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrýar. Ýurt dolandyryş – çäk taýdan 14 emirliklere bölünýär.

Saud Arabystany sebitde ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň biridir. Nebitiň örän uly gurlarynyň hasabyna ykdysadyýet ýokary depginler bilen ösýär. IJÖ –niň jan başyna düşýän möçberi boýunça (16620 doll.) sebitde öňdäki orunlarda durýar. Ýurtda gazyp alma senagaty, işläp bejerýän pudaklaryň kábiri we oba hojalygy intensiw ösdürilýär.

Gazylyp alynýan senagatynyň esasy pudagy nebit çykarmak. Her ýylda 400 mln. tonna nebit çykarylýar. Nebit senagaty IJÖ –niň 62% we eksportyň 95%-e çenli göwrümini üpjün edýär. Saud Arabystany tebigy gazyň gurlary boýunça Russiýadan, Eýrandan, Katardan we Türkmenistandan soňra dünýäde 5-nji orny eýeleýär. Her ýylda 70 mlrd. m³ golaý gaz çykarylýar. Gazy köp sarp ediljilere bu ýerdäki baş sany gazy gaýtadan işleýän kärhanalar degişlidir. Nebiti we gazy arassalamakda bölünip alynýan ugurdaş kükürt eksporta we ýerli rezin tehniki senagatyna ugrudylýar.

Energetikanyň esasyny ýylylyk elektrostasiýalary düzýär. Bu ýerde energiýanyň özüne düşän gymmaty dünýä derejesinden has pesdir, bu bolsa

energiýany köp sarp edýän önümçilikler üçin giň mümkinçilikler açýar . Senagat kärhanalary, kada bolşy ýaly, ýurduň deňiz kenar sebitleri boýunça ýerleşýär.

Ýurduň senagatynyň häsiýetli aýratynlygy onuň ösüşiniň badynyň ýokary bolmagy, ýerine ýetirilýän işleriň hiliniň ýokarylygy , ulanylýan tehnologiýanyň kämil derejesi, şeýle hem taslamalaryň göwrüminiň uly bolmagydyr. Ýurduň ähli senagaty Amarko kompaniýasynyň daşynda döräp başlady. 1976-njy ýylda senagatyň baş pudaklarynyň Saud kompaniýasy (SABIK) döredilip, onuň düzümine polat, himikatlary, plastmassa, dökünleri we durmuş maksatly önümleri öndürýän 15 kärhana girýär. Jidda, Dammam we Jubaýle şäherlerinde umumy öndürijiligi 3 mln tonna polat we polat önümleri bolan 3 metallurgiýa kärhanasy hereket edýär. Awstraliýadan getirilýän glinozýomyň hasabyna işleýän uly bolmadyk alýuminiý eredýän kärhana hem bar.

Ýurtda esasan durmuş maksatly elektrotehniki önümleri ýygnaýjy kärhanalar hereket edýär. “Mercedes” ýük maşynlaryny ýygnamak amala aşyrylýar. Ýurda gerek bolan ähli maşynlar we enjamlar daşyndan getirilýär.

Saud Arabystany- dünýäde deňiz suwuny süýjedip, arassa suw öndürýän döwletleriň biridir. Hereket edýän suw süýjediji enjamlar ýurduň süýji suwa bolan isleginiň 70%-ni üpjün edýär, suw geçirijileriniň umumy uzynlygy bolsa 30 müň km-den hem geçýär.

Oba hojalygynda azyk önümleri bilen öz-özünü üpjün etmek 90% derejä ýetdi. Hökümet oba hojalygyny, esasan-da ösümlikçiligi ösdürmegi işjeňleşdirmek babatada örän uly maksatnama kabul etdi. Ol döwlet kärhanalaryny giňeltmek, şeýle-de hususy öndürijileri goldamak esasynda amala aşyrylýar. Fermerlere we daýhanlara tölegsiz karzlar berilýär, daşary yurt tehnikalaryny, himikatlary, saýlama tohumlary satyn almak boýunça çykdaýjylaryň ýarysy döwletiň hasabyna tölenýär. Ýurtda 200 gektara çenli işläp bejermek üçin ýerler mugt berilýär. Hökümet däneli ekinlere we hurma durnukly satyn alyş bahany goldaýar. Bugdaýyň ortaça hasyllylygy 1 gektara 45 sentnere ýetýär, ýöne ony öndürmek üçin çykdaýjylar dünýä bazaryndaky bahadan 2 esse ýokarydyr. Şonuň üçin-de döwlet däne öndürilişini ýurduň özünde sarp edilişiň derejesinde çäklendirmek üçin çäreler görýär. Öri meýdanlary mugtuna däl-de, ýöne simwoliki baha boýunça paýlanylýar. Maldarlara dürli görnüşdäki tölegler, karzlar, ýeňillikler berilýär, häzirkizaman weterinariýa gullugy ýola goýlan. Döwlet merkezleşdirilen ýagdaýda daşyndan iým satyn alýar we öz hasabyna tohum mallaryň köpeldilmegini üpjün edýär.

Saud Arabystanda gadymy döwürlerden bäri dowardarçylyk, gylýalçylyk we düýedarçylyk uly ähmiýete eýedir. Soňky ýyllarda olara guşçulyk we düýeguşlary köpeltmek hem goşuldy. Gyzył deňzi we Pars aýlagy balyga, şol sanda makrel, tunes, sardine, kefal, pelamida ,omar, krab, kriwetka ýaly gymmatly senagat ähmiýetli görnüşlerine örän baýdyr. Ýöne deňiz önümleri Saud Arabystanlylaryň iýmit rasionynda häzirikçe az peýdalanylýar.

Saud Arabystanynda ulag ýollarynyň gür tory döredi. Gaty örtükli awtomobil ýollarynyň uzynlygy 50 müň km, gumak ýolarynyň- 105 müň km . Ýöne demir ýol ulagynyň ähmiýeti häzirikçe uly däl. Bu ýerde 1390 km demir ýollary hereket edýär.Ýurduň deňiz kenarlarynda 5 deňiz gämi duralgalary döredi. Soňky ýyllarda daşary ykdysady gatnaşyklarda onuň ähmiýeti artýar.

Bu döwlet üçin halkara syýahatçylygynyň özboluşly görnüşi bolan Yslam dininiň Keramatly ýerlerine zyýarat etmek uly ähmiýete eýedir. Her ýylda Mekke we Medine şäherlerine Patyşalygyň özünden dindarlaryň 1 mln, beýleki musulman döwletlerden bolsa 1,5 mln töweregi adam barýar. Bu bolsa, döwlet gaznasyna uly girdeýji getirýär.

Saud Arabystanynyň esasy söwda hyzmatdaşlary Ýaponiýa, ABŞ, Koreýa, Singapur we Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarydyr. Ýurduň eksportynyň agramly bölegini çig nebit we nebit önümleri düzýär. Daşyndan bolsa, maşynlar we enjamlar, himiýa önümleri getirilýär.

Saud Arabystany patyşalygy bilen Türkmenistanyň arasynda işjeň ykdysady gatnaşyklary ýola goýlan. Ýangyç senagatynda we oba hojalygynda hyzmatdaşlyk ösýär. Daşary söwdanyň möçberi bolsa ýyl-ýyldan artýar.

§37. Türkiýe Respublikasy. Eýran. Owganystan

Günorta-Günbatar Aziýa sebitiniň orta we gündogar böleginde ýerleşýän Türkiýe, Eýran we Owganystan köp derejede beýleki ýurtlardan tapawutlanýarlar. Olaryň taryhy-medeni we durmuş-ykdysady ösüşinde köp umumylyklar bilen bir hatarda özboluşly aýratynlyklary-da bar.

Türkiýe Kiçi Aziýa (meýdanynyň 97%-i) we Balkan ýarymadalarynda, ortaýerdeňiz subtropiki zonada ýerleşýär. Meýdanynyň umumy möçberi 780,6 müň km² bolup, onuň esasy bölegini dag gişleri tutýar.

Türkiýe ilatynyň sany boýunça (73 mln adam) sebitde iň uly döwletdir. Soňky ýyllarda ilatyň tebigy köpelişi durgunlaşýar (ortaça ýyllyk köpelişi 1.3%). Ýurduň çäginde 3.3 mln. türk milleti işleýär. Türkler ýurduň ilatynyň 80 %-ni düzýär, olardan başga kurtler (10-12 mln.adam), ermeniler uly milli azlyk toparyny emele getirýär. Ilatyň 99 %-den gowragy yslam dininiň sünni ugruna uýýar.

Türkiýede 80-nji ýyllardan başlap ykdysadyýeti bazar esaslaryna geçirmek, daşary ýurt maýa goýumlaryny giňden çekmek bilen eksporta nazarlaýan ösüş modeline geçmeklik amala aşyrylýar. Adaty önümçilik pudaklaryny üýtgedip gurnak çaltlandyryldy we häzirkizaman pudaklary – elektronika, awtomobil gurluşygy we baş. ösdürilýär. Döwletiň eýeçiliginde örän uly maliýe we senagat emläkleri saklanýar. Ulaglar ulgamynda, energetikada döwlet aýgytlaýjy orny eýeleýär.

Ähli ykdysady işjeň ilatyň 29.5%-i oba hojalygynda, 19%-i senagatda, 51%-i hyzmatlar sferasynda meşgullanýar.

Gazyp alma senagatynda kömür we hrom magdanlaryny çykarmak esasy orun tutýar. Ýurduň energiýa balansynyň 40%-i hususy çeşmeleriň hasabyna üpjün edilýär. Ýurtda nebitiň we tebigy gazyň daşyndan getirilmegine uly garaşlylyk saklanýar.

Senagatda işläp bejerýän senagatyň ähmiýeti uludyr. Pudagyň önümleri ýurduň eksportynyň 85%-ni üpjün edýär. Tikin we dokma, azyk - tagam senagatyň köp pudaklary (gant, konditer önümleri, ösümlük ýagy we ş.m.) eksport ugry boýunça ösdürilýär. Elektrotehnika, awtomobil, himiýa we farmasewtika pudaklary hem eksport ugra öwrülýär.

Türk ykdysadyýetiniň möhüm pudagy eksporta ýykgyň edýän gurluşyk industriýasydyr. Onuň orny GDA ýurtlarynda we Russiýada has berkedil. Bu pudakda Türkiýäniň Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygy uly möçberlere ýetdi.

Oba hojalygy, umuman ilatyň azyk önümlerine bolan isleglerini doly kanagatlandyrýar we senagatyň çig mal esasy bolup durýar. Ekerançylykda esasy orun däneli ekinlere degişlidir. Her ýylda 19-21 mln.tonna däne öndürilýär, onuň gaty görnüşleri eksport edilýär. Pagtaçylyk hem giňden ösdürilýär. Maldarçylyk we ekerançylyk hojalygy ilatyň ete, balyk we deňiz önümlerine bolan islegini doly kanagatlandyrýar, önümiň bir bölegi eksporta iberilýär.

Ulaglar ulgamy çalt ösýän pudakdyr. Ýurduň çäginde onuň esasy görnüşi awtomobil ulagydyr. Ýurduň Ortaýer deňiz kenarynda ýerleşmegi deňiz ulagynyň hem ösmegine itergi berýär. Türkiýede howa ulagy ýokary derejede ösdürilýär.

Türkmenistan bilen Türkiýäniň arasynda örän jebis ykdysady aragatnaşyklar ýola goýuldy. Iki döwletiň arasynda ykdysady, syýasy we medeni ugurlar boýunça gatnaşyklar amala aşyrylýar. Ykdysadyýetde gurluşyk ulgamynda, nebit-gaz senagatynda, dokma, elektroenergetika, himiýa pudaklarynda hyzmatdaşlyk giň gerime eýedir. Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygynda Türkiýe Russiýa Federasiýasyndan soňra ikinji orunda durýar.

Eýran dünýäniň iň gadymy döwletleriniň biridir. Ol Pars aýlagynyň we Hazar deňziniň arasynda, 1648 müň km² meýdanda ýerleşýär. Eýran ýer üstüniň gurluşynyň we klimatynyň örän dürülügi bilen tapawutlanýar. Meýdanynyň 4/5 bölegini daglar we tekiz daglar tutýar. Ýurduň günorta –günbatarynda esasy nebit we gaz kânleri, esasy senagat merkezleri we deňiz gämi duralgalary jemlenendir. Hazar deňiz etek pesligi däne ýetişdirilýän esasy etrapdyr, merkezi sebitde işläp bejerýän senagat jemlenendir.

Eýranyň ilaty 70.5 mln adam, onuň ortaça ýyllyk ösüş bady 1.3 %-e barabardyr. Ilatyň umumy sanynda ýaşy 15-e çenli bolan çagalar we ýetginjekler 29.1%-e ýetýär. Soňky onýyllygyň dowamynda ýurtdan göçüp giden adamlaryň sany 1.7 mln. barabar. Eýran - köpmilletli döwletdir. Onuň ilatynyň 50%-den gowragyny parslar, 35%-e golaýyny azerbeýjan türkleri düzýär. Azerbeýjanlar ýurduň günbatar we gündogar welaýatlarynda jemlenendir. Ýurtda kürtler, türkmenler, araplar, buluçlar hem ýaşaýarlar. Ilatyň 99%-i musulmanlar (esasan onuň şaýy ugry). Ýurduň ilatynyň 70%-e golaýy şäherlerde ýaşaýar. Tähran özüniň 13.4 mln ýaşajysy bilen ýurduň iň uly dolandyryş, medeni we maliýe-senagat merkezi we paýtagty hasaplanylýar. Ululygy boýunça ikinji şäher uly metallurgiýa we nebitimiýa merkezi Yspyhandyr (1.3 mln.adam), Tebriz (1.2 mln.adam) Gündogar Azerbeýjanyň merkezidir.

Konstitusiýa boýunça Eýran Yslam Respublikasynyň baştutany - ruhy ýolbaşçydyr. Ýerine ýetiriji häkimýet bolsa prezidente degişlidir. Dolandyryş çäk taýdan Eýran 30 sany prowinsiýa bölünýär.

Eýranyň hökümeti soňky ýyllarda ýurduň ykdysadyýetini ýewropa nusgasy boýunça üýtgedip gurmak boýunça uly reformalary amala aşyrýar. Ýurtda senagatda we oba hojalygynda uly öňegidişikler gazanyldy. IJÖ-niň düzümünde senagat we gurluşyk 45 %-e barabar. Ilatyň 26.5 %-i senagatda, 22.3%-i bolsa oba hojalygynda meşgullanýar.

Gazyp alma senagatynda nebit çykarmak esasy pudakdyr. Eýran nebiti eksport ediji ýurtlaryň (OPEK) guramasynyň agzasydyr. Her ýylda nebitiň çykarylyşy 175-205 mln.tonna barabar, şonuň 135 mln. tonnasy eksport edilýär. Nebitiň esasy gazylyp alynýan ýeri ýurduň günorta -günbatarydyr. Eýran gazyň gorlary boýunça dünýäde ikinji orny eýeleýär. Gazyň çykarylyşy 110.8 mlrd. m³. barabardyr. Gaz esasan içerki hajatlar üçin peýdalanylýar. Elektroenergetika mazut we gaz bilen işleýän ýylylyk elektrik stansiýalaryndan durýar. Häzirki wagtda Buşerde Russiýanyň tehniki hyzmatdaşlyk etmeginde uly atom elektrik stansiýasy gurulýar.

Işläp bejerýan senagatyň möhüm pudaklary - nebitimiýa, gara metallurgiýa, dokma, azyk, maşyngurluşygydyr. 90-njy ýyllardan başlap eksporta ýykgyn edýän önümçilikler ösdürilýär. Gara metallurgiýa, nebitimiya, maşyngurluşygy esasy eksport pudaklarydyr.

Oba hojalygy ýurduň azyk önümlerine, esasan-da däne önümlerine bolan islegini doly üpjün etmeýär. Bugdaýyň öndürilişi 2006-njy ýylda 14.6 mln.tonna boldy. Eýran dünýä bazaryna gury miwe we pisse çykarýan uly döwletdir. Balyk senagatynyň esasy eksport önümi Hazar deňzinden alynýan gara işbildir.

Ulaglar ulgamy ykdysadyýetiň ähmiýet berilýän ugurlarynyň biridir. Ýurduň çäginde ýük dolanşygynyň 80%-i awtomobil ulagyna degişli. Awtomobil ýollarynyň uzynlygy 179 müň km, şonuň 121 müň km. gaty örtükli ýollardyr. Eýranda deňiz ulagy hem ösendir. Ýurduň esasy deňiz duralgasy we harby – deňiz bazasy Pars aýlagynyň kenarynda ýerleşýän Bender – Abbas şäherdir.

Türkmenistanyň goňşy döwlet bolan Eýran bilen dürli ugurlardaky gatnaşyklary irki döwürlerden öz gözbaşyny alýar. Häzirki wagtda türkmen –eýran gatnaşyklary diňe medeni ugurlarda däl, eýsem ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda uly gerime eýe boldy. Daşary söwda dolanşygynda Eýrandan maşyngurluşyk, nebitimiýa, azyk we ýeňil senagat, gurluşyk materiallary senagatynyň önümleri esasy orun tutýar. Türkmenistandan bolsa tebigy gaz, elektrik energiýasy, oba hojalyk önümleri ugradylýar.

Owganystan. Owganystan Eýran tekiz daglygynyň gündogar bölegini eýeleýär. Umumy meýdany 655 müň km² ýurduň ilaty 25-28 mln adam. Her ýylda onuň köpelişi 2,9-3,4%-e barabar. Ýurtda emmigrasiýanyň derejesi ýokarydyr. 1979-njy ýyldan bäri 6 mln. adam ýurdy taşlap gitdi (esasan Pakistana we Eýrana). Häzirki wagtda daşary ýurtlarda 2 mln. adam ýaşýar.

Ýurduň ilatynyň ýarysyna golaýyny (başga maglumatlar boýunça – 38%) puştunlar düzýär, olar köp derejede tire – taýpa adatlaryny saklaýarlar. Sany boýunça ikinji topary ýurduň demirgazyk we günbatar etraplarynda ýaşýan täjikler (25%) düzýär. Hazareýler, özbekler, türkmenler, gyrgyzlar, buluçlar hem uly etniki toparlary emele getirýärler. Ilatyň 80%-i yslam dininiň sünni ugruna uýýar.

Döwlet 32 prowinsiýa bölünýär. Ýurtda 65 şäher bar. Olaryň ulylary: Kabul (2 mln. adam), Mazari-Şarif, Great we Kandagar .

Owganystan dünýäniň iň garyp döwletleriniň biri bolmagyna galýar. 2005-nji ýylyň maglumatlaryna görä içerki milli girdeýji jan başyna 800 dollar golaý boldy. Raýatlyk gurşy ýurduň infrastrukturasynyň, senagat kärhanalarynyň, gaz

promyselleriň uly böleginiň düýbünden ýok edilmegine, suwaryş desgalarynyň dargadylmagyna getirdi.

Oba hojalygy ýönekeý usullar bilen ýöredilip, onda ilatyň 80%-e golaýy meşgunlanýar. Işläp bejerilýän ýerler 5,3 mln ga, şonuň 3 mln ga, suwarymly ýerler. Esasy ekini – bugdaý (ýylda 3 mln tonna öndürilýär), tehnik ekinlerden gowaça, gant şugundyry, ýag berýän ekinler ýetişdirilýär. Ýurtda miwe köp öndürilýär, olary gaýtadan işlemek ýola goýlan. Maldarçylyk ähli etraplarda ösdürilýär. Ýurduň demirgazykda garaköli goýunlary köpeldilýär, maýda şahly mallaryň umumy sany 20 mln. ýetýär.

Gazyp alma senagaty gowşak ösendir. Ýurtda az mukdarda tebigy gaz, kömür, demir, kükürt, barit, slýuda, bezeg daşlary gazylyp alynýar. Işläp bejerýän senagaty üç sany sement zawodyndan, dokma, tikin, aýakgap, azyk kärhanalaryndan, şeýle hem oba hojalyk çig malyny işleýän, haly, palas, gap-çanak ýasaýan ussahanalardan ybarat.

Owganystanda 35 müň km. awtomobil ýollary bolup, onuň 3 müň km. gaty örtüklidir. Ulag ýük daşamakda häzir hem araba ulagy uly orun tutýar (ýurduň meýdanynyň 80% - ni daglar tutýar).

Ýurduň ekportynda esasan ter we guradylan miwe, garaköli, ýüň, pagta, haly, deri önümleri, gymmat bahaly daşlar agdyklyk edýär. Importda senagat enjamlary, gurluşuk materiallary, maşynlar, nebit önümleri, we ş.m uly orun tutýar.

Soňky ýyllarda Owganystan neşe serişdelerini örän uly çykaryja öwrüldi (2003 – nji ýylda opia çig malynyň öndürilişi 4 müň tonna, ýa-da dünýä önümçiliginiň 80%-ne deň boldy).

§38. Merkezi Aziýa ýurtlary

Geografik ýerleşşi. Tebigy baýlyklary. Merkezi (Orta) Aziýa adatça Türkmenistany, Özbegistany, Gyrgyzystany, Täjigistany we belli bir derejede Gazagystany girizýärler. Bu döwletleri diňe bir olaryň geografiki ýakynlygy we goňşyçylygy däl-de, eýsem medeni-taryhy umumylygy-da birleşdirýär. Sebitiň meýdanynyň umumy möçberi 4 mln km². Ýer üstüniň gurluşynda esasan daglar (Gyrgyzystan we Täjigystan) we giň çöller (Türkmenistan, Gazagystan we Özbegistan) agdyklyk edýär. Sebitiň ýurtlary üçin gurak kontinental klimat häsiýetlidir.

Bu ýerde işlenilýän baý nebit (Gazagystan we Türkmenistan) we tebigy gaz (Türkmenistan, Özbegistan), polimetallaryň (Gazagystan, Özbegistan), seýrek ýaýran metallaryň (Täjigystan, Gyrgyzystan), altynyň (Özbegistan) gorlarynyň dünýä ähmiýeti bardyr. Oba hojalygy sebitiň daşyna çykarylýan pagta (hemme ýurtlarda), däne we et (Gazagystan), garaköli bagana (Türkmenistan, Özbegistan), temmäki (Gyrgyzystan) öndürmeklige ýöriteleşýär.

Ilaty. Merkezi Aziýada demografiki ýagdaý adaty ýokary dogluşyň peselmegi, ýogalyşyň pes derejesiniň saklanmagy we umuman ilatyň umumy düzümünde ýaşlaryň agdyklyk etmegi bilen häsiýetlenýär. Merkezi Aziýada 60 mln. adam ýaşýar.

Sebitiň ilatynyň tebigy köpelişiniň durgunlaşmagy diňe bir tebigy artyşyň derejesiniň az-kem peselmegi sebäpli däl-de, eýsem sebit üçin ýokary emmigrasiýa hadysasynyň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Ýerli milletiň arasynda zähmet emmigrasiýasy ösendir.

Merkezi Aziýa dili boýunça ýakyn bolan türk toparynyň (diňe täjikler hindi-eýran toparyna girýär) halklarynyň arasynda yslam dininiň ýaýran ýeridir.

Bu sebitiň ýurtlarynda ilatyň ortaça gürlügi dürlidir. Meselem, Gazagystanda 1 km²-e 6 adam, Özbekistanda - 54 adam, Türkmenistanda- 12 adam düşýär.

Merkezi Aziýa ýurtlary hemmesinde diýen ýaly ýurduň ilatynyň umumy sanynda oba ilaty agdyklyk edýär (Täjigistanda oba ilaty 73%, Gyrgyzystanda-64%, Türkmenistanda-56%, Özbekistanda-60%), diňe Gazagystanda şäher ilatyň paýy ýokarydyr (55%). Sebitiň iri şäherleri: Garaganda, Şymkent, Pawlodar, Ust-Kamenogorsk (Gazagystan), Daşkent, Samarkant, Andijan, Buhara, Fergana, Kokand (Özbekistan), Aşgabat, Türkmenbaşy, Mary, Daşoguz, Türkmenabat (Türkmenistan), Oş, Jabal-Abad, Tokmak (Gyrgyzystan), Kurgan-Tübe, Kulýab, Horog (Täjigistan).

Hojalygy. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümünde senagatyň we hyzmatlar sektorynyň paýy ýokarlanýar. Şeýle-de bolsa işleýänleriň 40%-den gowragy oba hojalygynda meşgullanýar. Sebitde özüniň agyr senagaty we köpdürli mineral baýlyklary bilen Gazagystan aýratyn orunda durýar. Sebitiň beýleki möhüm ýöriteleşiş pudaklary gaz (Türkmenistan, Özbekistan) we nebit (Gazagystan, Türkmenistan) çykarmak bolup durýar.

Sebitiň hojalyk toplumynda senagat öndebaryjy orun eýeleýär. Pagtaçylygyň esasynda özboluşly agrar-industrial toplumu döredildi. Gowaça çig malynyň gaýtadan işlenilmegi pagta arassalaýjy zawodlarynda amala aşyrylýar. Olar gowaçanyň ýetişdirilýän etraplarynda ýerleşýär. Iri pagta arassalaýjy kärhanalaryň 50% töweregi Özbekistanda ýerleşýär. Pagta ýagyny öndürýän ýag zawodlary bolsa iri pagtaçylyk oazislerinde ýerleşýär.

Nah matalary öndürýän kärhanalary Merkezi Aziýa ýurtlaryň paýtagtlarynda we iri senagat merkezlerinde bardyr. Sebitiň dokma senagatynda ýüpek matalary öndürmeklik wajyp orun tutýar. Ýüpek pilesini gaýtadan işleýän kärhanalar we ýüpek fabrikleri Ferganada, Margilanda, Samarkantda, Oşde, Duşanbede, Aşgabatda, Daşkentde, Türkmenabatda ýerleşýär.

Şeýle-de sebitde kuwwatly energetika esasy hem döredildi. Nebit senagaty esasan Türkmenistan döwletinde çalt ösýär. Nebiti gazyp almak boýunça Özbekistanda hem işleri alnyp barylýar. Häzirki wagtda Türkmenistanda we Özbekistanda gaz senagatyň ösüşi ýokary derejä ýetdi. Bu döwletler tebigy gazyň çykarylyşynyň möçberi boýunça GDA ýurtlarynyň arasynda Russiýadan soň ikinji we üçünji orunlary eýeleýärler. Turbogeçirijiler boýunça tebigy gaz Russiýa Federasiýasyna, Gazagystana, Gyrgyzystana, Ukraina we Kawkaz ýurtlaryna iberilýär.

Sebitde iri ýylylyk we suw elektrostansiýalary guruldy. Merkezi Aziýa ýurtlarynda ilatyň jan başyna öndürilýän energiýanyň görkezijileri Eýran, Türkiýe döwletleri bilen deňeşdirilende birnäçe esse ýokarydyr. Bu babatda diňe Täjigystan yza galýar.

18-nji surat.

Sebitiň hojalyklarynyň ýöriteleşýän pudaklaryň biri - reňkli metallurgiýa (mis, gurşun, sink, alýuminiý, simap öndürmek). Himiýa senagaty oba hojalygy mineral dökünleri we ösümlikleri gorap saklamak üçin himiki serişdeleri bilen üpjün edýär.

Soňky ýyllarda Merkezi Aziýa ýurtlary maşyngurluşygyň ösýän etrabyna öwrüldi. Maşyngurluşygyň öňdebaryjy pudaklaryna: oba hojalyk tehnikasyny, meliorasiýa (suwaryş) üçin maşynlary, dokma senagaty üçin zerur bolan stanoklary öndürmek degişlidir. Agyr maşyngurluşygy esasan Gazagystanda emele geldi. Maşyngurluşygyň ösüşi boýunça Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Özbekistan tapawutlanýar. Beýik Watançylyk urşunyň dowamynda bu döwletde samolýot gurluşygy döreýär. Häzirki wagtda Daşkendiň awiasiýa zawody “Il” seriýaly uçarlary çykarýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda awtomobilgurluşygy pudagy hem ösüp başlady. 1996-njy ýylda Özbekistanda “Deu” günortakoreýa korporasiýasy bilen bilelikde Andijan welaýatynda awtomobil zawody işe girizildi.

Merkezi Aziýa ýurtlarynda oba hojalygyny ýöretmegiň esasy ugry suwarymly ekerançylyk. Esasy tehniki ekini bolsa gowaça. Oazislerde ýerleşýän suwarymly ýerleriň ýarysyndan gowragyny gowaça ekini tutýar. Pagtaçylygyň wajyp etraplary Fergana jülgesinde, Aç sähralarda, Gissar we Wahş jülgelerinde,

Amyderýanyň orta we aşaky akymalarynyň boýunda, Murgap we Tejen oazislerinde ýerleşýärler. GDA ýurtlarynda öndürilýän pagtanyň 90%-ni Merkezi Aziýa ýurtlary berýär.

Sebitiň ýurtlarynda köp ýerleri özleşdirmek maksady bilen ýörite irrigasion işleri geçirilýär: suwaryş ulgamy, kanallar we suw howdanlar gurulýar.

Merkezi Aziýada ekerançylyk, maldarçylyk pudagyňy ösdürmek bilen utgaşykly alnyp barylýar. Çöl öri meýdanlarynda garaköli bagana goýunlary we düýeleri; dag öri meýdanlarynda bolsa iri şahly mallar, inçe süýümlü we et-ýag ugurly goýunlary bakylýar. Oazislerde tut ýüpek gurçugyny köpeltmek işi bilen meşgullanýarlar. Garaköli bagana goýunlaryň baş sany boýunça Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Özbegistan we Türkmenistan tapawutlanýar. GDA ýurtlaryň düzüminde tut ýüpek gurçuklaryň pilesiniň ýygymynyň 50% Özbegistan döwletine düşýär. Gowaçanyň ýygymy boýunça GDA ýurtlaryň arasynda Türkmenistan Özbegistandan soň ikinji orun eýeleýär (Tejen we Murgap oazislerinde inçe süýmlü gowaça ýetişdirilýär). Türkmenistan sebitde öz ahalteke atlary bilen hem bellidir.

Täjigistanyň oba hojalyk önümçiliginde pagtaçylyk, üzümdarçylyk, bagbançylyk, efir-ýagly ekinleri ýetişdirmek agdyklyk edýär. Pagta öndürmek boýunça GDA sebitinde Özbegistandan we Türkmenistandan soň üçünji orun eýeleýär. Maldarçylyk pudagynda iri şahly mallary köpeltmek we dowardarçylyk uly ähmiýete eýedir. Pamir daglarynda şeýle-de ýak öküzini ýetişdirýärler. Umuman, häzirki wagtda Gyrgyzystan döwleti çuň ykdysady kynçylyklary başdan geçirýär, bu bolsa birinji nobatda senagatyň we oba hojalygyň ösmeginde ýüze çykýar.

Şeýlelik-de, Merkezi Aziýa ýurtlaryň hojalyklarynyň düzümi bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde üýtgedi. Häzirki wagtda bu sebitiň ýurtlary öz ilatyny azyk önümleri bilen doly üpjün etmek we käbir öndürýän önümlerini eksport etmek ugry boýunça ösýärler.

Sebitde ulag ýollarynyň gür tory döredildi. Sebit boýunça ýükleriň köp mukdary demir ýol ulagy arkaly daşalýar. Syrderýa we Amyderýa boýunça derýa ulagyň bolsa ýerli ähmiýeti bar. Şeýle-de Türkmenbaşy – Baku deňiz parom (ýükleri daşamak boýunça gämi gatnawy) ulgamy hereket edýär. Awtomobil ulagy içerkî etraplarda ýükleri we ýolagçylary daşamakda agdyklyk edýär.

Howa ulagy Merkezi Aziýa ýurtlaryň paýtagtlary we GDA-nyň iri şäherleriniň arasynda aragatnaşygy üpjün edýär.

Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň geografiýasynda sebitiň ýurtlary GDA-nyň Russiýa Federasiýasy we goňşy ýurtlary bilen jebis gatnaşyklar saklaýar. Russiýa, Gazagystan, Belorusiýa, Gyrgyzystan we Täjigistan döwletleri gümrük birleşiginiň agzalarydyr. Bu bolsa ýükleri daşamakda bahalary peseltmäge we wagty gysgaltmaga mümkinçilik berýär.

Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Gyrgyzystan we Türkmenistan tapawutlanýar. Sebitiň ýurtlarynyň içinde diňe Gyrgyzystan Bütindünýä söwda guramasyna girýär, bu bolsa onuň daşarky söwdasynyň giňelmegine getirýär. Türkmenistan bolsa öz bitaraplygy bilen düýpli tapawutlanýar. Bu statusa laýyklykda, ol dünýäniň ähli we goňşy ýurtlary bilen parahatçylykly syýasy we ykdysady aragatnaşyklary ösdürýär. Garaşsyzlyk ýyllaryň dowamynda Türkmenistan

daşary ykdysady aragatnaşyklaryny düýpli giňeltdi. Ykdysadyýete maýa goýumlary çekmek boýunça Türkmenistanyň dünýäniň 56 döwleti bilen ylalaşygy bardyr.

§39. Merkezi Aziýa ýurtlarynyň içerki aýratynlyklary

Gazagystan Respublikasy. Meýdanynyň ululygy boýunça Gazagystan Russiýadan soňra GDA döwletleriniň arasyndan ikinji orny eýeleýär.

Gazagystan gazylyp alynýan baýlyklarynyň dürli görnüşleriniň örän uly gorlaryna eýedir. Esasan-da reňkli we gara metallaryň magdanlarynyň, fosforitleriň gorlary uludyr. Kömrüň, nebitiň, tebigy gazyň we beýleki mineral – çig mal baýlyklarynyň hem ýataklary hem bar.

Misiň esasy känleri – Jezkazgan, Bozşakul, Saýak. Polimetal magdanlarynyň ýataklary Altaýda jemlenendir. Şeýle hem boksitleriň, nikel, wolfram, molibden, magdanlarynyň, altynyň we hromitleriň ýataklary bar.

Demir magdanynyň ýüze çykarylan gorlarynyň esasy bölegi Kustanaý oblastynda ýerleşýär. Fosforitler Garatau daglarynda tapyldy. Daş kömüriň uly ätiýaçlyklary Garaganda we Ekibazsu basseýnlerinde bar. Tebigy gazyň örän uly baýlyklary Aktýubinsk oblastynyň Garaçanak käninde ýüze çykaryldy.

Gazagystanyň ilaty 15,5 mln. adam. Ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokary däldir (0,5%). Gazagystan köpmilletli ýurtdyr: gazaklar ýurduň ilatynyň -42%-ni, ruslar -27,2%-ni düzýär. Beýleki milletlerden ukrainler, nemesler, uýgurlar, tatarlar, özbekler, koreýler uly etniki toparlar bolup ýaşaýarlar. Ilatyň 55%-i şäherlerde ýaşaýar.

Gazagystan seýrek ilatlaşan ýurtdyr. Ilatyň ortaça gürligi 1 km² –e 6 adama barabardyr.

Gazagystan industrial-agrar döwletdir. Ýurduň senagatynyň özenini dag-magdan senagaty - nebiti, kömüri, nikeli, fosfatlary, altyny, kümüşü, boksitleri gazyp almak we ilkinji gaýtdan işlemek düzýär. Ähli senagat önüminiň düzüminde pudagyň paýy 50,9%-e barabar.

Bu ýerde daşary ýurt kompaniýalarynyň kömegi bilen gury ýerde (Tengiz kani), şeýle hem Hazar deňziniň ýalpak böleginde nebiti we gazy çykarmak artdyrylýar. 2007-nji ýylda 65 mln. tonna nebit we 22 mlrd. m³ tebigy gaz çykaryldy. Gara we reňkli metallaryň eredilişiniň uly möçberleri saklanýar.

Işläp bejerýän senagatyň pudaklarynyň arasynda metallurgiýa we metal işläp bejerýän, oba hojalyk çig malyny gaýtdan işlemek, nebiti gaýtdan işleýän, himiýa senagaty tapawutlanýar. Bar bolan maşyngurluşygy kärhanalary esasan dag-magdan senagaty üçin gurallary we oba hojalyk tehnikalaryny öndürýär.

Gazagystanyň tebigy şertleri ekerançylyga ýöriteleşmegine, esasan hem bugdaý öndürmekligiň agdyklyk etmegine getitýär. Suwarymly ýerlerde şaly, gowaça, gant şugundyry ösdürilip ýetişdirilýär. Günorta etraplarda harytlyk önüm berýän bagçylyk we üzümdarçylyk ösendir. Adaty öňdebaryjy pudak öri meýdan maldarçylygydyr (iri we maýda şahly mallar, gylýalçylyk, düýeleri köpeltmek).

Ýöne uly mümkinçiliklere eýe bolan oba hojalyk pudagynyň ykdysady netijeliligi entek pes bolmagyna galýar.

Gyrgyzystan sebitiň günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Ol köpsanly dag derýalarynyň hasabyna uly suw energiýa mümkinçiliklerine eýedir. Meýdanynyň 60%-den gowragy öri meýdany hökmünde peýdalanmak mümkin. Örän täsin Yssykköl dag köli kesel bejeriş we syýahatçylyk merkezi hasaplanylýar.

Ýurduň ilaty 5,3 mln. adam. Onuň 65%-i gyrgyzlar, galan bölegi – ruslar (12,5%), özbekler (14%), ukrainler, nemesler, tatarlar we beýleki milletlerdir. Tebigy köpelişiň derejesi ýylsaýyn peselýär. Ilatyň ortaça ýyllyk artyşy 0,9%-e deň.

Ýurduň uly şäherleri: Bişkek (600 mün adam), Oş, Talas, Batkent, Jalalabad, Naryn.

Gyrgyzystan döwlet gurluşy boýunça respublikadyr. Ol dolandyryş –çäk taýdan 7 oblasta we paýtagt okrugyna (Bişkek) bölünýär.

Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy pudagy oba hojalygy IJÖ-niň 33% gymmatyny berýär. Oba hojalygynyň esasy ugry maldarçylykdyr. Ýurduň uly bölegini tutýan öri meýdanlarynda dowardarçylyk, medeni zonalarda bolsa iri şahly mallary köpeltmek, guşçulyk ösdürilýär. Ekerançylykda esasy orun ot-ýimlik ekinleri, şeýle-de tehniki ekinleri (gant şugundyry, gowaça, temmäki) ösdürip ýetişdirmek tutýar. Gyrgyzystan özüni azyklyk däne bilen doly üpjün edýär (1,7 mln. tonna). Önümiň esasy bölegi (90%-i) hususy hojalyklarda öndürilýär.

Gazyp alma senagatynyň esasy eksport ähmiýetli reňkli metal magdanlaryny, seýrek metallary (sürme, simap), altyny gazyp almak düzýär. Senagatynda dokma, azyk önümlerini gaýtadan işlemek, stanoklaryň, sowadyjy enjamlaryň, elektrik dwigatelleriniň käbir görnüşlerini öndürmek esasy orun tutýar. Öndürilýän elektrik energiýanyň 90%-ni GES-ler berýär.

Täjigistan sebitiň iň günortasynda daglyk etraplarda ýerleşýän döwletdir. Onuň meýdany 143 müň km². Hojalykda peýdalanmaga ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 10%-i (Fergana, Kofarnihon we Wahş jülgeleri) degişlidir. Köpsanly we kuwwatly dag derýalary uly suw energiýa mümkinçiliklerine eýedir.

Täjigistan GDA-nyň ýurtlarynyň arasynda ilatyň tebigy artyşyň iň ýokary derejesi bilen tapawutlanýar (2,5%-e golaý). Ýurduň ilatynyň 80%-i täjikler. Ýurduň daşyna zähmet emigrasiýasy örän ýokarydyr.

Döwlet gurluşy boýunça Täjigistan prezident respublikasydyr. Dolandyryş-çäk taýdan 2 oblasta we Daglyk Badahşan awtonom oblastyna bölünýär.

Täjigistanyň senagatynda alýuminiý öndürmek, azyk we ýeňil senagat pudaklary ösendir. Onuň esasy merkezleri Duşanbe, Horog, Kurgan –Týube şäherleridir. Elektroenergetikada suw elektrik stansiýalarynyň ähmiýeti uludyr. Ýurtdaky iň uly Nurek SES-i elektrik energiýasynyň 80%-ni berýär. Şeýle-de bolsa Täjigistan öz hajatlary üçin zerur bolan nebiti, tebigy gazy, elektrik energiýasynyň bir bölegini goňşy Özbekistandan we Türkmenistandan alýar.

Oba hojalygy ýurduň ykdysadyýetiniň iňňän möhüm pudagydyr. Ekerançylykda gowaça, däneli ekinleri ösdürip ýetişdirmek görnükli orun eýeleýär. Bagçylyk we gök ekerançylyk hem hojalygyň ýöriteleşiş ugurlarydyr.

Täjigistanyň daşary –ykdsady gatnaşyklarynda GDA-nyň ýurtlary, öňi bilen Russiýa, Özbekistan we Türkmenistan esasy orun eýeleýär. Türkmenistan bilen

Täjigistanyň arasyndaky ykdysady we medeni gatnaşyklar ösdürilýär. Türkmenistan bu döwlete nebit önümlerini, elektrik energiýasyny iberýär.

Özbeğistan Merkezi Aziýanyň orta böleginde ýerleşip, sebitiň ähli döwletleri bilen araçäkleşýär. Territoriýanyň esasy bölegi (Turan pesligi) düzlükdir. Ýurduň çäginde tebigy gazyň (Gazly, Jarkar, Mubarek kânleri), nebitiň (Fergana jülgesi), goňur kömrüň (Angren), altynyň, wolframynyň, mis we polimetall magdanlaryň uly gorlary bar.

Özbeğistanyň ilaty köp milletlidir. Onuň 80%-ni özbekler düzýär. Beýleki köp sanly milletlerden ruslar (55%), täjikler (5%), gazaklar (5%), garagalpaklar (2,5%), tatarlar (1,5%) ýaşaýarlar. Ilatyň ýarysyna golaýy 18 ýaşdan kiçi ýaşlardyr. Ilatyň ortaça gürlügi 1 km²-a 54 adam düşýär. Şäherlerde ilatyň 40%-ne golaýy ýaşaýar.

Uly şäherleri: Daşkent, Samarkant, Andijan, Buhara, Fergana, Kokant. Ilatyň esasy bölegi oazislerde (Fergana, Daşkent, Samarkant) ýaşaýar. Bu ýerde 1 km² meýdana 300 adamdan hem geçýär. Gyzylgum çölünde hemiselik ýaşaýan ilat ýok.

Özbeğistan döwlet gurluşy boýunça prezident respublikasydyr. Dolandyryş-çäk taýdan 12 welaýata we 1 awtonom respublika (Garagalpagystan) bölünýär.

Özbeğistan agrar senagatly döwletdir. Senagatyň möhüm pudaklaryna nebit-gaz (2007-nji ýylda 62 mlrd. m³ gaz çykaryldy), şeýle hem altyn gazyp almak, himiýa senagaty, reňkli metallurgiýa, maşyngurluşygy we elektroenergetika degişlidir.

Maşyngurluşygy nah mata önümçiligi toplumyna hyzmat edýän pudaklardan (ýöriteleşdirilen oba hojalyk tehnikalary, dokma enjamlary) durýar. Himiýa senagaty tebigy gazy himiýa süýmüne işlemeklige we azot dökünlerini öndürmeklige (1 mln.tonna) esaslanýar.

Reňkli metallurgiýada (mis, wolfram, molibden, polimetallary eretmek) altyn gazyp almagyň we gaýtadan işlemegiň aýratyn ähmiýeti bar (Russiýadan soňra GDA-da 2-nji orun). 90-njy ýyllarda täze pudaklar: awtomobil (“DEU” Günorta Koreýa kompaniýasy bilen bilelikde), durmuş tehnikalaryny ýygnamak, nebitimiýasy döredildi. Azyk we ýeňil senagaty hem uly orun tutýar. Gurluşyk materiallarynyň häzirkizaman önümçiligi bar.

Oba hojalygy – ykdysadyýetiniň öňdebaryjy pudagydyr. Ol içerki jemi önümiň 28%-ni berýär. Ýöriteleşiş pudagy – pagtaçylyk (GDA-da 1-nji orun). Hemme ýerlerde däneli ekinler (şol sanda şaly) ösdürilip ýetişdirilýär. 2006-njy ýylda 3,2 mln. tonna däne öndürildi. Bu yerde ýüpek we garaköli bagana öndürmek hem uly ähmiýete eýedir. Bagçylyk giňden ýaýrandyr. Ekerançylykda ýurduň meýdanynyň 10%-ni peýdalanylýar, sürülýän ýerleriň ¾ bölegi – suwarymly ýerlerdir. Ýurtda kuwwatly suwaryş ulgamy döredildi.

Özbeğistanda kämil ulaglar ulgamy döredildi. Ýük we ýolagçy dolanşygynda demir ýol we awtomobil ulagynyň ähmiýeti has uludyr.

§40. Günorta Aziýa sebiti

Sebitiň düzümine Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldiw Respublikasy, Nepal, Pakistan we Şri-Lanka döwletleri girýär. Sebitiň umumy meýdany 5.1 mln.km².

Günorta Aziýa Demirgazykda we demirgazyk – günbatarda ol Gimalaý we Gindeguş dag ulgamlary, Eýran tekiz daglygynyň gişleri bilen çäkenendir,

gündogarda bolsa – Assam – Birma daglary bilen gurşalýar. Dag ulgamlary bu etraba demirgazykdan sowuk howa akymalarynyň aralaşmagyna päsgelçilik döredýär. Günorta Aziýanyň kenarlary Hindi okeanynyň Arap deňiziniň we Bengal aýlygynyň suwlary bilen ýuwulýar.

Günorta Aziýanyň tebigy baýlyklarynyň gurlary uly we köpdürlidir, ýöne ýurtlar boýunça endigan paýlanan däldir. Baýlyklaryň esasy bölegi Hindistanda jemlenendir. Hindi – Hytaý platformasynyň çäklerinde daş kömrüň, demir we marganes magdanlarynyň, seýrek we reňkli we gymmat bahaly metallaryň, gymmatly, ýarym gymmatly daşlaryň esasy gurlary (basseýnleri) ýerleşýär. Sebitde nebitiň we tebigy gazyň ätiýaçlyklary çaklidir. Ýöne soňky ýyllarda Hindistanyň kenar sebitlerinde nebitiň we tebigy gazyň gurlary ýüze çykaryldy.

Günorta Aziýanyň döwletleri üçin ýer baýlyklarynyň meselesiniň uly ähmiýeti bardyr. Uly dag massiwleriniň, çöl we ýarym çöl giňişlikleriniň bolmagy, suw baýlyklarynyň ýetmezçiligi, musson klimat hadysalarynyň ýygy-ýygydan bolup durmagy – bularyň hemmesi sürülýän ýerleriň möçberini çäklendirýär, azyk ýetmezçiliginiň döremegine, oba hojalygynyň gurluşyna zyýanly täsir edýär. Klimat şertleri, tropiki ýa - da subtropiki klimat, ýylyň bütin dowamynda ösümlükleriň wegetasiýasyny üpjün edýär we ýylda iki hat-da üç hasyl almaga mümkinçilik berýär. Ýöne suw baýlyklary ýeterlik däl we oba hojalygyny talabalaýyk ýöretmek suwaryş torlarynyň bolmagyna baglydyr. Sebit suwarylan ýerleriň umumy meýdany boýunça dünýäde ikinji orun eýeleýär. Sürýän meýdanlaryň uly möçberine we suwaryş torlarynyň has uzyn bölegine Hindistan eýedir.

Sebitiň çäginde 1546 mln. adam ýaşaýar. Sebitde ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi az-kem peselýän-de bolsa, ortaça dünýä görkezijiden ýokarydyr. 1990 – 2006 ýylda ilatyň ortaça ýyllyk ösüş bady 1.6 %-e barabar boldy. Hindiýewropa maşgalasynyň hindi toparynyň halklary (rajystanlylar, penjaplar, bengallar, gudjiratlylar, biharlylar, assamlylar, singallar we baş.) agdyklyk edýär. Hindistanyň günortasynda – drawid maşgalasynyň halklary (tamillar, teluglar), Gimalaýlarda – Hytaý – Tibet maşgalasynyň Tibet – birma topary, Pakistanda hindiýewropa maşgalasynyň Eýran toparynyň halklary – puştunlar we buluçlar köpsanlydyr.

Hindistanda we Nepalda induizm, Pakistanda, Bangladeşda we Maldawiýalarda – yslam, Şri – Lankada we Butanda – buduizm agdyklyk edýär.

Sebit adamzat siwilizasiýanyň esasy ojalarynyň biridir. Ilkinji döwletler Hindi derýasynyň basseýinde biziň eramyzdan öňki II müň ýyllykda ýüze çykypdyr. Sebitiň ýurtlary birnäçe gezek basybalyjylaryň elinde boldy. 1947 ýyla çenli bütin sebit Beýik Britaniýanyň koloniýasy bolupdy. 40 – nji ýyllaryň ahyrlarynda we soňky ýyllarda öňki Brita koloniýalarynyň önünde garaşsyz döwletler döredi. Sebitiň inňän möhüm meselesi – barha ösýän garypçylykdyr. Günorta Aziýa garyplyk çäginde aşakdaky ýaşaýan ilatynyň ýarysyndan gowragy düşýär. Garaşylan ýaşyň dowamylygy - 63.4 ýaş. Uly ýaşly ilatyň 40.5% - i sowatsyz. Sebitdäki syýasy ýagdaý köp derejede sebitiň iki in uly döwletleriniň – Hindistanyň we Pakistanyň biri – birine garşy durmagy bilen kesgitlenýär. Jammy we Kaşmyr şaty bilen baglanyşykly çözülmelik ýer meseleleri kä halatlarda biri – birine garşy durmaga we harby dawalary geçýär. Iki döwletde hem ýadro ýaragynyň bolmagy diňe bir

Günorta Aziýanyň ýurtlary üçin milli howpsyzlyk meselesinde esasy howp bolup durýar.

Sebitiň ýurtlary bilen Türkmenistan gowy goňşyçylyky gatnaşyklary ýola goýdy. Esasynda Hindistan we Päkistan bilen ykdysady we syýasy gatnaşyklar ösýär.

§41. Hindistan

Hindistanyň geografik ýerleşşi. Tebigy baýlyklary. Hindistan – adamzat ýaşayşyna ummasyz uly goşant goşan, kökleri münlerçe ýyllara daýanyan, gadymy we özboluşly medeniýetiň ýurdudyr. Ol bakna döwletleriň arasynda ilkinjileriň biri bolup syýasy özbaşdaklyk gazandy (1947 ý.) Şunlukda Beýik Britaniýanyň öňki mülküniň ýerinde dini prinsip boýunça iki özbaşdak döwlet – Hindistan we Pakistan döredi (soňra düzüminden garaşsyz döwlet hökmünde Bangladeş bölündi).

Hindistanyň meýdan-çägi şekili boýunça beýleki Aziýadan Gimalaýlaryň beýik diwarlary bilen örtülen ýaly, ägirt uly üçburçlygy ýadyňa salýar. Edebiýatlarda köplenç bu giň sebit Hindi kontinenti diýlip atlandyrylýar.

Hindistanyň deňiz araçäkleriniň uzynlygy gury ýeriňkiden has az-da bolsa, hut olar ýurduň ykdysady durmuşynda esasy orun eýeleýärler. Onuň kenarlary boýunça Gündogaryň we Günbataryň ýurtlary bilen aragatnaşygy giňeltmek üçin uly mümkinçilikler açýan, dünýä söwda ýoly geçýär.

Tebigy baýlyk babatda Hindistan – dünýäniň iň baý döwletleriniň biridir. Baknaçylyk döwründe oňa britan täjiniň “şamçyragy” diýip ýöne ýere aýdylmandyr. Bu ýerde jana şypa beriji klimat, ägirt uly agroklimatiki baýlyklar jemlenen. Mineral çig mallaryň käbir görnüşleriniň (demir we marganes magdany, hromitleriň, titanyň, sirkoniniň, muskowitiň) dünýä ähmiýetli gurlary bar. Kömüriň, reňkli metal magdanlarynyň, altynyň gurlaryda ägirtidir. Köp etraplar we kenarýaka akwatoriýalar nebit babatda geljegi uly. Köpsanly derýalary – suwaryşyň we gidroelektroenergiýanyň çeşmeleridir. Günbatar Ýewropanyň ähli ýurtlarynyň meýdanyndan sähelçe az bolan Hindistanyň ýer baýlyklary uludyr. Musson sobtropiki we tropiki klimat şertlerinde ýylylygyň köplügi meýdanynyň uly böleginde ýylda iki-üç hasyl almaga mümkinçilik berýär.

Özbaşdak taryhy ösüş ýoluna düşmek bilen, Hindistan köp ugurlarda uly üstünlikler gazandy. Köp pudakly senagat toplumy döredildi. “Ýaşyl rewolýusiýa” netijesinde däne önümçiligi birnäçe esse artdy, soňa baglylykda bolsa ýurtda köpçülikleýin açlyk ýok edildi. Durmuş hyzmaty görnetin gowulandy. Şunlukda Hindistanyň durmuş – ykdysady özgerişler ýoly bilen ösmegi ykdysadyýetiň döwlet sektorynyň döredilmegi we berkidilmegi bilen berk baglanyşyklydyr.

Ilaty . Ýarym asyryň içinde Hindistanyň ilatynyň sany 350 mün-den 1 mlrd. gowrak artdy (Hytaýdan soňra dünýäde ikinji orun). Bu saglygy saklaýyş ulgamyndaky oňaly öňegidişlikleriň netijesinde ölüm-ýitimiň azalmagyna baglylykda bolup geçdi. Ilatyň çalt artmagy milli ykdysadyýet üçin goşmaça kynçylyklary döredýär. Şonuň bilen baglanyşykda Hindistanyň hökümeti dogluşy peseltmeklige gönükdirilen uly möçberli maksatnamany durmuşa geçirýär. Emma, hindi alymlarynyň hasaplamalary boýunça, ilatyň sanynyň durnuklaşmagyna diňe XXI asyryň ortalaryna garaşmak bolar.

19-njy surat.

Hindistan – dünýäde iň köpmilletli döwletdir. Onda dürli dil maşgalalaryna degişli köp sanly halklar ýaşaýarlar: hindiler, bengallar, biharlylar, penjaplylar. Ýaşajyklaryň 80 %-den gowragy induizm dinine uýýanlar bolsa-da, dini düzimi çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar.

Öňki Britan kolonial mülkleriniň iki döwlete bölünmegi – Hindistana we Pakistana – induizme uýýanlaryň Pakistandan Hindistana, musulmanlaryň bolsa Hindistandan Pakistana köpçülikleýin göçmekligine getirdi.

Ilatyň ýerleşişinde uly tapawutlar görünýär. Eger-de Gimalaýlaryň dag eteklerinde onuň gürlügi 3-4 adam bolsa, onda Hind-Gang pesliginde ol 500 adam barabardyr. Gürlük näçe ýokary bolsa şonçada tebigata agram salynmagy güýçlenýär: ýaşyl boş ýerler sürülýän ýerlere öwrülýär, dag eňňitleri özleşdirilýär, batgalyklar guradylýar. Ekologik ýagdaý ýaramazlaşýar. Hindistan – gowşak urbanizlenen döwletdir (ilatyň 30 %-den azragy şäherlerde ýaşaýarlar). Uly şäherler deňiz kenaryakalarynda ýerleşýärler – Kalkutta, Madras, Bombeý.

Ýurtda işsizleriň sany az däl, ilatyň uly bölegi garyplyk çäginde aşakda ýaşaýarlar. Ilatyň has gür ilatlaşmak meselesi örän ýiti bolup durýar.

Hojalygy. Şu gün Hindistan – ösýän ýurtlaryň öňdebaryjylarynyň biridir. Ol bir tarapdan, oba hojalygyny we senagatyň dürli pudaklaryny ösdürmek, şeýle-de durmuş hajatlary üçin zerur bolan önümler bilen öz isleglerini köp derejede üpjün edýän döwletleriň biridir.

Beýleki tarapdan oba hojalygy hindi ykdysadyýetiniň agdyklyk ediji zynjyry bolmagyna galýar. Bu pudakda ähli işçi güýjiniň 70 %-e golaýy meşgullanýar, önüminiň gymmaty senagat önüminiň gymmatyndan ýokarydyr. Hindistan oba hojalyk önümçiliginiň göwrümi boýunça dünýäde üçünji ýerde durýar. Ol – dünýäde çäýiň, arahisiň, şeker çigriginiň, däneli kösüklileriň, jutyň, käbir garyndylaryň (epeldiý) has uly öndürijisidir. Şaly öndürmek boýunça ikinji orunda (Hytaýdan soňra), temmäki öndürmekde – üçünji, bugdaý we pagta süýýmini öndürmekde – dördünji orunda durýar.

Sürülýän ýerler ýurduň meýdanynyň ýarysyny tutýar, suwarymly ýerler bolsa ähli ekin meýdanlarynyň ¼ bölegini tutýar. Has ýokary hasylly topraklar gangyň, Brahmaputranyň, Krişniniň, Godawariniň we beýleki derýalaryň jülgelerinde ýaýrandyr. Ol ýerlerde kuwwatly suwaryş ulgamlary döredilýär.

Ekin meýdanlarynyň esasy bölegini (85 %-e çenli) azyklyk ekinleri tutýar. Eger-de şaly – baş azyklyk ekin esasan derýa jülgelerinde, Gangyň we Brahmaputranyň orta we aşak akymalarynda ösdürilip ýetişdirilýän bolsa, onda bugdaý – has guraksy etraplarda ösdürilip ýetişdirilýär. Onuň mekany – Gang derýasynyň ýokary akymlarydyr, bu ýerde ol emeli suwaryşda ýokary hasyl berýär. “Ýaşyl rewolýusiýanyň” çäklerinde hut bugdaýyň hasyllylygynyň artdyrylmagy bilen Hindistanyň azyk meselesini doly çözmek umydy köp derejede baglydyr.

Tehniki ekinler hemme ýerlerde ekilýär: şeker çişrigi- Gangyň jülgesinde, gowaça- Dekan tekiz daglygynda we Hind-Gang derýa aralygynyň suwarymly meýdanlarynda, jut - Gangyň deltasynyň we Brahmaputranyň jülgeleriniň has çygly etraplarynda, çäý-Gündogar Hindistanyň dageteklerinde ösdürilip ýetişdirilýär.

Hindistanda 200 mln başdan gowrak iri şahly mallar bar – dünýäniň islendik döwletiniňkiden köp. Ýöne bu ýerde sygyr – keramatly mal, onuň etini iýmek din tarapyndan gadagan edilýär. Mallaryň bir bölegi bir-eýýäm garrady we halk hojalygynda hiç hili ähmiýete eýe däldir. Et hem, süýt hem bermeýär, tirkew mal güýji hökmünde peýdalanylmaýar.

Hindistanyň industrializasiýasy ýeňil senagaty ösdürmekden başlandy, onda iň görnükli orun dokma pudagyna degişlidir. Ýöne şu gün yurt agyr senagatyň agdyklyk edýän industrial döwletine öwrülýär. Umuman, garaşsyzlyk ýyllary içinde gara metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa senagaty döredildi.

Hindistanyň has kuwwatly senagat toplumu gündogarynda – Kalkuttadan Damodar derýasynyň jülgesiniň boýy bilen (özboluşly Rur). Hut şu ýerde metallurgiýanyň (Bokaro, Durgapur, Rourkela we baş.), agyr maşyngurluşygynyň (Çittarandjan, Rançi we baş.), himiýa senagatynyň (Sindri) has uly merkezleri şýärler. Bombeý, Madras, Ahmedabad, Bengaluru we başgalar hem uly industrial merkezlerdir. Ýurduň uly kärhanalarynyň birnäçesi SSSR-iň ýardam bermegi bilen guruldy (mysal, Bhilamdäki, Bokaradaky, Wisakhapatnamedäki metallurgiýa kombinatlary).

Energetika hojalygynyň esasyny kömür düzýär, her ýylda 300 mln t gowrak gazylyp alynýar. Soňky ýyllarda ýangyç balansynyň düzümi gazylyp alnyşynyň we importynyň giňeldilmeginiň hasabyna, nebitiň paýynyň artmagy tarapyna üýtgeýär.

Hindistan transportyň ýokary derejede ösen ýurtlarynyň hataryna girýär. Demir ýollaryň uzynlygy boýunça ol dünýäniň öňdebaryjy baş döwletiniň sanyna girýär. Ýöne demir ýollaryň köpüsi dar koleýaly, awtomobil ýollarynyň bolsa köplenç gaty örtigi ýokdur. Deňiz flotynyň yük göterijilik kuwwaty artýar.

§ 42. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary

Günorta-Gündogar Aziýa dünýäniň syýasy kartasynda. Günorta-Gündogar Aziýa Hindihytaý ýarym adasynda we Malaý arhipelagynyň adalarynda ýerleşýän ýurtlary öz içine alýar. Sebitiň düzümine 11 döwlet girýär (goşmaça seret). Möhüm deňiz ýollarynyň çatrygynda örän amatly geografik ýerleşşi, dürli tebigy baýlyklary, amatly klimaty – bularyň hemmesi kolonial döwürde ýewropalylary magnit ýaly şu ýere özüne çekdi.

Baknaçylyk bu ýurtlaryň häzirki zaman hojalygynyň durmuş we ykdysady gurluşynda görnetin yz goýdy. Ösýän dünýäniň beýleki köp sebitleri yaly, Günorta-Gündogar Aziýa hem zähmetiň halkara meýdan-çäk bölünişinde oba hojalyk we mineral çig mallary möhüm çykaryjy hökmünde çykyş edýär.

Oba hojalygynyň esasyny – ykdysadyýetiň baş pudagy – subtropiki ekerançylyk düzýär. Onda bütinligine şaly – baş azyklyk ekini agdyklyk edýär. Bu ekin Bu ekin Indoneziýäde ähli işlenip bejerilýän ýerleriň ýarysyny, Filippinlerde bolsa – 90% tutýar. Günorta-Gündogar Aziýa – dünýäde iň uly şaly ekilýän sebitidir. Hemme ýerlerde kösükliler, mekgejöwen, batat, manioka ýetişdirilýär. Sebit öňden bari hoşboý ysly ekinleri (gyzyl we gara burç, imbir, wanil, gwozdika) ýetişdirmek boýunça şöhratlanýar, olaryň esasy bölegi eksport edilýär. Şeýle hem natural kauçuk

(onuň dünýä önümçiliginiň ýarysyny Malaýziýa berýär), kokos ýagy, kopra we abakiýiniň süýümi ýa-da manil köpürjigini (Filippinler), çay, kofe, hin agajynyň gabygyny (Indoneziýa) we ş.m. öndürilýär.

Maldarçylygyň ösüşiniň pes ýagdaýynyň belli bir derejede derýa we deňiz balykçylygy bilen öwezi dolunýar. Balyk we dürli leňneç şekilliler indoneziýalylaryň, taýlandlylaryň, filippinlileriň iýmit rasionynda has görnükli orun eýeleýär. Sebitiň döwletleriň köpüsinde senagat ösýän döwletler üçin adaty gurluşa eýedir, onda mineral çig-maly gazyp almak görnetin agdyklyk edýär: galaýy magdany (Indoneziýa), wolfram we sürme (Tailand), hrom (Filippinler) we baş.

Soňky ýyllarda sebitiň ýurtlary nebitiň gazylyp alynyşyny barha artdyrýarlar (Indoneziýa, Malaýziýa, Bruneý).

Gaýtadan işleýän senagaty ösdürmekde (köp derejede daşary ýurt maýalarynyň hasabyna) Singapur, Malaýziýa, Filippinler (metallurgiýa, nebiti gaýtadan işlemek, elektronika we ş.m.) has tapawutlanýarlar. Transportyň ösüşiniň tapawutly aýratynlygy deňiz transportynyň udel agramynyň ýokarlygy bolup durýar, bu bolsa Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynyň kenarýaka we ada ýerleşşi bilen baglanyşyklydyr.

Günorta-Gündogar Aziýanyň çäginde sosialistik döwletler – Wýetnam we Laos ýerleşýärler. Olaryň arasynda umumylyk az däl. Musson klimat, ýylylygyň we çyglylygyň köplügi ýylyň bütin dowamynda tropiki we subtropiki ekinleri ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Emma agrar ykdysadyýetli Laosda esasy üns häzirikçe oba hojalygyny we tokaý hojalygyny ösdürmeklige berilýän bolsa, onda Wýetnamda industrializasiýa üçin maddy we guramaçylyk şertlerini döretmek wsezipesi goýuldy. Döwletleriň ikisinde hem meýdan-çäk – ykdysady üzňelikleri ýeňip geçmek üçin transporty ösdürmek meselesi ýiti bolup durýar.

§43. Indoneziýa

Geografik ýerleşşi. Tebigy baýlyklary. Indoneziýa dünýäde örän uly Malaý arhipelagynyň adalarynyň 13700-sinde we Täze Gwineýa adasynyň Günbatar böleginde ýerleşýär. Meýdany 1.9 mln. km². Ilaty 204 mln. dünýäde Hytaýdan, Hindistandan we ABŞ-dan soňra 4-nji orny eýeleýär. y Ol Ýawa adasynda ýerleşýär. Indoneziýalylaryň köp bölegi uly adalaryň 5-sinde we kiçi arhipelaglaryň 30-a golaýynda ýaşaýar. Olaryň esasyly Sumatra, Klimantan, Sulawesi, Iriogn we Ýawa adalarydyr. Olarda ýurduň ilatynyň 70% -i ýaşaýar.

Ýurduň 50%-den gowrak territoriýasyny daglar tutýar. Onda 400-den gowrak wulkan ýerleşip, 100 golaýy hereket edýär. Peslikler we düzlükler uly adalarda-Kalimantanda, Sumatrada, Ýawada, Täze Gwineýada ýerleşýär.

Peýdaly gazma baýlyklardan nebit, tebigy gaz, nikel, gurşun, boksit, mis, kömür, altyn, kümüş, gurluşyk materiallary gazylyp alynýar. Indoneziýa aýratyn hem galaýy we nikel çykarmakda dünýäde öňdäki orunlary tutýar. Tokaýlar ýurduň meýdanynyň 60%-ni tutýar.

Ilaty. Indoneziýa köp ilatly ýurtlaryň biridir. Ilatyň ortaça gürligi 1 km². 107 adam düşýär. Ýurduň ilatynyň 50%-den gowragy gür ilatly uly adalarda ýaşaýarlar.

Ilatynyň 96%-ni indoneziýalylylar tutýar. Olar bolsa 16 sany uly halklara we 300-e golaý etniki toparlara bölünýär (ýawalylylar, sundanlylylar, madurlar, malaýlylylar we ş.m.) . Ýurtda hytaýlylyaryň (5 mln.adam) we beýleki halklaryň sany-da az däldir. Ýurtda musulmanlar 88%, protestantlar – 6%, katolikler - 3%, induslar - 2%, buddistler 1%-e deňdir. Indoneziýada ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokarydyr. Ilatyň ortaça ýyllyk köpelişi 1,3%-e barabar.

Döwlet gurluşy boýunça Indoneziýa prezident respublikasydyr. Dolandyryşçäk taýdan 28 prowinsiýa we 3 aýratyn territoriýa bölünýär. Uly şäherleri: Jakarta (8,6 mln.adam), Bandung, Surabaýa, Medan.

Hojalygy. Soňky ýyllarda Indoneziýanyň hojalygynda senagat çalt depgin bilen ösýär. 2006-njy ýylda ýurtda 85 mln. tonna nebit, 2 mln. tonna daş kömür, 1.5 mln. tonna nikel çykaryldy. 2005-nji ýylda ýurt boýunça senagatyň berýän girdeýjisi oba hojalygynyňkydan öňe geçdi. Oba hojalygy häzirki wagtda milli girdejiniň 22%-ni berýär. Emma oba hojalygynda zähmet baýlyklarynyň 55%-ne golaýy işleýär. Ýurtda gara metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleýän, awtomobil zawodlary, samolyotlary ýygnaýan, radio enjamlary, elektrik enjamlaryny, gämi, sement öndürýän, himiki dökünleri, awtomobilleriň rezinlerini öndürýän kärhanalar bardyr.

Ýurtda uly alýuminiý-energetiki kombinaty guruldy. Azyk we dokma senagaty ösendir. Häzirki wagtda Indoneziýa dünýäde iň köp mata öndürýän ýurtlaryň biri hökmünde tanalýar. Ýurtda birnäçe SES-ler bardyr. Bir ýylda ýurt boýunça 25 mln. m³. agaç önümleri taýýarlanýar, onuň bir bölegi eksporta iberilýär. Bir ýylda ýurt boýunça 1.3 mln. tonna kauçuk öndürilýär.

Oba hojalygynyň esasyny ekerançylyk tutýar. Sürülip ekilýän ýerler ýurduň meýdanynyň 8%-i tutýar. Däneli ekinlerden köp ekilýäni şaly bolup, bir ýylda 28 mln. tonna golaý hasyl ýygnaýar. Şaly boýunça ýurduň ilatynyň islegi doly kanagatlandyrylýar. Beýleki däneli ekinler bugdaý, mekgejöwen we ş. m. bilen hem 1983-nji ýyldan bäri özüni üpjün etmek meselesini doly çözdü. Şeýlede zeýtun palmasy, çay, temmäki, kofe, gant çinrigi, pagta, burç,beýleki ýakymly ysly ösümlükler, şaly, mekgejöwen, künji we beýlekiler eksport etmeklikde uly orun tutýar. Indoneziýa kauçuk öndürmek boýunçada dünýäde ikinji orny eýeleýär. Ol tropiki agaçlary öndürmek boýunça-da, eksport etmekde-de bellidir. Maldarçylykda iri şahly mallary köpeltmek, guşçulyk ösendir. Ýurt boýunça her ýylda 3 mln. tonna çemesi balyk tutulýar.

Ulaglary. Demir ýollarynyň umumy uzynlygy 7 müň km. çemesidir. Olar içerki oba hojalyk we senagatly etraplary deňiziň kenarlarynda ýerleşýän deňiz duralgalary şäherler bilen birleşdirýär. Demir ýollar Indoneziýada ilaty gatnatmakda hem-de dürli ýükleri daşamakda giňden peýdalanylýar. Aýratyn hem demir ýollaryň gür seti Ýawa adasynda ýerleşýär. Awtomobil ýollarynyň uzynlygy 120 müň km golaýdyr. Ulaglaryň bu görnüşiniň ähmiýeti ýyl-ýyldan artýar. Indoneziýada nebit we gaz geçirijileriň guri torýa ýerleşendir.

Beýleki ýurtlar bilen Indoneziýanyň daşary aragatnaşyklary has möhüm orun eýeleýär. Ýurduň eksportynyň esasyny nebit we nebit önümleri, şeýle-de kauçuk, reňkli metallar, nah matalar tutýar. Başga-da aýakgaplary, mebeli, sementi, dürli dökünleri, polatdan taýýarlanan önümleri, aýnany we agajy köp öndürýär hem-de daşary ýurtlara çykarýar. Daşary ýurtlardan halkyň sarp edýän harytlarynyň käbir

görnüşlerini, azyk önümlerini, senagat enjamlaryny satyn alýar. Indoneziýanyň daşary söwda-ykdysady aragatnaşyklarynda Ýaponiýa, ABŞ, Singapur, GFR, Niderlandiýa, Awstraliýa we beýleki ýurtlar esasy orny tutýar.

Soňky yyllarda aýratynda ýeňil senagatynda Indoneziýanyň Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygy ösüp başlady. Türkmenistan Indoneziýa pagta we ş. m., oba hojalyk önümlerini eksport edýär.

§ 44. Gündogar Aziýa ýurtlary

Gündogar Aziýa – durmuş-ykdysady ösüşiniň has köpdürliligi bilen tapawutlanýan sebitdir. Onuň düzümine 6 döwlet girýär. Sebitiň umumy meýdany 11,4 mln.km², ilatynyň sany bolsa 1,7 mlrd.adama barabar. Olar biri-birinden dürli alamatlary boýunça düýpgöter tapawutlanýarlar. Onuň çäginde diňe Ýaponiýanyň – häzirki zaman dünýäsiniň ykdysady sütünleriniň biriniň – ýerleşýänligi üçin-de bu sebitiň dünýä hojalygyndaky ähmiýeti uludyr.

Sebitiň düzümine HHR-sy – ilatynyň sany boýunça birinji we meýdanynyň ululygy boýunça üçünji dünýä döwletidir. HHR – sosialistik döwletdir. Sebitiň bu uly döwletleri ykdysady-geografik jähtden öňdäki temalarda giňişleýin häsiýetlendirilýär.

Koreýa respublikasy Aziýanyň industrial taýdan ösen döwletleriniň biridir. Özüniň geografik ýerleşişiniň amatlylygyny, arzan we ýokary hünärli işçi güýjini peýdalanmagyň, daşary ýurt maýa goýumlaryny işjeň çekmegiň hasabyna Koreýa gysga döwrüň içinde durmuş-ykdysady ösüşde uly öňegidişlikler gazandy.

Ýurduň ykdysadyýetinde gazyp alma senagaty uly orun eýelemeýär, senagat çig malynyň esasy bölegi daşary ýurtlardan getirilýär. Ýurtda kuwwatly elektroenergetika önümçiligi döredildi. Elektrik energiýasynyň 30%-ni AES-ler berýär.

Işläp bejerýän senagat Günorta Koreýanyň ykdysadyýetinde öňdebaryjy orny eýeleýär. Onuň düzüminde metallurgiýa, gämi gurluşygy, nebithimiýa pudagy has ösendir. Soňky ýyllarda ýurduň senagatynda has çylşyrymly önümçilikler – awtomobil gurluşygy, elektronika, elektrotehnika, kommunikasiýa serişdelerini öndürmek uly ähmiýete eýe boldy. Koreýa respublikasy daşary söwda dolanşygy boýunça dünýäde 12-nji orna çykdy. Ol gämileri öndürmek boýunça 2-nji, ýarym geçirijileri öndürmekde 3-nji, sanly elektron enjamlaryny öndürmekde 4-nji orny eýeleýär. Ol awtomobilleri köp öndürýän (ýylda 3,6 mln.sany) ýurtlaryň hataryna girýär.

Oba hojalygynda önüm öndürmek soňky 15 ýylyň içinde 2 esse artdy. Esasy oba hojalyk ekinleri şaly we arpa. Häzirki wagtda ýurt esasy azyklyk önümi bolan şaly bilen (4,8 mln.tonna) öz-özünü üpjün etmegi gazandy. Tokaýlar ýurduň 64% meýdanyny tutýar. Şonuň üçin-de bu ýerde agaç işläp bejerýän önümçiligiň ähmiýeti uludyr. Ýöne soňky ýyllarda bu pudak esasan daşyndan getirilýän çig mal esasynda işleýär.

Köp pudakly senagaty we kooperirlenen oba hojalygyny döreden Koreýa Halk Demokratik Respublikasy sosialistik ösüş ýoly bilen barýar. Ýurduň ilatynyň etniki düzümi birmeňzeşdir (99%-i koreýler).

Ýurduň ykdysadyýeti merkezleşdirilen meýilnama esaslanyp, ösdürilýär. Ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesi pes bolmagyna galýar. Ykdysadyýetde öz güyjine daýanmak we berk dolandyryş – komanda ulgamyna ýykgyň edýän syýasat ýöredilýär. Ýurduň senagatynda dag-magdan önümçiligi, metallurgiýa, himiýa we gurluşyk materiallary önümçiligi esasy orun tutýar.

Oba hojalygynda zähmet baýlyklarynyň 36%-i meşgullanýar. Pudagyň esasyny däne (esasan şaly we mekgejöwen) öndürmek tutýar. Ýurduň ekin meýdanlarynyň 70%-i suwarymly ekerançylykda peýdalanylýar. Oba hojalyk ekinleriniň hasyllylygy ýokary däl. Ýurduň ulaglar ulgamy hem gowşak ösendir.

Mongoliýa entek orta dünýä ykdysady görkezijilere ýetmeýär. Ýöne bu döwlet uly möçberli durmuş-ykdysady özgerişleri geçirmäge girişdi.

Ykdysadyýetiniň düzümünde oba hojalygy we gazyp alma senagaty agdyklyk edýär. Mongoliýa daş we kokslanýan kömrüň, reňkli metallaryň, altynyň, demir magdanynyň, fosforitleriň baý gorlaryna eýedir. Ýüňni gaýtadan işleýän, dokma, azyk pudaklary hem ösdürilýär. Olaryň paýyna işläp bejerýän senagatyň önüminiň 90%-i düşýär.

Mongoliýada oba hojalygynda geçirilýän özgertmeler maldarçylykda we ekerançylykda belli bir derejede ösüşleri gazanmaga ýardam etdi. Mallaryň baş sany 38 mln-a ýetdi.

§45.Ýaponiýa

Geografiki ýerleşşi. Meýdanynyň ululygy boýunça Ýaponiýa Günbatar Ýewropanyň has uly ýurtlary we ABŞ-nyň ştatlary bilen deňeşdirilýär. Ýöne düzümi we şekili boýunça olardan düýpgöter tapawutlanýar. Ýaponiýa - arhipelag-ýurt, dört uly we takmynan 4 müň ownuk adalarda ýerleşýär. Bu bütewi adalar dünýäsi. Umuman Ýaponiýa gazma baýlyklaryna garypdyr. Ýaponiýanyň kenarýakasynyň uzynlygy boýunça (30 müň km) ol ABŞ ýaly uly ýurtdan hem öňe geçýär.

Ýaponiýanyň ykdysady-geografik ýerleşşi öňi bilen onuň ýerleşýän adalar toplumynyň Ýewraziýa materiginiň we Ýuwaş okeanyň çatrygynda 3,5 müň km-e uzalyp gidýänligi we Aziýa-Ýuwaş okean sebitiniň merkezinde ýerleşýänligi bilen kesgitlenilýär. Bu bolsa ýurduň zähmetiň halkara geografik bölünişine işjeň gatnaşmagy üçin mümkinçilikler açýar.

Derýalar gami gatnawlary üçin ýaramsyzdyr. Derýalaryň, kölleriň we ýerasty suwlary köp bolmagy oba hojalygynyň we senagatyň ösmegine amatly täsir edýär. Ýurduň senagat taýdan ösmegi daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglanyşykly meseleleriň ýüze çykmagyna getirýär, şeýle hem tebigatyň ýagdaýyna gözegçilik etmegi kämilleşdiriş taslamalarynyň ösmegine ýardam etdi.

1950-nji ýyllardan başlap, tas çärýek asyryň dowamynda ýapon ykdysadyýeti üçin ösüşiň ýokary depgini häsiýetli boldy. Gysga wagtyň dowamynda ýurt ylymda, tehnikada, bilimde, senagatda we söwdada uly öňegidişlikler görkezip uly ýoly geçmegi başardy. Ýaponiýa baş dünýä kreditoryna (karz beriji) ýurda öwrüldi. Ýurda eýýäm köp derejede tutuş ykdysadyýet hil özgermeleri geçirildi, industriýadan soňky jemgyýetiň esaslary döredildi.

Ýaponiýanyň senagaty ilki başda ewolýusion ýol bilen ösdi. Import çig malynyň hasabyna energetika, metalurgiýa awtomobil we gämi gurluşygy, himiýa, nebitimiýa gurluşyk senagatlary ýaly baza pudaklary umuman täzeden döredildi. Olaryň hemmesi tehnikanyň we tehnologiýanyň iň täze gazananlaryny hasaba almak bilen döredi. Şunlukda patentleriň we lisenziýalaryň köpüsi daşary ýurtlarda ýerli şertlere uýgunlaşdyryldy.

70-nji ýyllaryň ortasynda energetik we çig mal krizisinden soňra, senagatda rewolýusion ösüş ýoly agdyklyk edip başlady.

Ýurt import ýangyçdan we çig mala garaşly energiýany we metaly köp talap edýän önümçilikleriň ösüşini durgunlaşdyrmaga we iň täze ylym talap edýän pudaklara ýykgyň edip başlady. Ol elektronika rabototehnika, biotehnologiýada öňdebaryja öwrüldi energiýanyň adaty däl çeşmelerini peýdalanmaga başlady.

Ýaponiýa ösen ýurtlaryň arasynda ylma edilýän çykdaýjylaryň paýy boýunça birinji ýeri eýeleýär, ylmy işgärleriň sany boýunça bolsa GFR, Beýik Britaniýa we Fransiýany bilelikde alanyňdakydan hem artykdyr.

Ilaty. Ilatynyň sany boýunça (125 mln adam) Ýaponiýa dünýäniň ilkinji onlugyna girýär. Dogluş we ýogalyş görkezijileri deňşililikde 9,5/1000 we 7,4/1000 deňdir. Ýapon demograflarynyň çaklamalaryna görä ýurduň ilaty 2010-nji ýyla çenli 130 mln adam möçberinde durnuklaşýar. Ýaponiýa üçin uly meseleleriň biri-de 65 ýaşadan ulularyň paýynyň artmagydyr. Bu ýurtda ilatyň ýaşynyň dowamlylygy dünýäde iň ýokary görkezijidir (erkekler üçin 76 ýaş, aýallar üçin bolsa 82 ýaş).

Ýurduň ilaty birmilletligi bilen tapawutlanýar, onuň 95% gowragyny ýaponlar tutýar. Beýleki halklardan koreýleriň we hytaýlylaryň sany ýokarydyr.

Meýdan çägi boýunça ilat endigan ýerleşen däldir. Ýokary orta gürlüğe (1 km² –e 380 adam) garamazdan, käbir sebitler bu görkeziji boýunça dünýäniň iň gür ilatlaşan etraplary bilen deňşdirerlikdir (ýuwaş umman kenarýaka sebitleri, bu ýerde ýurduň ilatynyň 2/3 bölegi ýaşaýar).

Ýaponlaryň tas 4/5 bölegi – şäher ilatydyr. 11 şäheriň hersiniň ilaty 1 mln geçýär. Uly şäher aglomerasiýasy – Keyhinde (Tokio-Iokogama) 25 mln adam 150 ilatly punkda ýaşaýar. Beýleki iki uly aglomerasiýalar – Hansin (Osaka-Kobe-Kioto) we Týuke (Nagoýa we başgalar), şeýle hem olaryň aralygynda ýerleşen Keyhin aglomerasiýasynyň şäherleri bilen bilelikde bir bütewi ulgama – Tokio megapolisine (Tokaydo) birleşýärler. Onuň ilatynyň umumy sany – 60 mln adamdan gowrak.

Ýaponiýanyň energetikasy esasan daşyndan getirilýän çig mala ýykgyň edýär (esasan nebit we nebit önümleri). nebitiň importy 200 mln tonna (ýurduň özünde 0,5 mln tonna nebit çykarylýar) ýetýär. sarp edilişde kömrüň paýy azalyp, tebigy gazyň möçberi artýar (suwuklandyrylan görnüşde import edýär). Suw elektrostansiýalaryň we atom energiýasynyň ähmiýeti-de artýar.

Ýaponiýanyň kuwwatly elektroenergetikasy bar. Kuwwatlyklaryň 60 %-den gowragy ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär (ÝES). Olaryň iň ululary 4 mln kW.s. ýetýär.

Häzirki wagtda import çig malynda 20-den gowrak AES işleýär (40 energobloklar). Olar elektrik energiýasynyň 30 % berýär. Ýurtda dünýäde iň kuwwatly AES guruldy (şol sanda Fukusima – 10 energoblok).

GES-nyň kuwwatlylygy uly däldir we kaskadlar görnüşinde dag derýalarynda ýerleşýärler. Suw elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmek boýunça Ýaponiýa dünýäde 5-nji orny eýär. Geljekde energiýanyň alternatiw çeşmeleriniň ähmiýeti artar: gün, geotermal, okean daşgyn we gaýtgyn we ş.m.

Gara metallurgiýa. Ýaponiýada häzirki günde hem öz önümçilik we eksport potensialyny saklaýar. Kärhanalaryň durky täzelenýär, täze tehnologiýalar ornaşdyrylýar. 2000-nji ýylda poladyň eredilişiniň möçberi boýunça (100 mln. t.) Ýaponiýa ABŞ-dan we Russiýadan öňe geçip birinji ýeri eýeledi. Ýöne 1995-nji ýyldan bari dünýä öňdebaryjysy Hytaý boldy. Şeýle-de bolsa gara metallaryň dünýä bazarynda Ýaponiýanyň paýy 23 % (2007 ýylda - 104,5 mln tonna) barabardyr.

Osaki we Tokio şäherleriniň golaýyndaky metallurgiýa zawodlarynyň (sarp edilişiniň) uly merkezlerine ýykgyň edýän) uly ähmiýeti bardyr.

Hokkaýdo-da metallurgiýa kombinaty ýerli demir magdanyny, Kýusýu adasynyň demirgazygynda bolsa (Kitakýusýu şäheri) ýerli kömri peýdalanýar.

Ýaponiýanyň gara metallurgiýasy häzirki wagtda bütinleýin diýen ýaly daşyndan getirilýän çig mallarynda we ýangyçda işleýär. Demir magdanyny Ýaponiýa Awstraliýadan we Braziliýadan, ýangyjy bolsa – Ýakyn Gündogaryň ýurtlarynda import edýär.

Reňkli metallaryň önümçiligi. materialy we energiýany köp talap edýän önümçilikler bolup “ekologiki taýdan hapa” pudaklara degişlidir, şonuň üçin-de pudakda düýpli özgerdiş işleri geçirildi. Diňe sönky 10 ýyllykda reňkli metallaryň ilkinji eredilişi 20 esse azaldy. Guýma zawodlary bolsa ähli senagat merkezlerinde ýerleşýär.

Ýaponiýanyň maşyngurluşygy özüne köp sanly pudaklary birleşdirýär (gämi gurluşygy, awtomobil gurluşygy, umumy maşyn gurluşygy, pribor gurluşygy, radioelektronika, awiasiýa-kosmos senagaty). Agyr maşyn gurluşygyny, stanok gurluşygynyň, oba hojalyk maşyn gurluşygynyň, ýeňil we azyk senagaty üçin enjamlary öndürmek boýunça birnäçe uly zawodlar hereket edýär. Ýöne esasy baş pudaklara elektronika we elektrotehnika, radiosenagat we transport maşyn gurluşygy girýär.

Gämi gurluşygy uly ýük göteriji tankerleri we gury ýük göterijileri gurmaklyga ýöriteleşýär. Ýaponiýada gurlan gämileriň umumy ýük göterijiligi ählidünýä möçberiniň 40% ýetýär. Gämi gurluşygy boýunça Ýaponiýa dünýäde ynamly birinji orny eýeleýär. Gämi gurluşyk we gämi remont zawodlary bütin ýurt boýunça ýerleşýärler, baş merkezleri uly deňiz portlarynda ýerleşýär (Iokogama, Nagasaki, Kobe).

Awtomobilleriň goýberilişi boýunça Ýaponiýa soňky ýyllarda dünýäde birinji orny eýeleýär (ýylda 13 mln sany). Pudagyň önümi ýapon eksportynyň 20%-ni düzýär. Pudagyň möhüm merkezleri – Taýota (Nagasaki raýony) Iokogama, Herosima.

Umumy maşyn gurluşygynyň esasy kärhanalary Ýuwaşumman senagat guşaklygynyň çäginde ýerleşýär: Tokio sebitinde – çylşyrymly stanok gurluşygy,

senagat robotlary; Osako sebitinde metally köp talap edýän enjamlar (Gara metalurgiýa merkezleriniň golaýynda); Nogaýo etrabynda stanok gurluşygy, senagatyň beýleki pudaklary üçin enjamlary öndürmek.

Radioelektron we elektrotehnika senagatynyň kärhanalary ýokary hünärli işçi güýji, gowy ösen transport ulgamy, ösen ylmy-tehniki bazasy bolan senagat merkezlerine ýykgyň edýär. 90-njy ýyllaryň başlarynda Ýaponiýanyň paýyna senagat robotlaryna önümçiliginiň 60%-i, stanoklaryň ½ bölegi, arassa keramiki önümleriniň 50%, mikropressorlaryň dürli görnüşleriniň 60-dan 90%-a çenli önümçiligi düşýär. Ýaponiýa durmuş-elektrotehniki we elektron enjamlarynyň önümçiliginde dünýäde öňdebaryjy orny saklaýar. Reňkli telewizorlaryň dünýä önümçiliginde Ýapon kompaniýalaryna daşary ýurtlardaky kärhanalarynda önümçiligini hasaba almak bilen) paýy 60%, wideomagnitafonlaryň 90%-e ýetýär.

Ylmy köp sarp ediji pudaklaryň önümleri Ýaponiýanyň ähli senagat önüminiň möçberiniň 15% töweregini tutýar, bütin maşyn gurluşygy önümleriniň bolsa 40% töweregi.

Nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar, şeýle hem himiýa senagaty Ýuwaşumman senagat guşaklygynyň esasy merkezlerine ýykgyň edýär. Tokio aglomerasiýasynda (Kawasaki, Tiba, Iokogama), Osaki raýonynda (Himedzi) we Nagoýada kärhanalar daşyndan getirilýän çig malyny peýdalanýarlar. Himiýa senagatynyň ösüş derejesi boýunça Ýaponiýa dünýäde birinji orunlarynyň birini eýeleýär.

Ýaponiýada şeýle hem sellýuloza – kagyz senagaty ösendir. Ýeňil we azyk senagatlary hem möhüm ähmiýetini saklaýarlar. Köne pudaklaryň hataryna dokma senagaty girýär. Ýöne ýeňil senagatynyň zähmeti köp talap edýän önümçilikleriniň köp görnüşleri boýunça ösýän ýurtlar tarapyndan bäsleşik artýar (Şol ýurtlarda arzan işçi güýjüniň hasabyna).

Oba hojalygynda - Ýaponiýanyň ykdysady taýdan işjeň ilatynyň 3 % meşgullanýar, ýurduň içerki milli önümünde onuň paýy bolsa 2 % töweregidir. Ýapon oba hojalygy üçin zähmetiň we ýeriň öndürüjiliginiň, ekinleriň hasyllylygynyň we mallaryň önümçiliginiň ýokary derejesi häsiýetlidir.

Oba hojalygy esasan azyklyk ugry boýunça ösýär. Ekerançylyk önümiň esasy bölegini (70 % töweregi) berýär, ýöne onuň udel agramy peselýär. Dölwet iýmlik we tehniki ekinleri daşyndan getirmäge mejbur bolýar. Öri meýdanlary ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 1,6 %-i tutýar. Ýöne bu uçastoklar hem arzan et we süýt önümleriniň importynyň artmagy netijesinde oba hojalyk aýlanşygyndan galýar. Maldarçylygyň täze intensiw pudaklary (broiler önümçiligi we ş.m.) ösdürilýär.

Işlenip bejerilýän ýerlere ýurduň meýdanynyň 13 %-i degişlidir. Ýöne Ýaponiýanyň birnäçe etraplarynda ýylda 2-3 hasyl almak mümkin. Ýurduň ýer fondunda işlenilip bejerilýän ýerler az möçberi tutýanlygyna garamazdan, Ýaponiýa azyk önümleriniň öz isleginiň esasan hususy önümçiliginiň hasabyna üpjün edýär (70% töweregi). Şaly, gök önüm, et, guş eti, doňuz eti, miwelere isleg doly diýen ýaly kanagatlandyrylýar. Emma ýurt şekeri, mekke jöweni, pagtany, ýüňi import etmeli bolýar.

Ýaponiýanyň oba hojalygy üçin ownuk ýerden peýdalanyjylaryň (0,5-1,0 ga) agdyklyk etmegi häsiýetlidir. Hojalyklaryň köpüsi – ownuk harytlyk. Has uly

hojalyklar maldarçylyk bilen meşgul bolýarlar. Hususy hojalyklardan başga-da şereketler we önümçilik kooperatiwleri hereket edýär.

Ahli adalaryň kenarýaka peslikleri, şol sanda Ýuwaşumman senagat guşaklygynda hem, esasy oba hojalyk etraplarydyr, bu ýerlerde şaly, gök önüm, çay, temmäki ösdürilip ýetişdirilýär, Şeýle hem maldarçylyk intensiw ösdürilýär. Ähli uly düzlüklerde uly aglomerasiýalaryň şäher eteklerinden guşçulyk we doňuzdarçylyk fermalary ýaýrandyr.

Kenarýaka sebitlerinde balykçylyk ösendir. Çet gyraky oba hojalyk etraplarda şaly we beýleki ekinler ösdürilip ýetişdirilýär, iri şahly mallar köpeldilýär. Kusýu we Sikoku adalarynda subtropiki ekinler ekilýär.

Ilatyň iýmitlenmegi üçin balygy we beýleki deňiz önümleriniň uly ähmiýeti bardyr. Ýaponiýa iň uly balykçylyk gämi toplumyna eýedir (400 müňden gowrak gämiler) we Dünýä okeanynyň ähli ýerinde balyk tutmaklygy alyp barýar. Balyk we deňiz önümlerini tutmak boýunça Ýaponiýa we Hytaý dünýä öňdebaryjylarydyr.

Ulaglar ulgamy. Ýük daşalyşynyň göwrümi boýunça Ýaponiýada awtomobil transporty birinji orny eýeleýär (60%), ikinji ýerde – deňiz kobotaž ýük daşalmagydyr. Söwda flotynyň ýük göterijiligi boýunça ýurt dünýäde ilkinji orunlarynyň birini eýeleýär. (Panamadan we Liberiýadan soňra üçünji orun).

Ýaponiýada tizlikli awtomogistrallaryň gür tory döredildi. Baryp 80-nji ýyllarda tonnalaryň köprüleriň üsti bilen hemme dört adalar özara baglanyşyklydyr. Ýuwaşumman senagat guşagynyň üstünden geçýän bu transport setini kämilleşdirmek elektron – hasaplaýyş tehnikalaryň ornaşdyrmak arkaly amala aşyrylýar. Demir ýol transportynyň orny uly däldir we hemişe peselýär.

Esasy daşary söwda ýükleri demir transporty bilen daşalýar. Ýurtda onlarça deňiz portlary hereket edýär. Esasy daşary söwda deňiz portlary: Tokio aýlygynda – Iokogama, Tiba, Kowasaki; Osaka aýlaglagynda – Osaka, Kobe, Isenoumi aýlagynda - Nagoýa. Nebit, gara metallurgiýa üçin çig-mal agaç we azyk önümleri getirilýär. Soňky ýyllarda daşary söwda transport aragatnaşyklarynda awia transportyň ähmiýeti-de artýar.

Daşary ykdysady gatnaştyklary. Ýaponiýa – dünýäniň uly söwda ýurtlarynyň biridir. Hojalygy köp derejede ýangyjyn we senagat çig malynyň importyna garaşlydyr.

Senagat önümleriniň eksportynda (gymmaty boýunça) 64% maşynlara we enjamlara degişlidir. Ýaponiýanyň daşary söwdasy hemişe artýar (1997-nji ýylda 760 mlrd dollar bolup ABŞ-dan we GFR-dan soňra üçünji ýerde). Ýaponiýanyň esasy söwda hyzmatdaşlary ösen ykdysady döwletlerdir, ilkinji nobatda ABŞ (30%-eksport, 25% -import), GFR, Awstraliýa, Kanada. Uly söwda hyzmatdaşlaryna Gunorta Koreýa we Hytaý girýär.

§46. Hytaý Halk Respublikasy

Geografiki , ýerleşşi. Hytaý halk Respublikasy – dünýäde meýdanyň ululygy boýunça üçünji döwletdir. Günbatardan gündogara ýurt 5,7 müň km, demirgazykdan – günorta bolsa tas 3,7 müň km uzalýar. Hytaýyň gury ýer araçäkleri (21,5 müň km) deňiz araçäklerinden uzynlygy (15 müň km). Ýöne olar uly böleginde barmasy kyn

bolan tebigy çäklerden geçýär. Daşary ykdysady aragatnaşyklar üçin esasan sary, Gündogar Hytaý we Günorta Hytaý deňizlerinde çykalgalar ulanylýar. Içerki etraplardan deňze çykalgany Ýanszy boýunça derýa ýoly hem berýär.

Dolandyryş – çäk taýdan Hytaý 23 prowinsiýa bölünýär. Olaryň käbirlerinde ilatyň sany Ýewropanyň iň uly döwletleriniň ilatyndan hem köpdür. Şeýle hem Hytaýyň çäginde 5 awtonom etrap we dört merkezi tabynlykdaky şäherler– Şanhaý, Pekin, Týanszin we Çunsin bar.

1997-nji ýylda uzak möhletleyin kärendesinden soňra Beýik Britaniýa Hytaýa Aziýadaky öz soňky mülküni, uly bolmadyk, ýöne örän möhüm syýasy, söwda-ykdysady we maliýe taýdan ösen ýeri Gonkongy gaýtaryp berdi. Sýangan (hytaýlylar – Gonkogi şeýle atlandyryýarlar) 50 ýylyň dowamynda onuň aýratyn statusyny saklamak bilen HHR düzüminde ýörüte dolandyryş etraby diýlip yglan edildi.

1999-njy ýylyň ahyrynda Hytaýyň ygtyýaryna Aomyn – ýurduň gunortasyndaky öňki portugal kollonial imperiýasynyň soňky bölegi bolan ýene-de bir uly bolmadyk meýdan çäk geçdi.

Ilatynyň sany, köpelişi, etniki düzümi, ýerleşşi. Indi iki müňýyllygyň dowamynda hytaý ýer togalagynda iň köp ilatlaşan ýurt bolmagyna galýar. Hytaý nakyllarynyň birinde: “Žen Şan, Žen Haý” sözi “Adam daglary, adam deňizleri” diýilmegini aňladýar.

HHR-yň döredilen wagtyndan bäri ilatynyň sany iki esse artdy we 2007-nji ýylda ählihytaý ilat ýazuwyna baglylykda 1 mlrd 234 mln adam boldy. Hytaýda geçirilýän işjeň demografik syýasat barada siz eýýäm bilýärsiňiz. Şeýle-de bolsa, geçirilýän ykdysady çärelere garamazdan, onuň ilaty 2000-nji ýylda 1.3 mlrd ýakynlaşdy. Bu Hytaý jemgyýetiniň durmuşynyň ähli taraplaryna öz yzyny galdyryýar.

Hytaýda 600 mln adam zähmete ukyply ýaşdakylardyr, olardan ýaşlar 2/5 böleginden ýokarydyr.

Etniki düzümi boýunça Hytaýyň ilatynyň esasy köplügini hytaýlylar (öz ady – “han” ýa-da “hanszy”). Olar ýurduň bütin gündogar bölegini tutýar. Hytaý dilinde ýedi esasy dialektler – pekin, kanton we başgalar bar. Olaryň arasyndaky tapawutlar uly, şol sebäpli-de gepleşikde ýurduň demirgazyk we günorta prowinsiýasynyň ýaşaýyjylary kynlyk bilen biri-birine düşünýärler. Düşünmek üçin olar bütewi iýeroglifiki ýazuwdan peýdalanýarlar, ol dürli dialektlerde gepleýän hytaýlylary üçin elýeterlidir.

Umuman az sanly milletleriň paýy Hytaýyň bütin ilatynda kän däl (6%), şeýle-de bolsa bu döwleti adaty köpmilletli hasaplanylýar. Hytaýly däl milletleriň we etniki toparlaryň umumy sany 60 golaýlar we şeýle-de olar üç dil maşgalasyna

degişlidir. Olaryň umumy sany 80 mln. adamdan geçýär we ýurduň bütin meýdanynyň ýarysyndan gowragyny eýeleýän meýdanlarda ýaýrandyr.

Sebitiň beýleki ýurtlary ýaly, Hytaý üçin-de ilatyň ýerleşişiniň uly endigansyzlygy: ilatyň tas 90%-i ýurduň meýdanynyň 1/3-de jemlenendir. Urbanisasiýa derejesi boýunça Hytaýy ýaňy-ýakynda hem gowşak urbanizirlenen döwletleriň hataryna goşýardylar. Häzir şäher mesgenleriniň umumy sany (uly şäherleriň 500 we millioner şäherleriň 50), şeýle hem şäherli ilatyň absolýut sany

boýunça (370 mln.) – ýurt dünýäde birinji orny eýeleýär. Ýöne Hytaý obalaryň sany boýunça-da dünýä birinjiligin saklaýar, olaryň sany bu ýerde takmynan 700 müňe golaýdyr.

Hojalygy. Häzirki zaman Hytaý kuwwatly industriýa-agrar döwlet bolup, ykdysadyýetiň ösüş depgini boýunça dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär. Eýýäm siziň bilşiňiz ýaly, Hytaýa kömür we demir magdanyny gazyp almak, polat eretmek, nah mata, telewizor, radiopriýomnikleri öndürmek, däneli ekinleriň jemi önümçiliginde birinji; elektroenergiýa, himiýa dökünlerini, sintetiki materiallary we ş.m. boýunça ikinji orun degişlidir. Ýöne kärhanalaryň köpüsünde enjamlaryň güýçli könelişendigini, obalaryň tas ýarysynda elektrik togunyň ýokdygyny, oba hojalygynda el güýjüniň agdyklyk edýändigini hasaba alman bolmaz.

Hytaýyň ykdysady “ýüzüni” köp derejede öz hususy gazma baýlyklaryna esaslanýan agyr senagaty kesgitleýär.

Hytaýyň ýangyç-energetika toplumynyň esasany kömür senagaty kemala getirýär. Kömüriň çykarylyşy köp basseýinler boýunça jemlenendir. Olaryň has ululary (mysal üçin, Datun) ýurduň demirgazyk böleginde ýerleşýär. Nebitiň gorylary hem köpdür ýöne esasy nebit känine (Dasin) ähli nebit çykarylyşynyň 1/3 bölegi duşýar. Elektrik energiýasynyň öndürülişiniň 4/5 bölegi TES-de jemlenýär. Hytaýda suw elektroenergetikasyny ösdürmegiň iň uly maksatnamalarynyň biri ýerine ýetirýär. SES-iň baş kaskadlary (bentleri) Ýanszy we Huanhe derýalarynyň ýokary akymlarynda gurulýar. Ýurtda ilkinji AES-ler guruldy. Energiýanyň adaty bolmadyk görnüşleri peýdalanylyp başlanyldy.

Metalurgiýa toplumynyň esasyny doly aýlawdaky, daş kömrüň we demir magdanynyň känlerine ýa-da olaryň ýük akymlaryna ýykgyň edýan uly kombinatlar düzýär.

Maşyngurluşygy toplumynda ýöreteleşdirilen däl-de, eýsem uniwersal (köpugurly) kärhanalar agdyklyk edýär. Olar öňi bilen uly şaherlere, deňiz gämi duralgalaryna, metallurgiýa merkezlerine ýykgyň edýärler. Ýöne maşyngurluşygy kem-kemden uly bolmadyk şaherlere-de aralaşyp başlaýar. Oňa gurluş elektrotehniki we elektronokanyň ösüşi ýardam edýär.

Himiýa toplumu koks we nebitimiýasynyň önümlerine, dag-himiýa we ösümlük çig malyna esaslanýar. Pudakda önümçilikleriň iki topary tapawutlanýar: 1) mineral dökünler (öňi bilende azot); 2) durmuş himiýasy we farmasewtika. Bu toplumda uly kombinatlaryň köp sansy ownuk we orta ululykdaky kärhanalar bilen utgaşdyrmagy häsiýetlidir.

Dokma senagaty Hytaýyň ýeňil senagatynyň baş pudagydyr. Ol esasan içerki bazar üçin işleýär. Nah matadan geýimleri öndürmek boýunça Hytaý dünýäde birinji orny eýeläpdir. Onuň ösen pudaklaryň hataryna ýüpek senagaty hem girýär.

Hytaýyň ykdysadyýetinde oba hojalygy örän uly orun eýelemegini dowam etdirýär, onda 450 mln. adam meşgullanýar.

80-nji ýyllarda maşgala potratçylygy ulgamyna geçirilmeginden soňra, bu pudak has girdeýjili önümçilige öwrüldi. Esasy oba hojalyk önümleriniň ýygnaýyşy göße-görnetiň artdy. Däneli ekinleriň ýygnaýyşy 2000-njy ýyllarda iň ýokary derejede – 450 mln tonn töweregi saklanýar.

Esasy ekerançylyk etraplary ýurduň gündogar böleginde ýerleşýär. Bu bugdaýyň, mekgejöweniň agdyklykedýän “sary Hytaý” we ýöriteleşişini şalynyň meýdany kesgitleýän “ýaşyl Hytaýdyr”. Bu sebitlerde çäý plantasiýalary hem ýerleşýärler.

Demirgazyk –günbatarda, ilaty esasan hytaýly däl halklar bolan (mongollar, tibetliler, uýgurlar we baş.) gurak Hytaýda hojalygyň agdyklyk edýän görnüşi–ekstensiw çarwaçylyk we ýarym çarwa maldarçylyk, oturymly ekerançylygyň käbir ojaklarynyň ýüze çykmagy bilen utgaşýar. Günorta –günbatarda “Sowuk Hytaýda” (Tibet) oba hojalygy umuman gowşäk ösendir. Hytaý obasynyň häsiýetli sypatly – kooperatiw oba senagatynyň ösmegidir, onda 110 mln adam meşgullanýar; ol erkin el güýjüni ulanmaga mümkinçilik berýär.

Soňky ýyllarda akwakultura hem ösüşe eýe bolandyr. Hytaýa balyk-deňiz molýuskalaryny we suwatylaryny ýetişdirmekde dünýäde birinji orun degişlidir. Umuman hytaýlylaryň durmuşy has irki (gadymy) döwürlerden deňiz bilen baglanyşyklydyr.

Örän uly meýdany we ilaty bolan Hytaý ýaly döwletde ulaglar ulgamynyň ähmiýeti has hem ulydyr. Ýurtda guryýer we suw ulaglarynyň ähli görnüşleri, şeýle hem howa ulagy ösüşe eýe boldy. Ýöne demir ýollarda entek hem parowoz tirkewi agdyklyk edýär, awtomilleşdirmegiň derejesi pes, hytaýlylaryň köp bölegi

welosipedlerden peýdalanýarlar. Gündogar prowinsiýalaryň ulag üpjünçiligi ýurduň merkezi we günbatar prowinsiýalaryna garanynda has ýokarydyr. Şonuň üçin-de, häzirki zaman ulag infrastrukturasyňy döretmek Hytaý üçin möhüm wezipe bolup durýar.

Özgerişler döwründe Hytaýyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ähmiýeti has artdy, onuň ykdysadyýetiniň daşary ýurtlara açyklygy artdy. Hytaý esasan taýýar egin-eşikleri, dokma senagatynyň önümlerini we dumaş elektronikany, giňden peýdalanylýan beýleki harytlary, şeýle hem ýangyç we çig mal eksport edýär. Onuň importynda taýýar önümler, esasanda maşynlar we enjamlar agdyklyk edýär. Esasy söwda hyzmatdaşlary Ýaponiýa we ABŞ, Russiýa, Günbatar Ýewropa ýurtlary we Günorta Koreýadyr. Şol ýurtlardan-da döwlete gönüden-göni maýa goýumlary ugrukdyrýar; daşary ýurt maýa goýumlarynyň gatnaşmagynda bilelikdäki kärhanalaryň sany münlerçe hasaplanulýar.

Hytaý Halk Respublikasynyň Türkmenistan bilen ykdysady gatnaşyklary barha ösýär. Iki ýurdyň arasynda uly döwletara şertnamalary baglaşylyp, daşary söwdanyň möçberi artýar. Türkmenistan bilen Hytaýyň arasynda tebigy gazy satyn almak boýunça uzak möhletleýin şertnama baglaşyldy. Biziň ýurdumyza Hytaýdan dokma, metallurgiýa, maşyn gurluşygy önümleri getirilýär.

Içerki tapawutlary we şäherler. Meýdan – çäk meýilnamalaşdyrmak maksady bilen 80-nji ýyllarda Hytaý üç ykdysady zona bölündi: Gündogar, Merkezi we Günbatar.

Gündogar (deňizetek) zona ykdysady taýdan has esendir. Bu ýerde senagat merkezleriniň we uzelleriniň köpüsi, köp oba hojalyk etarplary, transport magistrallary, hemme deňiz gämi duralgalary ýerleşýär. Bu ýerde uly şäherler hem ýerleşýärler. Hytaýyň iň uly şäherlerinde biri – Şanhaý. Ol Huany derýasynyň kenarynda Ýanszynyň guwwen – estuaritenda, deňizden 50 km ýerleşýär (terjime – “deňziň ýanyndaky şäher”). Bu dünýäniň iň uly deňiz duralgalarynyň biri, ýurduň köp mün sany kärhanaly senagat merkezidir. Soňky döwürde bu ýerde Hytaýda iň häzirkizaman metallurgiýa kombinaty, ilkinji AES guruldy, erkin ykdysady zona döredildi. Öň Şanhaý ýurduň iň gowşak ösen (abadanlaşdyrmadyk), gur ilatlaşan şäherleriniň biridi. Çenden aşa ilatlaşmak biziň günlerimizde hem saklanýar, ýöne şäheriniň durky täzelenýär; Şanhaýyň töwereginde şäher hemralary döredildi.

Ilatynyň sany boýunça Hytaýyň ikinji şäheri Pekin. Ol Beýik Hytaý düzlüğünde, deňizden 170 km-de, ýurduň iň bir gur ilatlaşan etrabynda ýerleşýär. Dürli atlar bilen ol gadymy we orta asyr Hytaý döwletleriniň paýtagty bolupdyr, XV asyrdan bolsa häzirki adyny göterýär (has takygy: Beýuzin, ýagny “demirgazyk paýtagt”). Şäheriň merkezi taryhy bölegi adaty gönüburçly planirowkasyny saklapdyr. Bu ýerde köp sanly taryhy we medeni ýadygärlikler ýerleşýär.

Merkezi zonada ýangyç we energiýa, himiýa önümleri çig mal we ýarym fabrikatlary, azyk önümleri öndürmek agdyklyk edýär.

Günbatar zonada esasy zähmet maldarçylyga we mineral çig mal gaýtadan işlemeklige berilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Aziýa meýdanynyň ululygy we ilatynyň sany boýunça beýleki sebitler bilen nähili deňeşdirilýär?
2. Aziýada nähili oba hojalyk etraplary emele geldi? Olardan haýsy önümler dünýäniň beýleki sebitlerine çykarylýar?
3. Günorta-Günbatar Aziýa sebitinde hojalyk ýörüteleşiň esasy pudaklary haýsylar?
4. Hytaý we Hindistan döwletleriniň ilatynyň nähili esasy aýratynlyklary bar? Demografiki ösüş babatda bu döwletler nähili tapawutlanýarlar?
5. Ýaponýada işläp bejerýän senagatyň haýsy pudaklary ösen? Olaryň ýokary derejede ösmeginiň sebäpleri näme?
6. Merkezi Aziýa ýurtlarynda nähili meňzeşlikler we tapawutlar bar?
7. Günorta-Gündogar Aziýada oba hojalygynyň haýsy ýörüteleşiş pidaklary ösdürilýär?
8. Atlasdan peýdalanylýan, Aziýanyň sebitleriniň we döwletleriniň araçäklerini sudur karta bellemeli we reňkler bilen tapawutlandyryň.
9. Edebiyat we hasabat maglumatlary esasynda Aziýanyň sebitleri boýunça ykdysady taýdan dürli ösüş derejesindäki döwletleriniň birnäçesiniň ilatynyň, hojalygynyň görkezijileriniň deňeşdirme jedwelini düzüň.
10. Değişli edebiyatdan we kartografiki çeşmelerinden peýdalanylýan, Aziýanyň şu maksatnamada özbaşdak öwrenilmegi göz önüne tutulmadyk ýurtlarynyň biriniň ykdysady-geografik häsiýetnamasyny taýýarlaň.

III bap

Demirgazyk Amerika ýurtlary

§47. Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň geografik ýerleşşi. Tebigy şertleri we baýlyklary

Ykdysady we durmuş geografiýasynda “Demirgazyk Amerika” düşünjesi size 7-nji synpda öwrenen dersniňizden belli bolan düşünjeden tapawutlanýar. Adatça oňa diňe ABŞ-y we Kanadany girizýärler. Şeýle çäkde sebit 19,4 mln km² meýdany eýeleýär. Bu ýerde 300 mln gowrak adam ýaşaýar. 1992-nji ýylda Hristofor Kolumb tarapyndan Amerikanyň açylmagynyň 500 ýyllygy dabaraly bellenip geçildi. Şol irki döwürden bäri Demirgazyk Amerika dünýä hojalygynda görnükli orun degişlidir.

Sebitiň ähmiýeti XX asyrdan has hem artdy. ABŞ-nyň we Kanadanyň dünýäniň iň ösen we kuwwatly “sekizliginiň” düzümine girýändigini ýadyňyza salyň. Bu iki döwlet Ýewropa we Gündogar Aziýanyň ýurtlary bilen bir hatarda dünýä hojalygynyň möhüm merkezini emele getirýärler.

Demirgazyk Amerika kontinenti Günbatar ýarymşarynyň demirgazyk we merkezi böleginde ýerleşýär. Ol ABŞ-nyň, Kanadanyň, Meksikanyň çäklerini, şeýle hem Daniýa degişli Grenlandiýany we käbir kiçi adalary öz içine alýar. Demirgazykda onuň kenarlaryny Demirgazyk Buzly okeanynyň, gündogarda – Atlantik okeanynyň, günortada we günbatarda Ýuwaş okeanynyň suwlary ýuwýar, günortada bolsa Merkezi Amerika we Karib basseýni sebiti bilen araçäkleşýär.

Tebigy şertleri. ABŞ we Kanada tebigy şertleriniň özboluşlylygy we tebigy baýlyklarynyň köpdürliligi bilen tapawutlanýar.

Kontinentiň uly bölegini düzlükleriň we beýik bolmadyk daglaryň tutýandygyna garamazdan, Demirgazyk Amerikanyň ýer üstüniň gurluşy dürlüdür. Ýer üsti (relýef) Gündogarda atlantik kenarýakasy boýunça orta beýiklikdäki Appalaç daglary, sebitiň merkezinde giň içerki düzlükler (Merkezi we Beýik düzlükler) ýaýylyp ýatýar. Uly daglyk ýurdy – Kordilýerler ABŞ-nyň we Kanadanyň bütin günbatary boýunça kesip geçýär, günorta – gündogarda we günortada Kenarýaka peslikleri (Atlantiketek, Florida we Meksikaetek) ýerleşýär. Düzlükler we peslikler umuman, oba hojalygynda özleşdirmek üçin amatlydyr.

Döwletleriň ikisiniň hem çäginde tas ähli günbatar ýarysyny, ýokarda bellenişi ýaly, Kordilýerler eýeleýär. Olar birnäçe kuwwatly dag zynjyrlaryndan durýar, dag gerişleriniň arasynda içerki plato we tekiz daglyk guşaklygy ýerleşýär. Iň beýik nokady Alýaska ýarym adasyndaky Mak-Kinli (6193 m) gerşidir. Kordilýer daglaryndan gündogarda Gaýaly dagy, günbatarda Ýuwaş okean dag zynjyrlary (Kenarýaka görnüşleri, Kaskad daglary we Serra-Newada) ýerleşýär.

Kordilýerler möhüm klimat araçägi, Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň basseýnleriň arasynda suwaýryt bolup durýar. Ýer üstüniň meridional häsiýeti klimat we toprak – ösümlük şertlerinde aýdyň görünýär, transport torunyň, ilatyň ýerleşiş keşbiniň döremegine täsir edýär.

Demirgazyk Amerikanyň ösümlük örtügi pürli we ýasy ýaprakly tokaýlardan ybarat, günortasynda bolsa tropiki görnüşdäki ösümlükler ýaýrandyr.

Sebitiň çäginde topraklaryň ähli görnüşleri ýaýran. Olaryň köpüsi ekerançylygy ösdürmek üçin ýaramlydyr. ABŞ-nyň demirgazyk-gündogar, gündogar we günorta-gündogar sebitlerindäki ummasyz giňişlikleri sähralaryň (preriýeleriň) mes garamtyl we gara topraklary eýeleýär.

Gazylyp alynýan baýlyklary. Demirgazyk Amerikanyň meýdan-çägi tebigy baýlyklaryň dürli görnüşlerine we olaryň uly gurlaryna baýdyr. Bu ýerde nebitiň we tebigy gazyň (Meksika aýlagy, daglyk Kordilýer guşaklygy, Tehas, Oklahoma we Alýaska sebitleri), daş kömüriň (ABŞ-nyň Illinoýs, Pittsburg we Pensilwaniýa basseýnleri), demir magdanynyň (Kolorado platosy, Appalaçlar, Ýokarky kölüniň sebitleri), uran (Kolorado platosy, Gaýaly daglarynyň gündogar bölekleri, Kanadada Uly Aýy kölüniň sebitleri), misiň (Gaýaly daglary, Serra-Newada, Ýuta şaty, Kanadanyň demirgazyk-gündogaryndaky düzlükler), simabyň (ABŞ-da Nýu-Almaden etraby), gurşunyň we sinkiň (Missisipi jülgesi, Kanada Kordilýerleri, San-Fransisko etraby), nikeliň (Kanada şiti), kümüşiň , altynyň (Kaliforniýa, Ýukon şatlary), wanadiniň (Kolorado platosy), asbestiň (Kanadada Kwebek sebiti) uly gurlary jemlenendir. Şol gazma baýlyklarynyň köp görnüşlerini gazyp almak boýunça ABŞ we Kanada dünýäde öňdäki orunlary eýeleýär.

Şeýlelikde, ABŞ we Kanada senagaty ösdürmek üçin zerur bolan mineral baýlyklaryň köp görnüşleri bilen üpjün, ýöne şeýle-de bolsa, olar nikeli, marganesi, kobalty, boksitleri, galaýyny, kaliý düzlaryny daşyndan getirmäge mejbur bolýar.

§48. Sebitiň ilaty

Sebitiň çäginde 443 mln adam ýaşaýar. Soňky ýyllarda ilatyň tebigy köpelişiniň bady haýallaýar. Bu görkeziji ABŞ-da - 0,9%, Kanadada bolsa – 0,7%-e barabar.

ABŞ ilatynyň sany boýunça Hytaýdan we Hindistandan soňra dünýäde üçünji orny eýeleýär. ABŞ-nyň we Kanadanyň ilatynyň döremegine immigrasiýa hadysasy uly täsir etdi. XIX asyryň ahylaryna çenli bu sebite göçüp gelýänleriň düzümünde günbatar Ýewropa ýurtlaryndan gelip çykanlar agdyklyk edýärdi. Soňra, gündogar Ýewropanyň oba hojalykly ýurtlaryndan gelýänleriň akymy güýçlendi. Soňky 1970-80-nji ýyllardan başlap bolsa, ABŞ-da we Kanadada immigrantlaryň arasynda Latin Amerikasy we Günorta-Gündogar, Günorta Aziýa ýurtlaryndan gelýänler agdyklyk edýär.

ABŞ-nyň ilatynyň sany 270,3 mln adama deňdir (2008ý). Häzirki wagtda ilatyň düzümünde birnäçe esasy etniki toparlary tapawutlanýarlar: amerikanlar, ýagny immigrant geçiş toparlary (Italiýadan, Germaniýadan, Kanadadan, Meksikadan gelip çykan adamlar) we aborigen toparlary (indeýler, eskimoslar, aleutlar, gawaýlylar). Umuman, ABŞ-da asly ýewropaly amerikanlar ýurduň ilatynyň 80% düzýär. Olaryň arasynda nemes gelip çykyşly amerikanlaryň paýy has köpdür, ähli ilatyň 20-25% (60 mln adam töweregi). ABŞ-nyň 21 şatynda olar ilatyň 25%-den köpräginde düzýär. Bu esasan Demirgazyk we Demirgazyk –Günbatar (Täze Angliýadan başga) şatlarydyr.

Irland gelip çykyşly amerikanlar ýurduň ýaşajylarynyň arasynda ikinji orny eýeleýär (20 mln adamdan gowrak). Olaryň iň kän toplanan şäheri – Boston, şaty bolsa – Massaçusets. Sany boýunça üçünji etniki topar (20 mln töweregi) – britan gelip çykyşly amerikanlar (Angliýadan, Şotlandiýadan, Uelsden gelip çykanlar). Adam sany boýunça dördünji we bäşinji etniki toparlar – italýan (12 mln töweregi) we polýak gelip çykyşly amerikanlardyr.

ABŞ-da garaýagyzlylar (negrler) aýratyn uly etniki topary emele getirýärler. Häzirki wagtda olaryň sany 30 mln-dan geçýär (ýurduň ilatynyň 12%-i).

Ýurduň aýry-aýry bölekleri käbir etniki toparlaryna degişli ilatyň has agdyklyk etmegi bilen tapawutlanýar. Meselem, Täze Angliýa diýilip atlandyrylýan gündogar şatlarda - franko-kanadalylaryň, Ortaatlantiki şatlarda -italýanlaryň , günorta –günbatar şatlarda - meksikanlaryň, demirgazyk –günbatar we merkezi bölekdäki şatlarda – nemesleriň sany has köpdür.

ABŞ-da ilatyň ortaça gürlügi Ýewropanyň köp ykdysady taýdan ösen ýurtlaryna garanda has pesdir (ortaça 1km² - 28 adam düşýär). Ýöne ýurduň meýdan-çägi boýunça ilat endigan ýerleşen däldir. ABŞ-nyň Demirgazyk – Gündogar etraplary has gür ilatlaşandyr (her 1km² – 100 adamdan ýokary), az ilatlaşan daglyk şatlarda ilatyň gürlügi 1km² 2-11 adama çenli üýtgeýär, Alýaskada bolsa bu görkeziji has hem pesdir. Ilatynyň sany boýunça has uly şatlara - Kaliforniýa, Nýu-Ýork, Tehas, Florida degişlidir.

ABŞ dünýäniň iň şäherleşen ýurtlarynyň biridir. Ilatyň 75%-i şäherlerde ýaşaýar. Ilatynyň sany million adamdan geçýän şäherleriň 12-si ABŞ-da ýerleşýär.

Eger-de köp şäherleriň adatyça biri-biri bilen goşulyşandygyny we şäher etekleri bilen jebis baglanyşyklydygyny (şäher aglomerasiýalary) ýatdan saklasaň, bu sanawy 20-ä çenli giňeltmek mümkin.

ABŞ-nyň käbir ykdysady taýdan has ösen böleklerinde “megapolisler”- biri-biri bilen ýakyn ýerleşýän aglomerasiýalaryň goşulyşmagy bilen döreyän giň şäherleşen etraplar ýüze çykdy. Olaryň arasynda has ululary: ýurduň gündogarynda -Boswaş (Boston şäherinden tä ýurduň paýtagty Waşingtona çenli aralykdaky şäher aglomerasiýalaryny öz içine alýan), Beýik köller sebitinde - Çipits (Miluokiden-Pittsburga çenli) we Kaliforniýada - Sansan (San-Fransiskodan San-Diýego çenli). Soňky ýyllarda ýurduň günbataryndaky we günortasyndaky şäher aglomerasiýalary has çalt ösýär (esasan-da Kaliforniýa, Arizona, Tehas, Florida ştatlarynda).

Kanadanyň ilaty 33,4 mln adam. Goňşy ABŞ ýaly bu ýurduň ilaty hem esasan immigrantlaryň hasabyna köpeliýär. Olaryň akymy Aziýa ýurtlaryndan has uludyr. 2006-njy ýylda Kanadanyň çäginde 270 müň adam göçüp geldi. Kanadalylaryň 11%-i özlerini iňlis kanadalylary, 9%-i bolsa fransuz kanadalylary hasaplaýarlar. Ýurduň ilatynyň 83%-i şäherlerde ýaşaýar. Kanadada iňlis we fransuz dilleri resmi döwlet dili hasaplanylýar.

§49. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň hojalygy

ABŞ-nyň dünýä hojalygyndaky orny örän uludyr. Onuň paýyna dünýä senagat önüminiň 15-16%-i düşýär. Bu döwlet daşary ýurtlardaky maýa goýumynyň möçberi boýunça dünýäniň beýleki ýurtlardan has öňdedir.

ABŞ dünýäniň ykdysady we syýasy sahnasyna XX asyryň başlarynda işjeň çykyp başlady. Şol döwürden başlap ýurduň ykdysadyýeti örän çalt ösüp başlady. Bu: 1) ýurduň meýdanynyň uly böleginde (demirgazyk, günbatar) oba hojalygynyň feodalizm ýolundan erkin bolmagy; 2) immigrantlaryň, şol sanda ýönekeý işgärleriň we tehnik intelligensiýanyň uly akymynyň bolmagy; 3) täze ýerleriň özleşdirilmeginiň hasabyna içerki bazaryň giňeldilmegi; 4) dürli görnüşdäki tebigy baýlyklar bilen gowy üpjünligi; 5) geografik ýerleşişiniň amatlylygy bilen baglanyşyklydyr.

Häzrikizaman amerikan ykdysadyýetine önümçiligiň we maýa serişdeleriniň ýokary derejede jemlenmegi häsiýetlidir. Öz häsiýeti boýunça uly amerikan korporasiýalary halkara (transmilli) ähmiýetine eýedir. Olar daşary ýurtlaryň köpüsünde hereket edýär.

ABŞ-nyň uly transmilli korporasiýalarynyň sanawynyň başyny awtomobil öndürýän “Djeneral motors” we “ Ford”, nebit çykarýan we gaýtadan işleýän “Eksson”, kompýuterleri öndürýän “ IBM”, elektroenergetika senagatynyň öňdebaryjysy “Djeneral elektrik” , temmäki öndürýän “Filip Morris” we beýleki kompaniýalary çekýär. Şunlukda ABŞ ylmy-barlag işleriniň önümçilige ornaşdyrylyşy boýunça dünýä öňdebaryjysy hasaplanylýar. Ýurtda uly uniwersitetleriň esasynda ylmy-önümçilik toplumlary peýda boldy.

Her bir uly ykdysady taýdan ösen döwletde bolşy ýaly, ABŞ-nyň ykdysady “ýüzüni” senagat önümçiligi kesgitleýär. Onuň önüminiň gymmaty oba hojalygynyňkydan takmynan 10 esse ýokarydyr.

Ýurduň nebit we tebigy gaz bilen (Tehas, Alýaska, Luiziana, Kaliforniýa we beýleki ştatlar) gowy üpjün bolmagy ýurduň ýangyç-energetika balansynda olaryň öndebaryjy ornuny (70% töweregi) kesgitleýär. Şeýle-de bolsa, ABŞ Meksikadan, Saud Arabystanyndan we beýleki ýurtlardan nebiti getirmegi ykdysady taýdan amatly hasap edýär. ABŞ-nyň daş kömüriň gorlary boýunça dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Onuň iri basseýnleri ýurduň dürli böleklerinde bar. Ýöne daş kömüriň esasy bölegini (80%-e golaýy) örän uly Appalaç käni berýär. Suw elektrik stansiýalarynyň ähmiýeti Günbataryň daglyk etraplarynda has uludyr. Atom energetikasy hem çalt ösýär.

Häzirkizaman industriýasynyň esasy metallurgiýa, maşyngurluşygy we himiýa senagaty düzýär. Gara metallurgiýanyň geografiki keşbi kokslanýan kömüriň (Appalaçlar) we demir magdanynyň (Beýik köller sebiti) ýerleşişine görä kesgitlenýärdi. Bu ýerde pudagyň Çikago, Geri, Kliwlend, Pittsburg ýaly merkezleri ýüze çykdy. Daşyndan getirilýän çig-mala (Kanadadan we Latyn Amerikasynydan) baglylykda Atlantik kenarýakasynda gara metallurgiýanyň täze merkezleri (Baltimor, Filadelfiýa we baş.) döredi.

Reňkli metallurgiýanyň kärhanalarynyň aglabasy degişli magdanlaryň gazylyp alynýan ýerine ýakyn ýerleşýär. Olaryň energiýany has köp talap edýän pudaklary bolsa Kolumbiýa we Tennessi derýalarynyň energetik toplumlaryna baglaşdyryldy.

Ýaponiýanyň we Günbatar ýewropa ýurtlarynyň önümleriň dünýä bazarynda ABŞ-y bir-az “gysýandyklaryna” garamazdan, maşyngurluşygynyň ösüş derejesi örän ýokarydyr. Meselem, awiasiýa senagatynyň önümleriniň eksportynda ABŞ-nyň paýy 60%, gaz turbinalaryny çykarmakda – 65%-e ýetýär. Ýurt elektron enjamlaryň köp görnüşleriniň, EHM, medisina tehnikalarynyň önümçiligi boýunça öndebaryjy orny eýeleýär. Harby tehnikalary we ýaraglary eksport etmek boýunça bolsa ABŞ-a dünýäde deňi-taý ýokdur.

ABŞ-nyň milli buýsanjy – awtombil önümçiligidir. Hut şu döwletde XIX-XX asyryň çäklerinde senagatly Demirgazygyň çäginde Ford dünýäde ilkinji bolup awtomobilleriň köpçülikleýin önümçiligini gurnady. ABŞ-nyň awtomobil paýtagty Detroýtda kärhanalaryň köpüsi ýerleşýär.

Maşyngurluşygynyň has täze pudaklary ylmy-barlag we konstruktorçylyk işleriniň merkezlerine, ýokary taýýarlykly hünärmenlere we sarp edijä ýykgyň edýär. Atlantiketek, Beýik köletek, Kaliforniýa megalopolisleriniň şäherleri şeýle şertlere eýedir. Şolaryň soňkusy samolýot we raketa gurluşygynyň ösüşi boýunça ýurtda 1-nji orny eýeleýär.

ABŞ himiýa senagat önümçiligiň möçberi, şeýle-de goýberýän önüminiň dürlüliligi boýunça-da dünýäniň öndebaryjysydyr. Himiýa senagaty esasan Demirgazygyň we Meksika aýlagynyň kenarlaryndaky şatlarda (nebite, tebigy gaza we kükürde baý Tehas we Luiziana şatlarynda) jemlenendir.

Ýeňil we azyk senagaty hem ösüşiniň ýokary derejesi we ýerleşişiniň geografik giňligi boýunça tapawutlanýar.

ABŞ-nyň oba hojalygynyň ilkinji önümçilik esasy fermadyr. Ol haryt häsiýetiniň, zähmet öndürilijiligiň has ýokarydygy we tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylyşy, öndürýän önüminiň möçberiniň ululygy we dürli bilen tapawutlanýar. Azyk we mal iýmiti dänäniň, soýanyň, pagtanyň ýygnaýyşy, etiň we beýleki önümleriň öndürlişi boýunça ABŞ dünýäde öndäki orunlary eýeleýär we azyk önümlerini uly eksport ediji bolup durýar. Oba hojalygynda maldarçylyk önümleri has agdyklyk edýär (umumy gymmatynyň 2/3 bölegi). Ýöne maldarçylygyň we ekerançylygyň ösüş derejesi ýurduň şatlary boýunça birmeňzeş däl.

Ýurduň hemme ýerlerinde maldarçylygyň dürli ugurlary ösendir. Köp etraplarda kuwwatly we tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylan agrosenagat toplumlary döredildi.

Ekerançylygy harytlyk ekinlere (miwe, gök önüm, gowaça, temmäki we baş.) ýöriteleşdirilen günorta şatlaryň käbirinde, ol maldarçylyga garanda köp haryt önümini berýär. Ýurduň has çygly gündogar böleginde, ýer gorunda işlenip bejerilýän ýerler we tokaýlar, gurak Günbatarda bolsa öri meýdanlary agdyklyk edýär. Sürülýän ýerleriň möçberi preriý (sähra) etraplarynda, ABŞ-nyň merkezi böleginiň Içerki düzlüklerinde has uludyr. Kä ýerlerde (esasan-da Aýowa şatynda) onuň möçberi 90%-e ýetýär. Şol bir wagtyň özünde Günbatarda, esasan hem daglyk şatlarda fermerleriň ýerleriniň 90%-ni öri meýdanlary tutýar.

ABŞ-nyň esasy däne ekinleri – bugdaý we mekgejöwen, şeýle hem şaly, sorga. Bugdaý hemme ýerlerde ýaýrandyr, ýöne onuň esasy etraby Kanada bilen araçäkden Tehas şatynyň merkezi bölegine çenli Beýik düzlükler boýunça uzalyp gidýän “bugdaý” guşaklygydyr. Iýmlik üçin mekgejöwen Aýowa, Illinoýs, Indiana we beýleki şatlaryň preriýleriniň hasylly topraklarynda ýetişdirilýär. Gowaçanyň esasy ekin meýdanlary günortada, gant şugurdyry - Meksika aýlagynda we Gawaýlarda, temmäki – Wirginiýa, Kentukki we baş. şatlarda jemlenendir.

ABŞ-nyň meýdanynyň giň bolmagy we öndüriji güýçleriň ösüşiniň ýokary derejesi, ulaglaryň ähli görnüşleriniň ösmegine ýardam edýär. Bu döwletiň paýyna ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň ulag torunyň umumy uzynlygynyň 1/3, ýük dolanşygynyň 1/4 bölegi düşýär. Ozal demir ýol ulagy esasy orun tutan bolsa, häzirki wagtda awtomobil ulagy çalt ösýär. Yurduň çäginde turbageçirijileriň tory hem barha artýar.

Deňiz ulagy hem öz ähmiýetini ýitirmeýär, sebäbi ABŞ-nyň daşary söwda gatnawlarynyň agramly bölegi gämileriň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kä halatlarda olaryň bir bölegi kiçi döwletleriň (Liberiýa, Panama we ş.m) “arzan baýdagy” astynda hereket edýärler. ABŞ-nyň iri deňiz gämi duralgalary – Nýu-Ýork, Boston, Täze Orlean, Hýuston, Los-Anjeles, San-Fransisko, Sietl, Ankoridj, Gonolulu we başgalar.

Ýolagçy gatnawynda (esasan-da halkara gatnawlarynda) awiasiýa ulagy ýerini çalşyp bolmaýan serişdedir. ABŞ-nyň raýatlyk awiasiýanyň samolýot parky dünýäde iň ulusydyr.

ABŞ ähli kontinentleriň döwletleri bilen daşary-ykdysady gatnaşyklary saklaýar. Türkmenistanyň garaşsyzlyk almagy bilen onuň daşary-ykdysady gatnaşyklarynda ABŞ hem möhüm orun eýeleýär. ABŞ Türkmenistan bilen ýangyç-

energetika, himiýa, ýeňil senagatynda hyzmatdaşlyk edýär. Biziň ýurdumyz ABŞ-dan uçarlary, oba hojalyk tehnikalaryny, ýylylyk elektrik stansiýalary üçin enjamlary, awtomobilleri alýar. Öz gezeginde pagta, dokma senagatynyň taýýar önümleri, ýangyç Türkmenistandan äkidilýär.

§50. Kanadanyň hojalygy

Kanada meýdanynyň ulylygy boýunça Russiýadan soňra dünýäde ikinji döwletdir. Kanada üç okeana çykalgasy bar we kenar çyzygynyň umumy uzynlygy (250 müň km.) boýunça dünýäde oňa deňi-taý ýokdyr. Ýurduň ykdysady-geografik ýerleşşi köp derejede günortada ABŞ bilen örän uzyn guryýer araçäginiň bolmagy we Atlantik hem-de Ýuwaş okeanlaryna giň çykalgasynyň bolmagy bilen kesgitleýär.

Baryp 1867-nji ýylda Kanada Britan imperiýasynyň düzüminde ilkinji dominion boldy. Häzir ol döwlet gurluşy boýunça özbaşdak ýurtdur. Ýöne Kanadanyň Beýik Britaniýanyň ýolbaşçylyk edýän Dostlaşygynyň düzümine girýändigini sebäpli, formal taýdan döwletiň baştutany iňlis korolydyr. Kanada 10 sany prowinsiýadan we iki meýdan-çäkden durýan federatiw döwletdir.

Kanadany kä halatlarda dünýäniň ýene bir döwlet – Awstraliýa bilen deňeşdirýärler. Bu ýurtlar häzirki zaman dünýäsiniň ýokary derejede ösen döwletlerdir. Ýurtlaryň ikisi-de ilatynyň az bolmagyna garamazdan, ummasyz tebigy baýlyklara eýe bolan uly meýdan-çäklerde ýerleşýärler. Olaryň ikisinde-de uzak wagtyň dowamynda ykdysadyýet “giňligine” ösdürildi, soňky on ýyllyklarda bolsa “çuňlugyna” intensiw ösüp başladylar. Kanada we Awstraliýa Dostlaşygyň düzümine girýärler. Şol bir wagtyň özünde olaryň geografiki ýerleşşinden, tebigy şertlerinden, özleşdiriliş aýratynlyklaryndan we ş.m. gelip çykýan tapawutlar az däl.

Kanada ykdysadyýetiň industrial ösüşden soňky basgançagynda duran, bazar hojalygy ýokary derejede ösen döwletdir. Ol “Uly sekizligiň” we NAFTA integrasion toparynyň düzümine girýär. IJÖ-niň umumy möçberi we jan başyna düşýäni boýunça-da Kanada dünýäniň “ilkinji onlygyna” degişli. Şonuň bilen birlikde dünýä hojalygynda we zähmetiň halkara geografik bölünşinde onuň öz hususy “ýüzi” bar. Ol onuň halkara ýöriteleşişiniň pudaklarynyň dört topary bilen kesgitleýär.

Birinjiden, bu Kanadanyň örän baý mineral baýlyklaryny peýdalanýan we ony dünýäniň “Beýik dag-magdan döwletleriniň” birine öwürilmegine ýardam edýän dag-magdan senagatydyr. Kanada uran, sink, azbest gazyp almak boýunça dünýäde birinji, nikel magdanyny we kaliý duzlaryny – ikinji, platina toparyny – üçünji, mis magdanyny we kümüş – dördünji, gurşun magdanyny we altyn – bäşinji, demir magdanyny – ýedinji orny eýeleýär.

Öňde baryjy dag-magdan senagat pudagyna nebit-gaz senagaty hem girýär.

Ikinjiden, bu işläp bejerýän senagatyň esas goýujy pudagy hökmünde reňkli metallurgiýadyr. Bu ýerde Kanada esasan hem ýerli çig malyň hasabyna nikeli, misi, sinki, gurşuny, daşyndan getirilýän çig malyň hasabyna alýuminiý eretmegiň möçberi boýunça has tapawutlanýar.

Üçünjiden, bu Kanadanyň örän uly tokaý baýlyklaryny peýdalanýan agaç işläp bejerýän we sellýuza we kagyz sengatydyr. Kanada esasanda agaç materiallary we kagyz öndürmek boýunça tapawutlanýar.

Dördünjiden, bu oba hojalygy we azyk senagatydyr. Kanada öňi bilen däne (bugdaý) öndürmeklige ýöriteleşýär, ýöne birnäçe ýag berýän ekinleri, miweleri, et önümlerini öndürýän öňdebaryjy ýurtlaryň toparyna hem girýär.

Ýurduň ykdysadyýetiniň tapawutly aýratynlygy gazyp alynýan pudaklarynyň we çig-maly ilkinji gaýtadan işleýän önümçilikleriň uly ornunyň bolmagydyr. Kanada dünýäde nikeli, sinki, asbesti, kaliý duzlaryny we gazet kagyzlaryny iň köp öndürijileriň biridir. Şeýle-de, ol altyn, kümüş, uran, kobalt, demir magdany, mis gazyp almakda öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Dünýäniň çig-mal we ýarym taýýar önümleriň (polufabrikatlar) bazaryna Kanada öz gazyp alma senagatynyň önümleriniň 80%-den gowragyny çykarýar. Şunlukda, Kanadanyň harytlaryny ýerleşdirmegiň esasy bazary hökmünde ABŞ uly orun eýeleýär (eksportyň 70%-den gowragy).

Işläp bejerýän senagatyň düzüminde maşyngurluşygy we metallurgiýa, agaç işläp bejerýän we selýuloza – kagyz senagatlary öňdebaryjy orny eýeleýärler. Reňkli metallurgiýa ýurduň öz baý çig-malyna we arzan elektrik energiýasyna esaslanýar. Maşyngurluşygy önümleriň dürli görnüşlerini öndürýär: awtomobiller, lokomotiwler, traktorlar, kompýuterler we ş.m.

Ýurduň industrial merkezi hökmünde – Ontario we Kwebek prowinsiýalarynyň ähmiýeti uludyr. Olar işläp bejerýän senagat önüminiň 3/4 bölegini berýär. Albert günorta sähra prowinsiýasy ýangyç-energetika baýlyklarynyň baş hazynasy bolup durýar. Bu ýerde nebitiň esasynda ýurduň nebitimiýa senagatynyň merkezi kemala gelýär. Britaniýa Kolumbiýasy prowinsiýasy bolsa Kanadanyň tokaý senagat toplumynyň merkezidir.

Kanadanyň oba hojalygy – ýokary önümlü, köp pudakly, tehnik taýdan gowy enjamlaşdyrylan, hakyna tutma zähmetini giňden peýdalanýan maddy önümçilik pudagydyr. Fermerleriň girdeýjilerinde maldarçylygyň paýyna 60% töweregi, ekerançylyga bolsa, bagçylygy goşmak bilen – 40% töweregi düşýär.

Ýurtda ekerançylygyň öňdebaryjy pudagy däneli ekinleri, ilkinji nobatda bugdaýy, ösdürip ýetişdirmekdir. Bugdaý Kanadanyň oba hojalyk eksportynyň düzüminde esasy orny eýeleýär (bugdaýyň dünýä eksportynyň 20%-e golaýy). Ýurduň esasy däne harmanlary üç sähra prowinsiýalarydyr: Manitoba, Albert we Saskaçewan. Bugdaýdan başga-da süle, arpa, lýon, kartoşka, gök önümler, miweler ýetişdirilýär.

Meýdany boýunça uly we az ilatlaşan Kanada üçin ulaglar örän uly ähmiýete eýe bolýar. Bu ýerde onuň ähli görnüşleri ösdürilýär. Daşary-ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagynyň orny uludyr.

Içerki aýratynlyklary. Kanadanyň içerki aýratynlyklary örän aýdyň görünýär. Onuň ilatynyň we hojalygynyň esasy bölegi ABŞ bilen araçägiň gury boýunça uzalyp gidýän, ol diýen giň bolmadyk (200-500 km.) günorta zolokda jemlenendir. Bu etrabyň çäginde ilatyň gürlügi 1 km²- a 10-dan 50 adama çenli ýetýär. Bu ýerde Kanadanyň baş ykdysady etraplary ýerleşýär: 1) Ýurduň esasy şäherleri we senagat merkezleriniň öz içine alýan Merkezi (Ontario we Kiwebek prowinsialarynyň günorta

bölekleri) etrap, 2) Uly dag – magdan senagaty, däne hojalygy we maldarçylygy bilen tapawutlanýan Sähra (Manitoba, Saskaçeban we Albert prowinsialary) etraby, 3) Ýurduň baş “tokaý sehi” bolan Ýuwaş okean (Britan Kolumbiasy prowinsiasy) we 4) Ýurduň dört prowinsiýasyny öz içine alýan, meýdany boýunça iň kiçi we durmuş – ykdysady ösüşiniň derejesi boýunça gowşak ösen Atlantik etraby.

Kanadanyň meýdanynyň takmynan 2/5 bölegini az ilatlaşan we gowşak özleşdirilen Demirgazyk eýeleýär. Bu ýerde 1 adama 100-200 km² meýdan düşýär. Kanadanyň Demirgazygynda territoriary özleşdirmegiň ojaklaýyn görnüşi agdyklyk edýär. Hojalyk işiniň ojaklary esasan gazyp alma senagaty we örän uly suw elektrik stansiýalary (SES-ler) bilen baglanyşyklydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. ABŞ-da senagatyň we oba hojalygynyň haýsy pudaklary has ösendir? Olar nähili önümleri öndürmekde ýöriteleşýärler?
2. Kanadada ilatyň ýerleşisiniň we onuň milli düzüminiň nähili aýratynlyklary bar?
3. Kanada we ABŞ-nyň senagaty ösdürmek üçin tebigy baýlyk mümkinçilikleri nähili?
4. Değişli edebiýat we hasabat maglumatlary esasynda ABŞ-nyň we Kanadanyň ilatynyň we durmuş-ykdysady ösüşiniň görkezijileriniň deňeşdirme tablisasyny düzüň
5. Atlasdan peýdalanylýan ABŞ-nyň ykdysady etraplarynyň, şatlarynyň araçäklerini sudur kartada belläň, reňkler bilen tapawutlandyryň. Uly senagat merkezlerini şertli belgiler bilen görkeziň.

IV bap Latyn Amerikasy ýurtlary

§51. *Sebitiň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary. Ilaty*

Geografiki ýerleşiş. Tebigy baýlyklary. ABŞ-nyň we Antarktidanyň aralygynda ýerleşýän uly sebite Latin Amerikasy diýilýär. Bu adalga dünýäniň şu uly böleginde roman (latin) halklarynyň dil we medeni täsiriniň uly bolmagyndan gelip çykýar. Latyn Amerikasy ýurtlaryny taryhy ykballarynyň umumylygy we häzirkizaman durmuş ykdysady ösüşiniň meňzeşligi birleşdirýär. Sebit demirgazykdan günorta tarap 13 müň km uzalyp gidýär.

Latyn Amerikasy sebitiniň geografik ýerleşişiniň tapawutdy onuň Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň arasynda ýerleşmegi we möhüm strategiki ähmiýetli Panama kanaly arkaly birleşdirilmegidir. Bu döwletler üçin (Boliwiýa we Paragwaýdan başgalary) Dünýä okeanyna çykalga diňe bir beýleki sebitler bilen baglanyşmak üçin däl-de, eýsem Latin Amerikasy döwletleriniň öz aralaryndaky gatnaşyk üçin-de

zerurdyr. Umuman, sebitiň ilatlaşmagynda we durmuş-ykdysady ösüşinde deňizleriň ähmiýeti uludyr.

Sebitiň ýurtlarynyň ABŞ-a ýakyn ýerleşmegi, ýöne dünýäniň beýleki uly sebitlerinden has uzak aralykda bolmagy ykdysady-geografik ýerleşişiniň ýene-de bir aýratynlygyny kesgitleýär .

Latyn Amerikasy döwletleriniň wakalara baý taryhy we özboluşly medeniýeti bar. Indey taýpalarynyň we halklarynyň: astekleriň, maýýalaryň, keçualaryň, inkleriň ösen gadymy medeni-durmuş ojaklary (siwilizasiýalary) bütin dünýäde bellidir.

Size 6-njy synpdan belli bolşy ýaly, Hristofor Kolumb we beýleki deňizde ýüzüji syýahatçylar tarapyndan XV asyryň ahyrynda açylan uzakdaky ýerlere Ýewropadan, ilkinji nobatda Ispaniýadan we Portugaliýadan basybalyjylaryň-konkistadorlaryň köp sanly ekspedisiýalary ugradyldy. Olar kem-kemden Latyn Amerikasynyň bütin meýdan-çäginde agalygy dikeldiler. Kolonizasiýa köp indeý taýpalaryny, olaryň gadymy medeniýetini ýok etmek, köpçülikleýin gymmak esasynda, ýerli ilaty berk ezmeklik bilen baglanyşdyrdy. Şeýle süteme XVI-XVII asyrlarda West-Indiýa ýurtlaryna we Günorta Amerikanyň Karib deňziniň we Atlantik kenarýakalaryna tropiki ekinleriň plantasiýalarynda işlemek üçin getirilen millionlarça negrlar-gullar hem sezewar edildi.

Ispan we portugal kolonizatorlary bilen dowamly we gandöküşikli göreşler netijesinde Latin Amerikasy halklarynyň aglabasy, baryp XIX asyryň başlarynda garaşsyzlyk gazandylar.

Latyn Amerikasynyň ýurtlary durmuş-ykdysady ösüşiniň köp görkezijileri boýunça Aziýa we Afrikanyň ösýän döwletlerinden öňdedir. Bu öňi bilen olaryň üçünji dünýäniň beýleki döwletlerinden has ir bazar ykdysadyýetini döretmegiň ýollaryna düşenligi bilen baglanyşyklydyr.

Sebitiň çäginde 33 döwlet ýerleşýär. Döwlet guruluşy boýunça olaryň aglaba köplügi respublika, şeýle hem Beýik Britaniýanyň ýolbaşçylyk edýän Dostlaşygynyň düzümindäki ýurtlardyr.

Sebitiň tebigy baýlyklary baý we köpdürlidir. Olar oba hojalygyny ösdürmek üçin-de, şeýle hem senagat üçin-de amatlydyr. Bu ýerde hasylly toprakly giň meýdanlar ýaýrandyr. Olaryň biri La-Plata pesliginde ýerleşýän, dünýäde belli Pampadyr, Günorta Amerikanyň tebigy baýlyklaryna Amazonkanyň, Orinokanyň, Parananyň we ş.m suw ulgamlary, uly, ýöne çalt azalýan tropiki tokaýlaryň massiwleri hem degişlidir. Kenarýaka okean we deňiz suwlary balyklara we deňiz önümlerine baýdyr.

Latyn Amerikasy köp mukdarda ýangyç-energetiki baýlyklara eýedir: nebite (Wenesuela, Meksika, Peru), tebigy gaza (Boliwiýa, Wenesuela), kömre, urana. Soňky ýyllarda suw elektroenergiýa baýlyklary giňden özleşdirilip başlanyldy. Has takygy, Parana derýasynda, Paragway we Braziliýanyň araçäginde dünýäde iň uly suw energetik toplumlaryň biri bolan Itaýpu GES-i guruldy. Energiýanyň täze çeşmelerini gözlemek we özleşdirmek boýunça hem işler geçirilýär. Käbir döwletlerde (meselem Meksikada) atom energetikasyny ösdürmek boýunça maksatnama kabul edildi. Şeker çinriginden suwuk ýangyç hökmünde etil spirtini peýdalanmakda Braziliýanyň tejribesi giňden bellidir.

24-nji surat.

Sebitde beýleki baýlyklar hem giňden ýaýrandyr: metal magdanlary, himiýa çig maly, metaldäl gazma baýlyklary. Demir magdanyň esasy gorlary Braziliýada (onuň çykarylyşy boýunça häzirki wagtda dünýäde birinji orunlaryň birini eýeleýär), Wenesuelada, Çilide, Peruda we Meksikada; boksitler-Ýamaýkada, Surinamda we Braziliýada; mis magdany-Çilide, Peruda we Meksikada; galaýy-Boliwiýada; gymmat bahaly reňkli metallar-Kolumbiýada, Braziliýada, Peruda we başga ýurtlarda ýaýrandyr.

Latyn Amerikasy örän giň ýer baýlyklaryna hem eýedir. Häzirki wagtda onuň meýdanynyň diňe 8%-i işlenip bejerilýär. Sebitiň suw baýlyklary hem uludyr. Ol derýa akymynyň ululygy boýunça diňe Aziýadan yza galýar. Derýalaryň suw energetik ätiýaçlyklary hem örän uludyr.

Tokaýlaryň umumy meýdany (930 mln ga) boýunça Latyn Amerikasyna dünýäde 1-nji orun degişlidir. Meýdanynyň ýarysyndan gowragyny tokaýlar örtýär.

Ilaty. Latyn Amerikasynyň ilatynyň etniki düzümi örän dürlidir: Ýewropadan göçüp gelenleriň nesilleri, metisler (akýagyzylylar bilen indeýleriň nikalaşmagyndan dörän nesiller), mulatlar (akýagyzylylar we negrleriň nikalaşmagyndan dörän nesiller), indeýler, hytaýlylar we başgalar ilatyň esasy köplügini düzýärler. Milli düzümi boýunça has birmeňzeş hasaplanýan ýurtlara -Argentina, Çili, Urugwaý degişlidir. Olarda Ýewropadan göçüp gelen akýagyz halklaryň nesilleri agdyklyk edýär. Indeý halklary Boliwiýada (63%) Gwatemalada (54%) has köp toplanandyr.

Latin Amerikasy üçin ilatyň üznüksiz köpelişiniň ikinji tipi häsiýetlidir. Sebitiň ýurtlarynda demografiki partlaýyş hadysasynyň ýitileşen döwürleri baryp 50-60-njy ýyllarda geçdi. Ýöne häzir hem köp döwletlerde ilatyň köpelişi ýylda 2-3% - den geçýär. Bu bolsa döwletleriň köpüsünüň ilatynyň ýaş düzümünde çagalaryň sanynyň uly bolmagyna getirýär. Ilatyň esasy köp toplanan etraplary-oceanlaryň kenarýaka sebitleri, West-Indiýa adalary, käbir daglyk meýdan-çäklerdir. Amazonkanyň, Orinokanyň, Paragwaýyň giň etraplary bolsa, tersine seýrek ilatlaşandyr.

Latin Amerikasy dünýäniň has gowşak ilatlaşan (1 km²-a 23 adam) sebitleriniň biridir. Ilatyň ýerleşişiniň endigansyz beýleki sebitlere garanda has aýdyň görünýär. Dünýäniň hiç bir sebitinde ilat şu ýerdäki ýaly beýik dag guşaklygynda köpçülikleýin jemlenen däldir.

Urbanizasiýanyň görkezijisi boýunça (72%) Latin Amerikasy ykdysady taýdan ösen döwletleri ýadyňa salýar. Käbir ýurtlar, has takygy Argentinada, Urugwaýda we Çilide şäher ilatynyň paýy 80 %-den hem geçýär.

Ilatyň esasy bölegi barha uly şäherlerde we “millioner” şäherlerde jemlenýär. Senagat taýdan ösen döwletlerde şäher aglomerasiýalaryň (toplumlarynyň) intensiw ýüze çykmagy bolup geçýär.

§52. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň hojalygy.

Senagat önümçiligi. Soňky döwürde Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ykdysady ösüşüniň häsiýetli aýratynlygy hojalygyň düzümünde oba hojalygynyň ornunyň kem-kemden peselmegi we senagatyň udel agramynyň artmagydyr. Döwletleriň aglabasy tarapyndan geçirilýän industrializasiýa syýasaty netijesinde sebitde gara we

reňkli metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa senagaty we käbir beýleki pudaklar täzeden döredildi.

Emma sebitiň ýurtlarynyň senagat taýdan ösüşi birmeňzeş däldir. Häzir sebitiň industrial “keşbini” Argentina, Braziliýa, Meksika, şeýle hem Çili, Wenesuela, Kolumbiýa we Peru ýaly ýurtlar kesgitleýär. Olaryň arasynda Latyn Amerikasynyň senagat önümçüliginiň tas 2/3 bölegini jemleýän we sebitiň çäginde sarp edilýän senagat önüminiň 90%-den gowragyny üpjün edýän “uly üçlük”- Argentina, Braziliýa we Meksika has tapawutlanýar.

Sebitiň ýurtlarynda senagatyň esasy pudaklarynyň biri – *dag magdan* senagatydyr. Onuň düzümünde ýangyç, esasan-da nebit çykarmak görnükli orny eýeleýär (pudagyň önüminiň 80% gymmatyny üpjün edýär). Metal magdanlaryny we beýleki mineral baýlyklaryny gazyp almagyň möçberi-de barha artýar. Dag magdan senagatynda gazylyp alynýan baýlyklaryň köpdürliligi we gorlarynyň ulylygy bilen tapawutlanýan Meksika, Wenesuela, Braziliýa we Argentina öňdebaryjy orny eýeleýärler.

Soňky ýyllarda Latin Amerikasy ýurtlarynyň köpüsünde *işläp bejerýän senagat* hojalygyň has çalt ösýän önümçilik ugruna öwrülýär. Şunlukda, onuň önüminiň düzümünde adaty pudaklaryň – dokma, azyk, şeýle hem gön-aýakgap we tikin senagatlarynyň paýy azaldy. Ýöne şol bir wagtyň özünde, önümçilik maksatly harytlary öndürýän pudaklarynyň udel agramy ýokarlanýar. Esasan-da maşyngurluşygy, himiýa we nebiti gaýtadan işlemek, gara metallurgiýa, gurluşyk materiallary önümçiligi has çalt ösýär. Häzirki wagtda Braziliýa, Argentina, Meksika dünýä bazarynda öz awtomobilleri, elektronika, himiýa senagat önümleri bilen giňden tanalýar. Sebitiň şu we käbir beýleki ýurtlarynyň häzirkizaman işläp bejerýän senagat pudaklaryndaky ýokary ösüşi olarda önümleri ýerleşdirmek üçin uly içerki bazarlarynyň bolmagyna, tebigy baýlyklar we işçi güýji bilen ýeterlik üpjünligine, daşary ýurtlaryň tehnika we tehnologiýa babatda gazanan tejribelerini başarnykly özlerine çekýändiklerine esaslanýar.

Merkezi Amerika we Karib basseýniniň ýurtlary, şeýle hem Boliwiýa, Paragway ýaly ykdysady taýdan gowşak ösen käbir beýleki döwletler barada aýdylanda bolsa, olarda senagat önümçiligiň düzümünde entek onuň adaty köne pudaklary, öňi bilende, azyk senagaty agdyklyk edýär. Latyn Amerikasynyň köp ýurtlarynda bu pudak aýdyň görünýän eksporta ugrukdyrylanlygy bilen tapawutlanýar (Argentinada, Urugwaýda, Braziliýada – et önümleri; Braziliýada, Peruda, Meksikada, Karib basseýniniň ýurtlarynda- gant senagaty we ş.m.).

Latin Amerikasy ýurtlarynyň senagatynyň ýerleşişini esasan bir merkezli gurluşygy bilen häsiýetlendirilýär. Bu esasan-da Argentina, Urugwaý, Meksika, Wenesuela, Çili ýaly ýurtlarda has aýdyň ýüze çykýar. Hemme döwletlerde diýen ýaly, esasy senagat merkezleri paýtagt şäherleri bolup, olarda ýurduň senagat önüminiň 50–den 80%-e çenli mukdary öndürülýär. Sebitiň ýurtlarynyň aglabasynyň ykdysadyýetiniň daşary bazara ýykgyň etmegi uly gämi duralga –şäherlerinde senagat “toplumlarynyň” döremegine getirdi. Käbir ýurtlaryň paýtagtlarynyň bir wagtda esasy gämi duralgasy - senagat merkezi bolup durýandygy seýrek däldir (Buenos-Aýres, Montewideo, Lima we baş.).

Oba hojalygy. Latin Amerikasynyň ykdysadyýetinde oba hojalygynyň paýynyň peselýändigine garamazdan, onuň orny häzir hem uludyr. Käbir ýurtlarda (ilkinji nobatda Merkezi Amerika we Karib basseýni sebiti) ol maddy önümçiligiň esasy ugry bolmagyna galýar. Oba hojalygynda zähmete ukyply ilatyň esasy bölegi meşgullanýar. Soňky ýyllarda oba hojalygy Meksika, Braziliýa, Argentina, Kolumbiýa ýaly döwletlerde çalt ösüp başlady. Bu ýurtlarda uly fermer hojalyklary döredilip, ekerançylykda we maldarçylykda önüm öndürmegi has artdyrmak başardy. Ýöne Boliwiýanyň, Peruwyň, Ekwadoryň, Salwadoryň, Gwatemalanyň we beýleki birnäçe ýurtlaryň oba hojalygy entek gowşak ösendir.

Şol ýurtlarda oba hojalygynyň yzagalaklygy tebigy köpelişiň hasabyna ilatyň sanynyň çalt artmagy bilen baglanyşykda, azyk üpjünlik meselesini ýitileşdirýär.

Latin Amerikasynyň oba hojalygynyň esasy pudagy – ekerançylykdyr. Ekin meýdanlarynda däneli ekinler, esasan-da bugdaý we mekgejöwen agdyklyk edýär. Köp ýurtlarda çogdarynyň ekin meýdanlary çalt artýar, bu mal iýmiti hökmünde uly islegiň bolmagy bilen düşündirilýär. Şeýle-de azyklyk we ot-iýimlik ekini bolan soýanyň ähmiýeti artýar. Köp döwletleriň “ekerançylyk keşbi” haýsy hem bolsa belli bir ekini ýetişdirmek (monokultura) bilen baglanyşyklydyr: Braziliýada, Kolumbiýada, Gwatemalada, Salwadorda, Kosta-Rikada esasy oba hojalyk ekini - kofe; Ekwadorda, Gondurasda we Panamada – banan; Gaýanada, Dominikan Respublikasynda we Kubada – şeker çişrigidir. Meksikada – mekgejöwen, Peruda we Nikaraguada – gowaça has köp ösdürilip ýetişdirilýär.

Maldarçylykda sebitiň oba hojalyk önüminiň takmynan 1/3 bölegi öndürilýär. Et-süýt berýän iri şahly mallary köpeltmek, dowardarçylyk we guşçulyk onuň esasy pudaklarydyr. Maldarçylyk önümlerini öndürmek boýunça Argentinanyň we Urugwaýyň çäklerinde La-Plata derýasynyň aşaky akymynda ýerleşýän ekerançylyk – maldarçylyk etraby (Pampa sährasy) has tapawutlanýar. Bu ýerde azyk önümlerini we çig maly öndürmek, gaýtadan işlemek we eksport etmek boýunça örän uly agrosenagat toplумы döredi. Kenaryakada ýerleşýän we ada ýurtlarynyň aglabasy üçin balykçylyk hojalygy ýöriteleşiş ugry hasaplanylýar.

Latin Amerikasy döwletleriniň durmuş-ykdysady ösüş ýolundaky bökdençlik - ulaglar ulgamynyň kanagatlanarsyz ýagdaýydyr. Köp meýdan-çäkler häzirkizaman ulag ýollaryndan mahrumdyr. Gury ýer ulagynyň esasy görnüşi – awtomobil ulagy . ABŞ-nyň günorta araçäklerinden tä Argentinanyň paýtagty Buenos-Aýrese çenli köp ýurtlaryň çäginde geçýän Panamerika awtomobil ýoly, şeýle-de Transamazonka magistraly uly hojalyk ähmiýetine eýedir. Demir ýollaryň uzyn bolmagyna garamazdan, olaryň tehniki enjamlaşdyrylyşy pes derejededir. Içerki suw we turbageçiriji ulagy hem gowşak ösendir. Daşary ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagy aýgrytlaýjy (Meksikadan başga) orny eýeleýär.

Meksikanyň we West–Indiýa ýurtlarynyň birnäçesiniň ykdysadyýetinde halkara syýahatçylygy görnükli orun eýeleýär. Olaryň käbirlerini (Bagam adalary) hat-da “kireýine jaý tabşyryan” ýurtlar diýip atlandyryrlar.

Latin Amerikasy ýurtlarynyň eksportynyň haryt düzümi köp derejede azyk-çig mal häsiýetine eýedir. Şunlukda nebit we kofe sebitiň eksportynyň esasy bölegini düzýär. Soňky ýyllarda sebitiň ýurtlarynyň eksportynyň düzümünde işläp bejerýän

senagatyň önümleriniň paýy barha artýar (40 %-e golaýlady). Şeýle ösüş esasan “uly üçlügiň” (Argentina, Braziliýa, Meksika) hasabyna bolup geçýär.

§53. Latyn Amerikasynyň taryhy-geografik sebitleri

Latyn Amerikasynyň çäginde şertleýin 4 sany uly geografik sebiti tapawutlandyrmak bolar: Meksika, Merkezi Amerikanyň we West-Indiýanyň ýurtlary, Amazonka basseýniniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary, And ýurtlary.

Meksika Demirgazyk Amerika materiginiň günortasynda ykdysady –geografik jähtden amatly ýerde ýerleşýär. Onuň Ýuwaş we Atlantik okeanlaryna gönüden-göni çykalgalary bar. Dünýäniň iň kuwwatly döwleti bolan ABŞ bilen dowamly gury ýer araçäginiň bolmagy, Meksikanyň ykdysadyýetiniň ösmegi üçin amatly täsir edýär.

Meksika – daglyk ýurtdur. Onuň meýdanynyň köp bölegini Meksika tekiz daglygy tutýar. Bu bolsa belli bir derejede meýdan-çägiň hojalyk taýdan (esasan-da oba hojalygy) özleşdirilmegini kynlaşdyrýar we içerki etraplaryň arabaglanşygyny bökdeýär. Ýurduň demirgazygynda - subtropiki, galan böleginde bolsa tropiki klimatyň agdyklyk etmegi oba hojalygynyň dürli pudaklaryny ösdürmäge ýardam edýär. Ýöne ekerançylyga ýaramly ýerleriň möçberi çäklidir.

Demirgazyk we Günorta Amerikanyň köp ýurtlaryndan Meksika has çylşyrymly we wakalara baý taryhy bilen tapawutlanýar. Onuň döwlet hökmünde başlangyjy ispan konkistadorlarynyň ýok eden gadymy astek we maýýa döwletlerinden gelip çykýar. Meksikanyň şondan soňky bütin taryhy onuň halklarynyň kolonizatorlara garşy öz hukuklary, ykdysady we syýasy garaşsyzlygy ugrundaky üznüksiz göreşleri bilen häsiýetlendirilýär.

Meksika ilatynyň sany boýunça Latin Amerikasynyň uly döwletleriniň biridir. Soňky döwürde ilatyň tebigy köpelişi (ortaça ýyllyk artyşy- 1%-den geçýär) durgunlaşýar. Ýöne daşarky migrasiýanyň (esasan ABŞ-a) derejesi ýokarydyr.

Ilatyň köp bölegini ispanlaryň ýerli indeý halky bilen garylyp-gatyşmagyndan dörän metisler (60%) düzýär. Bu ýerde indeýler (30%), akýagyzylylar (9%) we Aziýadan gelip çykan milletler hem ýaşaýarlar. Ilatyň 89%-i katoliklerdir.

Döwlet gurluşy boýunça Meksika – federatiw respublikadyr. Döwletiň we hökümetiň baştutany – prezident. Dolandyryş-çäk taýdan ýurt 31 ştata we 1 federal okruga bölünýär.

Meksikanyň ykdysadyýetinde döwlet sektory esasy orny eýeleýär. Soňky ýyllarda ABŞ bilen işjeň ykdysady hyzmatdaşlyga tarap ugur alyndy. Baý tebigy baýlyklary toplumlaýyn özleşdirmek syýasatyny geçirmek bilen, Meksika milli ykdysadyýeti ösdürmekde uly üstünlikler gazandy. Ol senagat harytlarynyň köpüsi boýunça öz-özünü üpjün edýär.

Meksika uly we köpdürli çig mal gorlaryna eýedir. Selestin, bismut, flýuorit, kümüş, galaýy, gurşun, mis, altyn, dürli duzlary, sink, kobalt, nebit we gaz çykarmakda dünýäde görnükli orunlaryň birini eýeleýär.

Ýurduň senagatynyň esasyny dag-magdan pudagy düzýär. Onuň düzüminde reňkli metal magdanlaryny gazyp almak, nebit we gaz çykarmak esasy orun tutýar. Bu ýerde öndürilýän elektrik energiýasynyň 78%-i ýylylyk elektrik stansiýalarynyň

paýyna düşýär. Soňky ýyllarda işläp bejerýän senagatyň ähmiýeti artýar. Onuň düzüminde azyk, dokma, agaç işläp bejerýän, himiýa, metallurgiýa we maşyngurluşygy pudaklary uly ösüşe eýe bolýar. Azyk senagatynyň kärhanalary ýurduň ähli şäherlerinde bar. Dokma senagaty esasan jins we ýüň matalary, aýakgap öndürýär. Önümleriň agramly bölegi eksport edilýär.

Meksikada gara we reňkli metallurgiýa ýerli çig malyň esasynda işleýär. Her ýylda 15 mln tonnadan gowrak polat eredilýär, onuň 45%-i bolsa dünýä bazaryna çykarylýar. Himiýa senagaty 14 pudagy özüne birleşdirýär. Uly nebitgaz senagat toplumlary Meksika aýlagynyň kenar sebitlerinde döredi.

Maşyngurluşygy senagatynda awtomobil öndürmek, elektrotehnika, radiotehnika we elektronika intensiw ösdürilýär. Meksika ýylda 1,9 mln awtomobil we 2,2 mln dwigatelleri (dünýäde 5-nji orun) öndürýär. Bu pudaklarda esasy orun amerikan, günbatar ýewropa, ýapon we günorta koreýa transmilli korporasiýalaryna degişlidir.

Işläp bejerýän senagatyň eksportynyň 70%-den gowragy ýurduň ABŞ bilen araçäginiň ugrunda ýerleşýän, daşary ýurt çig malyny we tehnologiýasyny peýdalanylýan ýygnaýjy kärhanalara degişlidir. Meksika sement öndürmek boýunça dünýäde 4-nji orny eýeleýär (51 mln tonna).

Senagat kärhanalarynyň aglabasy (milli önümçiligiň 2/3 bölegi) Mehiko, Monterrey, Gwadalajara, Pueblo, Sýudad-Huares ýaly uly şäherlerde jemlenendir.

Ýurduň paýtagty Mehiko – köşkeriň, asman jaýlarynyň we garyp adamlaryň ýaşayan haraba jaýlarynyň utgaşýan täsin şäheridir. Şäheriň ilaty örän çalt artýar. Häzirki wagtda onuň ilaty şäher etegi bilen 20 mln adama ýetdi. Şäheriň mundan beýläk ösmegi uly meseleleri döredýär. Onuň okeanlardan we derýalardan uzakda ýerleşmegi suw ýetmezçiligini ýitileşýär.

Paýtagtyň ýaşajylarynyň sany, esasan-da gowy durmuşyň gözleginde öz dogduk mekanlaryny taşlap gaýdýan daýhanlaryň hasabyna, her ýylda 1 mln adama golaý artýar. Netijede täze haraba ýaşajy etraplary ýüze çykýar. Işsizlik artýar, ulag, suw üpjünçilikde we lagym ulgamynda ýiti meseleleriň ýüze çykmagyna getirýär.

Meksikanyň oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleriň ýarysy hususy adamlara degişli, galany bolsa kommunal we döwlet eýeçiliginde durýar. Esasy azyklyk ekin – mekgejöwendir. Şeýle hem bugdaý, kösükli ekinler, soýa, çogdary ýetişdirilýär. 2007-nji ýylda 34 mln tonna däne öndürildi. Şeýle-de bolsa ýurtda sarp edilýän dänäniň 70%-i daşyndan getirmegiň hasabyna üpjün edilýär. Meksikada köp mukdarda kofe (dünýäde 5-nji orun), banan, limon, ananas, klubnika we üzüm öndürilýär. Olaryň esasy bölegi eksporta iberilýär. Gant, et, temmäki, gowaça, gök önümleri öndürmegiň ähmiýeti-de uludyr.

Ýurduň daşary-ykdysady gatnaşyklarynda deňiz ulagynyň ähmiýeti has uludyr. Ýurtda 107 sany deňiz gämi duralgalary bar, olaryň iň ululary: Tampiko, Wera-Krus, Merida, Salina-Krus we başgalar. Ýöne ýurduň yük dolanşygynda awtomobil ulagy birinji orunda durýar.

Meksika – halkara syýahatçylygynyň iň bir özüne çekiji etraplarynyň biridir. Her ýylda ýurduň çäginde 20 mln syýahatçy gelýär, bu bolsa döwlete uly girdeýji getirýär.

Latyn Amerikasynyň sebitleriniň meýdany we ilaty

Sebit	Meýdany		Ilaty	
	mln km ²	%	mln adam	%
Meksika	2,0	10	109	20
Merkezi Amerikanyň we West-Indiýanyň ýurtlary	0,8	4	75	14
Amazonka basseýiniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary	9,6	50	217	42
And ýurtlary	7,0	36	123	24
Hemmesi	19,4	100	516	100

Merkezi Amerika we West-Indiýa sebiti Amerika materiginiň uly boýunjygynyň ýurtlaryny (kä halatda “bananly ýurtlar” diýlip atlandyrylýan) hem-de Karib deňziniň ada döwletlerini öz içine alýar. Olaryň aglabasy durmuş-ykdysady ösüşde yzagalak döwletleriň hataryna girýär.

Sebitiň kontinental ýurtlarynyň okeanara ýerleşşi we West-Indiýanyň Demirgazyk, Merkezi we Günorta Amerikanyň araçäginde amatly strategik ýerleşiş ýagdaýy geçmişde bu döwletleri kolonial basyp alyşlaryň etrabyna öwürýärdi.

Bu ýerde dünýäde iň möhüm deňiz kanallarynyň biri – Panama kanaly ýerleşýär. Ol Ýuwaş we Atlantik okeanlaryny ýöne bir birleşdirmän, eýsem Ýewropadan Günorta Amerikanyň günbatar kenarlaryna tarap ýoly ep – esli gysgaltýar. Onuň gurulmazyndan ozal (1914 ý) deňiz gämileri Günorta Amerikanyň daşyndan aýlanmaly bolýardylar. Panama kanaly 82 km uzalyp gidýär, ondan her ýylda 15 müňden gowrak deňiz gämileri geçýär.

Hojalyk taýdan Merkezi Amerika we West-Indiýa dünýäde ösen plantasiýa oba hojalygynyň sebiti hökmünde bellidir. Onda şeker çňrigi, kofe, banan we ananas ösdürip ýetişdirmek uly ähmiýete eýedir.

Kada bolşy ýaly, has uly plantasiýalar ABŞ-nyň maýadarlary tarapyndan gözegçilik edilýär. Daşary yurt plantasiýalary – bu “döwletin içindäki döwlet” diýen ýalydyr we ösýän döwletleriň ykdysadyýeti bilen az baglanyşyklydyr.

West-Indiýanyň ýurtlarynyň “hojalyk ýüzi” köp derejede daşyndan getirilýän nebitiň esasynda işleýän we “hapa” önümçilikleri ösýän döwletlere geçirmek syýsatynyň netijesi bolup durýan, kuwwatly nebiti gaýtadan işleýän senagat bilen kesgitlenýär.

Boksitleriň gazylyp alynyşynyň we alýuminiý önümçüliginiň uly möçberi bilen Ýamaýka tapawutlanýar.

Merkezi Amerikanyň we esasanda West-Indiýa adalarynyň esasy tebigy baýlyklaryna ýyly suwly deňiz kenarlary, owadan landşaftlary we şypaly klimaty degişlidir.

Bu sebitde sosialistik döwlet bolan Kuba ýerleşýär. Orta asyrlarda Kuba özboluşly “durulup geçilýän duralga”, gul söwdasynyň dünýä merkezleriniň biri hasaplanýardy. Şol ýerden “janly haryt” Latin Amerikasynyň beýleki sebitlerine alnyp gidilýärdi. Şonuň üçin-de Kubanyň ilatynyň milli düzümi köpdürlidir: mulatlar (milletiň 2/3 bölegi), negrler, metisler, ispanlaryň göniden – göni nesilleri.

Bu ýurduň ykdysadyýeti entek öňki yzagalaklygyny suduryňy saklaýar. Diňe azyk senagaty bütin senagat önümçiliginiň 50 %-e golaýyny üpjün edýär. Oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy – şeker çinrigini ösdürip ýetişdirmek. Onuň plantasiýalary ýurduň ekin meýdanlarynyň ½ bölegini eýeleýär.

§54. Amazonka basseýniniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary. Braziliýa

Latin Amerikasynyň bu uly sebitini Amazonka derýasynyň basseýnini we La-Plata pesligini eýeleýän Braziliýa, Argentina, Paragwaý we Urugwaý döwletleri emele getirýärler. Olaryň arasynda Braziliýa we Argentina diňe bir meýdanynyň ululygy we ilatynyň sany boýunça däl-de, eýsem ykdysadyýetiniň kuwwatlylygy, dünýä hojalyk ulgamynda eýeleýän saldamly orunlary bilen hem düýpli tapawutlanýarlar. Bu döwletlere has giňişleýin häsiýetnama bermek maksadalaýyk.

Urugwaý we Paragwaý bolsa hojalygy agrar – eksport ugra ýöriteleşýän La-Plata döwletleridir. Ýöne Urugwaý işläp bejerýän senagatyň ösüşinde görnükli üstünlikler gazanan bolsa (diňe bir azyk senagatynda däl, eýsem dokma, nebitimiýa, metal işläp bejerýän pudaklarda), onda Paragwaý – tipiki agrar döwlet, kontinentiň iň bir gowşak ösen ýurtlarynyň biri bolmagyna galýar.

Braziliýa Günorta Amerika materiginiň gündogar we merkezi giňişlik bölegini eýeleýär. Onuň meýdany 8 mln 547.4 müň km².

Umuman, Braziliýanyň tebigy şertleri we baýlyklary ykdysady ösüş üçin uly amatlyklary döredýär.

Braziliýanyň tebigatynyň aýratynlygyny kesgitleýän esasy sebäpkärler, klimaty we geologik gurluşydyr. Onuň meýdanynyň 1/3 bölegini çygly, hemişelik gök öwüsýän ekwatorial tokaýlary, galan bölegini Braziliýa tekiz daglygynyň beýik düzlükleriniň tropiki landşaftlary tutýar. Ýurduň çäginde suw basseýniniň ululygy boýunça dünýäde iň uly derýa bolan Amazonka (suw meýdany 7.2 mln km²) ýerleşýär.

Braziliýa ummasyz tebigy baýlyklara eýedir. Olaryň arasynda esasy orun tokay baýlyklaryna, ýagny ýurduň meýdanynyň 2/3 bölegini tutýan çygly ekwatorial tokaýlara degişlidir. Häzirki wagtda işjeň peýdalanylýan bu tokaýlar köpçülikleýin çapylyp ýok edilmäge sezewar bolýar. Bu bolsa, bütin tebigy toplумыň üýtgemegine getirýär. Amazonka tokaýlaryny “Planetanyň öýkeni” diýip atlandyrýarlar we olaryň azalmagy diňe bir Braziliýa üçin däl-de, eýsem bütindünýä meselesine öwrülýär.

Braziliýanyň mineral çig mal baýlyklary örän dürlidir. Bu ýerde 50-den gowrak görnüşli mineral baýlyklar gazylyp alynýar. Olara öňi bilen demir, marganes magdanlary, boksitler we reňkli metal magdanlary, daş kömür degişlidir. Mineral baýlyklaryň esasy gorlary ýurduň gündogarynda, Braziliýa tekiz daglygynyň çäklerinde jemlenendir. Olardan başga-da ýurduň kenarýaka sebitlerinde nebitiň we gazyň, merkezi böleginde kaliý duzlarynyň iri kânleri ýüze çykaryldy.

Braziliýa tekiz daglygynyň derýalary uly suw energiýa mümkinçiliklerine eýedir. Şonuň üçin-de ýurtda suw elektrik stansiýalaryny gurmaklyga uly ähmiýet berilýär. Parana derýasyndaky Itaýpu GES-i häzirki güne çenli dünýäde iň uly suw elektrik stansiýasydyr.

Oba hojalygyny ösdürmäge amatly bolan klimat we ýer baýlyklary hem uludyr. Braziliýa işlenip bejerilýän ýerleriň möçberi boýunça, dünýäde öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Ýurduň köp ýerlerinde hasylly topraklar ýaýran.

Ilaty. Braziliýa ilatynyň sany boýunça dünýäde 5-nji orny eýeleýär (191,3 mln adam) . Her ýylda ilat 1,4% artýar. Ilatyň üznüksiz köpelişinde dogluşyň we tebigy artyşyň ýokary görkezijileri häsiýetlidir. Şonuň üçin-de onuň umumy sanynda ýaşlar agdyklyk edýär (29 ýaşa çenli adamlar ilatyň 62%-ni düzýär). Ilatyň jyns düzümünde aýallar erkeklerden köpräkdir. Braziliýa halky ýewropalylaryň neberelerinden (54,7%), garaýagyzlardan (5,2%), mulatlardan (40%) we indeýlerden durýar.

Ýurduň çäginde ýaşaýan ähli halklar portugal dilinde gepleýärler. Ilatyň 70% katolik dinine uýýanlardyr.

Braziliýa ýokary derejede şäherleşen ýurtdyr. Ilatyň 79%-ne golaýy şäherlerde ýaşaýar. Şäherleriň we şäher aglomerasiýalarynyň ählisi diýen ýaly ýurduň gündogarynda ýerleşýär. San-Paulu, Rio-de-Žaneýro ýaly uly aglomerasiýalarda ilatyň sany 10 mln adamdan geçýär.

Ilatynyň sany köp bolsa-da, Braziliýada beýleki döwletler bilen deňeşdireniňde, ilatyň ortaça gurligi (1km² 19 adam) örän pesdir. Onuň esasy bölegi (90%-i) Atlantik okeanyň kenarýaka zonasynnda we uly şäherlerde jemlenendir. Ýöne, örän giň meýdanlary tutýan ýurduň demirgazygy, merkezi we günbatar bölegi selçeň ilatlaşandyr.

Hojalygy. Braziliýa ösýän ýurtlaryň arasynda iň esasylarynyň biridir. Ol senagat önüminiň göwrümi boýunça dünýäniň öňdäki 10 döwletiniň hataryna girýär. Braziliýa oba hojalyk – industrial döwlet bolup, ýurduň içerki önüminiň düzümünde senagat 30%-ni, oba hojalygy we balykçylyk bolsa 21% düzýär. Senagatyň öndebaryjy pudagy maşyngurluşygy, nebithimiýa we gara metallurgiýadyr. Soňky ýyllarda maşyngurluşygy öz ösüşinde ýokary derejelere ýetdi. Braziliýada her ýylda 2 mln awtomobil we 2,5 mln awtomobil dwigatelleri öndürilýär.

Dag-magdan senagaty ösendir. Braziliýa demir magdanlarynyň, boksitleriň gorlary boýunça dünýäde 2-nji, altynyň gorlary boýunça 3-nji orny eýeleýär. Ol daş kömrüň, uranyň, hromyň, misiň, nikelniň, sinkniň, molibdeniň, wanadiniň, tantalyň, litiniň, almazyň, kaliý duzunyň gorlary boýunça dünýäde ilkinji onluga girýär.

Gara metallurgiýa hususy çig mala esaslanyp işleýär. Her ýylda ýurtda 250 mln tonna demir magdany, 14 mln tonna boksit gazylyp alynýar, onuň bir bölegi bolsa, daşary ýurtlara iberilýär. Umuman Braziliýa demir magdanyny gazyp almak, çoýun, sintetik kauçuk öndürmekde dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi San – Paulu, Rio-de-Žaneýro, Belu –Arizontu üçburçlygynda, ýagny ýurduň gündogarynda jemlenendir. Soňky ýyllarda Braziliýada ylmy köp talap edýan pudaklary ösdürmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Ol mikrokompyuterleri öndürmek boýunça dünýäde 5-nji orna çykdy. Ýurtda harby senagat toplumu hem çalt ösýär. Bu pudagyň kärhanalary esasan San-Pauluda jemlenendir.

Braziliýada oba hojalygy häzirkizaman öndebaryjy usullary esasynda ösdürilýär. Oba hojalygynda ykdysady işjeň ilatyň 30% meşgullanýar. Onuň düzümünde esasy orun ekerançylyga degişlidir. Ýurduň oba hojalygy uly ýer eýeçiliginiň (şol sanda

daşary ýurtly raýatlaryň eýeçiligindäki) agdyklyk edýänligi bilen häsiýetlendirilýär. Oba hojalygynyň düzüminde daşary bazar üçin tropik ekinleri (kofe, kakao, şeker çişrigi, sižal, soýa, apelsin, banan, ananas we ş.m.) ösdürüp ýetişdirmeklige ýöriteleşýän, ekerançylyk agdyklyk edýär. Şeýle-de bugdaý, mekgejöwen, şaly we pagta köp öndürilýär.

Ýurduň giň tebigy öri meýdanlarynda iri şahly mallary, gylýallary we dowarlary ösdürilip ýetişdirmek uly ähmiýete eýedir. Guşçulyk we doňuzdarçylyk hem intensiw ösdürilýär. Öndürilýän oba hojalyk önümleriniň esasy bölegi daşary ýurtlara çykarylýar.

Ulaglar ulgamynda awtomobil ulagy uly ähmiýete eýedir. Daşalýan ýükleriň 97%-i, ýolagçylaryň bolsa 65%-i onuň paýyna düşýär. Demir ýollaryň (umumy uzynlygy 30 müň km) ählisi diýen ýaly hususy maýadarlara degişlidir. Daşary ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagy görnükli orun eýeleýär. Ýurduň esasy deňiz gämi duralgalary – Rio-de-Žaneyro, Rio-Grandi, Santus, Witoriýa, Salwador, Resifi, Natal.

Braziliýa birnäçe halkara guramalarynyň işjeň agzasydyr. Erkin söwdanyň günortaamerika zonasynda (MERKOSUR) aýratyn orny eýeleýär. Ýurduň daşary-ykdysady strategiýasy daşary ýurt maýa goýumlaryny giň çekmeklige gönükdirilendir. Onuň esasy söwda hyzmatdaşlary – Ýewropa Bileleşigi, ABŞ, goňşy Latin Amerikasy ýurtlary.

§55. Argentina. And sebitiniň ýurtlary

Argentina. Argentina – Latyn Amerikasynyň ykdysady taýdan iň ösen ýurtlarynyň biridir. Ol materigiň günorta böleginde 2780 müň km² meýdanda ýerleşýär. Ýurduň gündogar bölegi düzlük, günorta-gündogary – mes toprakly düzlük (pampa), günorta-günbatar we günbatar bölegini bolsa And daglary we Patagoniýa tekiz daglygy tutýar. Otly ýer adalarynyň bir bölegi we Atlantik okeanyň günorta bölegindäki birnäçe adalar hem Argentinanyň düzümine girýär.

Ýurduň ilaty 40,3 mln adam. Ilatyň ortaça ýyllyk artyşy 1,0%-e barabardyr. Ýurtda köp sanly daşary yurtlylar (ilatyň 5%-e golaýy), esasan-da latynamerikasy ýurtlaryndan gelenler ýaşaýarlar. Akýagyzylylar (Ýewropadan gelen emmigrantlaryň nesilleri) ilatyň 85%-ni, galan bölegini indeýler (1 mln) we metisler düzýär. Ilatyň 90%-i katolik dinine uýýar.

Argentina federatiw respublika bolup, ýurduň we hökümediň başlygy prezidentdir. Administratiw-çäk taýdan 23 prowinsiýa we federal paýtagt okrugyna bölünýär. Ýurduň paýtagty Buenos –Aýres şäheri (12,9 mln adam). Beýleki uly şäherleri – Kordowa (1,4 mln adam), Rosario (1,2 mln adam), Mendoza (0,8 mln adam), La-Plata (0,7 mln adam), San-Migel-Tukuman (0,7 mln adam).

Argentina industrial-agrar ýurtdyr. Senagatda ykdysady işjeň ilatyň 23%-i, hyzmatlar ulgamynda 65%-i meşgullanýar.

Argentinanyň gazyp alma senagatynda kömür, demir magdany, sink, mis, uran, polimetal magdany, altyn, kükürt, nebit we gaz çykarylýar. Soňky ýyllarda ol nebit we gaz bilen öz-özünü üpjün etmekligi gazandy.

Ýurtda bitewi energiýa ulgamy hereket edýär. Elektrik energiýasynyň jan başyna düşýän möçberi boýunça Argentina dünýäde öňdebaryjy ýurtlaryň biridir. 2007-nji ýylda 97,1 mlrd kwt/sag elektrik energiýasy öndürildi. Onuň 42,7%-i ýylylyk, 47,5%-i suw elektrik stansiýalarynda öndürildi.

Argentinada metallurgiýa (polat we alýuminiý öndürmek), maşyngurluşygy (ulag serişdelerini öndürmek), elektrotehniki, traktor we oba hojalyk tehnikalaryny, awtomobil), elektron, sement, farmasewtika, nebiti gaýtadan işleýän, agaç işläp bejerýän, sellýuloza-kagyz, poligrafiýa, dokma, gön, azyk, temmäki we senagatyň eksport ugurly beýleki pudaklary ösendir. Soňky ýyllarda informatika, biotehnologiýa, süýmli optika, telefon aragatnaşygy, şeýle-de atom energetikasy işjeň ösdürilýär. Senagat önümçiligi Buenos-Aýres we Rosarioýanyň arasyndaky etraplarda, şeýle-de uly Buenos-Aýres şäher aglomerasiýasynda jemlenendir.

Argentina dünýäniň oba hojalygynyň ösen ýurtlarynyň biridir. 2006-njy ýylda oba hojalygynda 72 mln tonna дәne we ýag berýän ösümlükler öndürildi. Et öndürmek boýunça ol dünýäde 5-nji orny eýeleýär (ýurtda iri şahly mallaryň 50 mln baş, goýunlaryň 13 mln we doňuzlaryň 3,5 mln sany bar).

Oba hojalyk önümlerini eksport etmek boýunça (дәne, et, şeker, ösümlük ýagy, deri, ýüň, pagta we baş.) dünýäde öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Bu ýerde balykçylygy we balyk senagatyny ösdürmek üçin örän amatly şertler bar.

Ýurduň ýük we ýolagçy dolanşygynda awtomobil ulagy aýratyn orun tutýar. Awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy 300 müň km barabar. Ýurduň hojalygynda demir ýol, deňiz, howa ulagynyň hem ähmiýeti uludyr.

Argentinanyň ykdysadyýetinde daşary-ykdysady gatnaşyklar hemişe görnükli orny eýeleýär. Daşary söwdada esasy hyzmatdaşlary Braziliýa, ABŞ, Çili, Hytaý we Latin Amerikasynyň beýleki ýurtlarydyr.

And sebitiniň ýurtlary. Dünýäniň iň beýik dag ulgamlarynyň biri bolan Andlar diňe bir sebitiň ýurtlarynyň içinden geçmän, eýsem mineral baýlyklaryň hazynasy hökmünde olaryň özboluşly hojalyk zynjyry bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde Andlar döwletara hojalyk gatnaşyklaryny we sebitiň halklarynyň özara gatnaşyklaryny kynlaşdyrýar. Bu ýerde köplenç güýçli ýer titremeleri bolup geçýär.

Gazyp alma senagatynyň (Wenesuelada – nebit, Çilide we Peruda – mis magdany, Boliwiýada- galaýy magdany we ş.m)uly dünýä ähmiýetiniň bolmagy bu sebitiň ýurtlary üçin umumy aýratynlykdyr. Tropiklerde plantasiýa oba hojalygy (kofe, banan, şeker çňrigi) ösdürilýär. Peru bolsa dünýä balykçylygynda öňdebaryjy ýurtlaryň biridir.

Sebitde ýerleşýän ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüş derejesindäki tapawutlar uludyr. Meselem, Wenesuela – Latin Amerikasynyň has ösen döwletleriniň biri, şol bir wagtda Boliwiýa we Ekwador ýaly döwletler bolsa gowşak ösen ýurtlaryň hataryna girýär.

Wenesuelanyň ykdysadyýetinde senagat önümçiligi, onuň düzümünde bolsa gazyp alma senagaty uly orun tutýar. Ol nebit gazyp almak boýunça Latin Amerikasyynda öňdebaryjy döwletdir. Tebigy gazyň , demir magdanynyň, mis, boksit, nikel, daş kömrüň, almazyň, altynyň we kümüşiň gazylyp alnyşy-da uly möçberlere ýetýär. İşläp bejerýän senagatynda nebiti gaýtadan işlemek, himiýa, metallurgiýa, agaç işläp bejerýän, dokma we azyk pudaklary tapawutlanýar.

Ýurduň uly senagat merkezleri: Karakas, Marakaybo, Walensiya, Barkisimeto, Marakay şäherleridir.

Oba hojalygynda uly ýer eýeçiligi (latifundiýalar) agdyklyk edýär. Esasy oba hojalyk ekinleri: noýba, mekgejowen, şaly, sorga, bugdaý, banan, kofe we şeker çinrigidir. Öndürilýän oba hojalyk önümleriniň bir bölegi daşary bazarlara ugradylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ykdysady-geografiki ýerleşişiniň nähili artykmaçlyk we kemçilik taraplary bar?
2. Latyn Amerikasynda haýsy ekologik meseleler has ýiti hasaplanylýar?
3. Braziliya oba hojalyk önümleriniň haýsy görnüşlerini dünýä bazaryna köp çykarýar? Olar iri plantasiya hojalyklarynda ýa-da ownuk daýhan hojalyklarynda öndürilýärmi?
4. Atlasdan peýdalanyp, Latyn Amerikasynyň sebitleriniň we döwletleriniň araçäklerine sudur karta bellän we reňkler bilen tapawutlandyryň.
5. Edebiyat we hasabat maglumatlary esasynda Latyn Amerikasynyň sebitleri boýunça ykdysady taýdan dürli ösüş derejesindäki döwletleriň birnäçesiniň ilatynyň, hojalygynyň görkezijileriniň deňşdirme tablisasyny düzüň.
6. Değişli edebiyatdan we kartografik çeşmelerinden peýdalanyp, Latyn Amerikasynyň okuw kitabynda özbaşdak häsiýetnama berilmeýän ýurtlarynyň biriniň ykdysady-geografik häsiýetnamasyny taýýarlaň.

V.bap Afrika

§56. Afrikanyň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary we ilaty

Afrika häzirki zaman dünýäsinde. Afrika – bu Ýer şarynyň gury yeriniň $\frac{1}{5}$ bölegini tutýan, ilatynyň umumy sany 870 mln. adam bolan, 54 döwletiň ýerleşýän uly dünýä bölegidir (26-njy surata we goşmaça seret). Köp alymlaryň pikirine görä, hut şu materik adamzadyň ilkinji ýüze çykan ýeri bolupdyr. Dünýäniň beýleki sebitleri ýaly, bu ýerde hem adamzat jemgyýetiniň ösüşine öz goşandyny goşan gadymy medeni-durmuş ojalary (siwilizasiýalary) bolupdyr.

Ýaňy ýakynda hem Afrikanyň syýasy kartasynda Angliya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, Ispaniya, Italiya ýaly ýurtlara değişli ozalky kolonial mülkler agdyklyk edýärdi. 1990-njy ýylda Afrika kontinentindäki iň soňky koloniya – Namibiya özbaşdak döwlet boldy. Häzirki wagtda Afrika (GAR-dan başgasy) dünýä hojalygynyň iň yza galak bölegi, onuň çet künjigidir. Bu diňe bir kolonial geçmişiň netijesi bolman, eýsem olaryň ykdysadyýetiniň taryhy taýdan has giç ösüp başlanlygy bilen hem baglanyşyklydyr.

Afrika ilatynyň sowatlylyk derejesi boýunça dünýäde iň soňky orny eýeleýär. Bu ýerde iň ýokary çaga ölümi we ömrüň dowamlylygynyň iň pes derejesi saklanýar. Sebitiň ilatynyň 70%-e golaýy häzir hem garyplyk çäginde pes derejede ýaşaýar.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Afrika ýurtlary yzagalaklygy eňip geçmek babatda uly işleri amala aşyrdylar. Has takygy, tebigy baýlyklary peýdalanmakda milli

gözegçilik üpjün edildi, käbir ýurtlarda progressiw, agrar özgertmeler geçirildi. Ilkinji milli hünärmenler taýýarlanyldy, onlarça senagat kärhanalary guruldy, ykdysady ösüşiň umumy bady bir-az ýokarlandy.

Emma Afrika ýurtlaryny ykdysady taýdan ösen döwletlerden tapawutlandyran çäk entek azalmaýar. Ýaş döwletler häzir hem maddy we maliýe serişdelere ýiti mätäçlik çekýärler hem-de daşary yurt maýa goýumlaryny has giň möçberlerde özlerine çekmäge mejbur bolýarlar.

Tebigy baýlyklary. Afrika tebigy baýlyklara, esasan-da mineral baýlyklara eýedir.

Häzirki wagtda Afrikanyň gazylyp alynýan baýlyklarynyň kartasy has hem “baýlaşdy” we gelip çykyşy dürli bolan mineral çig malyň uly gurlarynyň bardygyny subut edýän şertli belgileriň çylşyrymly baglanşygyny görkezýär. Demirgazyk we günbatar Afrikadaky (Liwíya, Aljir, Nigeriýa) nebit we tebigy gaz kánleri, günbatar, demirgazyk we ekwatorail Afrikadaky demir (Liberiýa, Mawritaniýa, Gwineýa, Gabon), marganes we uran magdanlary (Gabon we Niger), boksitler (Gwineýa, Kamerun) we mineral çig mallaryň beýleki görnüşleriniň kánleri diňe II jahan uruşundan soňky ýyllarda peýdalanylýan başlanyldy. Ýöne mis we polimetallary gazyp almak boýunça köne dag-magdan senagat etraby (Zair, Zambíya) öz ähmiýetini ýitirmedi.

Kontinentiň ýurtlary şol gazylyp alynýan baýlyklaryň ähli görnüşlerini, şeýle hem almazy, altyny, platinany, hromy, kobalty, fosfatlary dünýä bazaryna esasy çykaryjylar bolup durýar.

Afrikada tebigy baýlyklar bilen bir hatarda suw hem köpdür. Sebitiň çäginde dünýäniň iň uly derýalarynyň we kölleriniň birnäçesi ýerleşýär. Ýöne Nilden başga uly derýalary – Kongo, Niger, Zambezi we başgalary çygly tropiki etraplar boýunça akýarlar. Eger-de Afrikanyň Ýer şarynyň iň yssy materigidigini, onuň meýdanynyň ýarysyndan gowragyny çölleriň we ýarymçölleriň tutýandygyny hasap etseň, ýerasty suwlaryň örän uly ähmiýetiniň bolmagyna düşünmek kyn däl.

Tropiki tokaýlar sebitiň meýdanynyň $\frac{1}{10}$ bölegini örtýär. Uzak döwrüň dowamynda adam tarapyndan wagşyçylyk bilen peýdalanylmagy netijesinde olaryň meýdany görnetin azaldy. Häzirki wagtda tokaýlar diňe birnäçe döwletlerde (Gabon, Zair, Kongo) öz hojalyk ähmiýetini saklaýar.

Afrikanyň tropiki we subtropiki zolalarynyň topraklary örän özboluşlydyr. Olaryň käbirleriniň (gyzyl, goňur, sary topraklar) hasyllylygy ýokarydyr, ýöne agrotehnikanyň düzgünleri bozulan mahalynda çalt zaýalanýar.

Umuman, kontinentiň tebigy baýlyklary hojalygy ösdürmek üçin uly mümkinçilikleri döredýän-de bolsa, aýry-aýry ýurtlaryň baýlyk üpjünçiliginde we tebigy şertlerinde uly tapawutlar bar. Afrikanyň meýdanynyň uly böleginde çölleşme hadysasy, tokaýlaryň çapylmagy, topraklaryň üstki böleginiň ýuwulmagy zerarly ýüze çykýan howsalaly ekologiki ýagdaýlar hem saklanýar.

Ilaty. Milli düzüminiň dürliligi boýunça Afrika diňe Aziýadan yza galýar. Sebitde 200-den gowrak halklar ýaşaýar. Olaryň arasynda iň ululary-demirgazyk Afrikada araplar, günbatar Afrikada ýoruba, hausa, fulbe, ibo, Efiopiýada amharlar we ş.m. halklar ýaşaýar. Afrikadaky dilleriň köpdürliligi haýran galdyrýar, olaryň

26-njy surat.

sany halklara garaňda birnäçe esse köpdür. Şonuň üçin-de sebitde (esasan-da tropiki Afrikada) köpmilletli döwletleriň agdyklyk edýänligi tötänden däldir.

Afrikanyň ilatynyň esasy aýratynlyklarynyň biri-onuň sanynyň çalt artýanlygydyr. Ilatyň tebigy köpelişiniň bady boýunça Afrika dünýäniň beýleki sebitlerinden has öňdedir.

Ýer şarynyň ilatynyň 15%-i Afrikada ýaşaýar, onuň paýy bolsa kem-kemden ýokarlanýar. Diňe 1900-njy ýyldan 2008-nji ýyla çenli döwürde (bir asyryň dowamynda) materigiň ilaty 130 mln. adamdan-870 mln-a çenli artdy. Ortaça her ýylda ilatyň sany 2,2% köpeliýär. Sebitiň ýurtlaryna häsiýetli bolan ilatyň tebigy köpelişiniň ýokary derejesi bilen baglanyşykly “demografiki partlaýyş” hadysasy, azyk üpjünlik we beýleki durmuşy häsiýetdäki meseleleri ýetileşdirýär.

Tebigy köpelişiň derejesiniň ýokary bolmagy sebitiň ilatynyň umumy düzümünde çagalaryň we ýetginjekleriň paýynyň has uly bolmagyna (ähli ilatyň 44,0 %-i 15 ýaşa çenli) getirýär. Şonuň üçin-de zähmet baýlyklaryň düzümünde ýaşlar agdyklyk edýär. Olaryň hünär taýdan taýýarlyk derejesi pesdir. Ykdysadyýetiniň yza galaklygy we agrar häsiýeti zähmete ukyply ilatyň $\frac{2}{3}$ böleginiň oba hojalyk önümçiliginde meşgullanmagyna getirýär.

Afrikada ilatyň ortaça gürlügi 1 km² meýdana 25 adam düşýär. Sahara we beýleki çöllerde, tropiki tokaýlar zonasynda ilat has seýrek ýaýrandyr. Kenarýaka düzlüklerde, derýä jülgelerinde ilatyň gürlügi has ýokary bolup, köplenç 1 km²-da 500 – 1000 adama ýetýär.

Afrika şäher ilatynyň paýy boýunça dünýäniň beýleki sebitlerinden has yza galýar. Häzirki wagtda şäherlerde ilatyň 39% ýaşaýar. Demirgazyk Afrikada şäher ilatynyň paýy beýleki sebitlere garaňda ýokarydyr. Ýöne şäherleşme hadysasynyň (urbanizasiýanyň) ösüş derejesi boýunça Afrika dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär.

§57. Afrika ýurtlaryň hojalygy

Afrika ýurtlaryna, häzirikçe, öz ykdysadyýetiniň kolonial geçmişde dörän pudaklaýyn we territorial gurluşyny üzül-kesil üýtgetmek başartmaýar. Hojalygyň düzümünde oba hojalygy we dag-magdan senagaty agdyklyk edýär. Şol bir wagtda bolsa, köp döwletlerde işläp bejerýan senagaty ýaňy döreýiş çäginde durýar. Hojalygyň geografiýasy üçin az sanly ösen meýdan-çäkleri (paýtagt etraplary, şeýle hem mineral çig-malyň gazylyp alynýan etraplary, deňiz gämi duralgalary) we yzagalak etraplar häsiýetlidir. Afrika ýurtlarynda maddy önümçiligiň esasy ugry – oba hojalygydyr. Ýurtlaryň käbirlerinde (Çad, Mali, Ruanda we Merkezi Afrika Respublikasy) bu pudakda ilatyň 90%-e golaýy meşgullanýar. Ykdysadyýetiň bu pudagy önümçiligi guramagyň yzagalak, köne usullary bilen alnyp barylýar. Şonuň üçin-de oba hojalyk ekinleriniň hasyllygy, mallaryň önümliligi ýaly görkezijiler haýal artýar. Olar sarp ediliş (natural) oba hojalygynda has hem pesdir.

Afrika ýurtlarynyň oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy – ösümlükçilik, onuň önümi gymmaty boýunça IJÖ-iň 65 – 80%-ni, käbir ýurtlarda bolsa (Kot-d-Iwuar, Kamerun, Liberiýa) ondan hem köp bölegini tutýar. Şunlukda köp ýurtlaryň ekerançylygy bir ekini ösdürip ýetişdirmäge (monokultura) ýöriteleşmek bilen häsiýetlendirilýär. Meselem, Senegal esasan arahis, Efiopiýa – kofe, Gana – kakao,

kösüklileri ýetişdirýän döwlet bolmagyna galýar. Bu ýerde Watany Afrika hasaplanylýan ekinler häzir hem ekerançylykda giňden ýaýrandyr. Olara kofe agajyndan başga-da, hurma palmasy, düzüminde kauçuk saklaýan agaçlar, çogdary degişlidir. Hemme ýerlerde afrikalylaryň iýmit rasionynda uly orun tutýan köki miweliler: manioka, batat, yams ösdürilip ýetişdirilýär. Soňky onýyllyklarda döwletleriň aglabasynyň oba hojalygynyň ýöriteleşiji däneli ekinleriň-mekgejöweniň, şalynyň, bugdaýyň giňişleýin ornaşdyrylmagynyň hasabyna giňeldi.

Ekerançylyga garaňda maldarçylyk gowşak ösendir. Ol tebigy şertleriň, ozaly bilen-de, klimatyň guraklygy zerarly ekerançylygy ösdürmegiň çäkli bolan döwletlerinde (Mawritaniýa, Somali we baş.) esasy pudak hasaplanylýar. Maldarçylyk önümçiligiň ekstensiw görnüşiniň agdyklyk etmegi, az önümliligi (mallaryň tohumynyň pesligi we olaryň kanagatlanarsyz saklanylyşy sebäpli), pes harytlyk ýagdaýy bilen tapawutlanýar. Netijede mallaryň baş sany boýunça dünýäde orunlaryň birini eýeleýändigine garamazdan sebitiň ýurtlary öz ilatyny et-süyt önümleri bilen üpjün edip bilmeýär.

Sebitiň oba hojalygynyň yzagalak önümçilik-tehniki ösendir. Oba hojalyk tehnikalary we gurallary, mineral dökünler, saýlama tohumlar bilen üpünligi juda pesdir. Afrikaly ekerançylarynyň peýdalanylýan esasy önümçilik serişdelerine künde, palta, orak, pil we ş.m. degişlidir. Diňe Demirgazyk Afrika ýurtlarynda we Tropiki Afrikanyň ýewropa nusgasy boýunça gurnalan aýry-aýry fermalarynda topragy işläp bejerýän häzirkizaman oba hojalyk tehnikalary we gurallary peýdalanylýar. Galan döwletlerde, hatda iň çylşyrymly oba hojalyk işleri-topragy agdarmak, gazmak, hasyly ýygnamak, arassalamak elde ulanylýan abzallaryň kömegi bilen ýerine ýetirilýär.

Afrika ýurtlarynda oba hojalygyň ösüşini togtadýan köp sebäpleriň biri-de suwaryş ulgamynyň gowşak ösenligidir. Şol bir wagtyň özünde kontinentiň ýer gorlarynyň 40 %-e golaýy zygiderli ýüze çykýan gurakçylyga sezewar bolýar. Süýji suwyň ýiti ýetmezçiligi ekerançylygyň, şeýle hem maldarçylygyň ösmegine-de ýaramaz täsir edýär. Maldarçylykda “uky keselini ” ýaýradýan sese siňegi uly ykdysady zyýan ýetirýär. Şol zerarly her ýylda birnäçe mln. baş mallar kesseläp ölýär.

Senagat önümçiligi. Senagatyň ösüşi boýunça Afrika dünýäniň beýleki sebitlerinden ep-esli yza galýar . Bu ýerde abzal (pribor) gurluşygy, takyk maşynlary, dürli ulag serişdelerini öndürýän kärhanalar ýokdur. Soňky ýyllarda materikde gazylyp alýan senagatyň pudaklary çalt depgin bilen ösýär. Afrika ýurtlary platina, altyn, marganes, hrom, mis, kobolt magdanlaryny, fosforit, uran, almaz, asbest, grafit çykarmak boýunça dünýäde görnükli orny eýeleýärler. İşläp bejerýän senagatyň dürli pudaklary GAR-da ösendir. Oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän kärhanalar Nigeriyada, Liwiýada, Aljirde, Marokkoda, Ýegipetde, Tunisde bar.

Nebit senagaty esasan Nigeriyada, Liwiýada, Aljirde, tebigy gaz çykarmak bolsa Aljirde ösendir. Sebitiň ýurtlarynda ýylda 350-400 mln. tonna golaý nebit we 200 mlrd. m³ gaz çykarylýar. Olaryň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna iberilýär.

Dünýäde gazylyp alynýan uranyň 35 %-i GAR-yň paýyna düşýär. Demir magdany -Aljirde, Tunisde, Marokkoda, soňky ýyllarda bolsa Liberiýada,

27-nji surat.

Mawritaniýada we GAR-da gazylyp alynýar. Zair, Zaimbiýa we GAR mis magdanynyň esasy gazylyp alynýan ýurtlarydyr.

Soňky ýyllarda täze senagat önümçiligi materigiň kenarýaka etraplarynda ulag ýagdaýynyň amatlylygy göz öňünde tutulyp, ösdürilip başlanyldy.

Energetika soňky 25-30 ýylyň dowamynda ösüp başlady. Energiýa baýlyklarynyň materigiň çäginde ýerleşşi endigan dälidir. Şeýle-de energetikada daş kömür, suw energiýasy, agaç köp ulanylýar. Ýangyç hökmünde odun Afrikanyň Sahel sebitiniň çäginde ýerleşýän ýurtlarda energiýa çeşmesiniň 70-90%-ni tutýar. Bu ýagdaý çöllük sebitlerde ekologiki ýagdaýyň ýaramazlaşmagyna getirýär.

Afrikada gün energiýasyndan hem peýdalanylýar (GAR, Ýegipet, Tunis). Soňky ýyllarda AES-ler gurulýar. Ilkinji AES Afrikada GAR-da guruldy. Sebitde öndürilýän elektrik energiýasynyň 90 %-den gowragy GAR-daky ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär. Soňky ýyllarda materikde kuwwatly SES-ler (suw elektrik stansiýalary) Mozambikde Zambezi derýasynda, Müsürde Nil derýasynda, Zairda Kongo derýasynda guruldy.

Dokma senagaty GAR-da ýokary derejede ösendir. Şeýle-de nah matalary öndürýän kärhanalar Nigeriyada, Senegalda, Sudanda, Ugandada bar. Pudagyň iri merkezleri - Kair, Aleksandriýa, Kasoblanka, Brazzawil we beýleki şäherleridir. Ýöne, soňky ýyllarda ýeňil senagatyň kärhanalary materigiň orta we kiçi şäherlerinde-de gurulýar.

Häzirki wagtda azyk senagaty has çalt depginler bilen ösýär. Afrika ýurtlary dürli gaplanan (konserwa) önümleri, ösümlük ýagyny köp öndürýärler we eksport edýärler. Palma ýagy Gwineýa aýlagynyň kenarýaka etraplarynda, Zairde, Angolada, arahis ýagy- Senegalda, Nigeriyada, zeýtun ýagy - Tunisde, Aljirde we Marokkoda öndürilýär.

Gant çňrigi -Madagaskarda, Mawrikide, Keniýada, Ugandada, Mozambikde, kakao- Ganada, Nigeriyada, kofe-Zairde, Efiopiýada, Angolada ýetişdirilýär. Olaryň önümleri esasan daşary ýurtlara-da çykarylýar. Aljirde, Marokkoda, Tunisde, GAR-da, Zimbabwede esasan çakyr önümçiligi ösendir. Balykçylyk Senegalda, Tunisde, Marokkoda, GAR-da, Kongoda we beýleki ýurtlarda uly ähmiýete eýedir. Bu ýurtlarda balyk önümleri gaýtadan işlenilýär we eksport edilýär. Miwe we gök önümleriniň konserwalary Demirgazyk Afrikada, Keniýada, Ganada köp öndürilýär.

Gara metalurgiýanyň uly kärhanalary GAR-da, Müsürde, Aljirde, Tunisde, Zimbabwede ýerleşýär. Her ýylda sebit boýunça 15 mln. tonna golaý polat eredilýär. Onuň 60-70 %-i GAR-nyň paýyna düşýär. Soňky ýyllarda täze metallurgiýa kärhanalary Zambiyada, Zairda, Mawritaniýada, Liberiýada peýda boldy.

Reňkli metalurgiýa baý ýerli çig malyň esasynda işleýär. Zambiyá, Zair, GAR misi köp öndürýän ýurtlardyr. Onuň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna eksport edilýär. Alýuminiý öndürýän kärhanalar GAR-da, Müsürde, Kamerunda, Ganada ýerleşýär.

Soňky ýyllarda Afrikada nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar köp gurulýar. Sebitiň 30-a golaý ýurtlarynda 50 sany nebiti gaýtadan işleýän kärhana işleýär. Uly kärhanalar GAR-da, Müsürde, Nigeriyada, Aljirde, Liwiýada bar.

Azot, fosfor we kaliý dökünlerini öndürýän kärhanalarynyň aglabasy GAR-da we Ýegipetde ýerleşýär.

Maşyngurluşygy kärhanalaryndan GAR-da ulag, dag-magdan senagaty üçin gurallary, harby tehnikalary öndürýän kärhanalar ýerleşýär. Dürli maksatly stanoklary öndürmek Müsürde, Aljirde, Marokkoda ýola goýulandyr.

Ulag ulgamy. Ulaglaryň ösüş derejesi boýunça Afrika beýleki materiklerden yza galýar. Materikde ulag ýollarynyň gür tory GAR-da, Zimbabwede, Müsürde we beýleki käbir kenarýaka ýurtlarynda bar. Soňky ýyllarda daşary ýurtlaryň kompaniýalarynyň gatnaşmagynda Nigeriýada, Uganda-da, Tanzaniýada, Zambiyada, Keniýada gara we demir ýollary gurulýar. Çöllük etraplarda, çygly tropiki tokaýlaryň ýaýran territoriýalarynda ýollar örän azdyr. Ýük dolanyşygynda awtomobil ulagyna -20 % , turba geçirjilere -17%, derýa we deňiz ulaglaryna- 5 % golaýy düşýär. Demir ýollaryň umumy uzynlygy materik boýunça 90 müň km. Nigerde, MAR-da, Liwiýada, Somalide demir ýollar ýok diýen ýalydyr. Gara ýollaryň uzynlygy 1,7 mln. km. çemesidir. Has gür we dünýä derejesine laýyk gelýän gara ýollar GAR-da ýerleşýär.

§58. Demirgazyk Afrika. Ýegipet

Geografik ýerleşiş. Demirgazyk Afrika sebiti gündogarda Gyzyl deňzinden günbatarda Atlantik okeanyna çenli 5,7 müň km we demirgazykda Ortaýer deňzinden günortada Sahara çölleriniň giň meýdanlaryna çenli 2 müň km uzalyp gidýän giňişligi öz içine alýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda ulaglaryň we aragatnaşygyň häzirki zaman görnüşleri uly ösüşe eýe boldy. Ýaňy-ýakynda Alžiriň territoriýasynyň üsti bilen transsahara awtomagistraly Afrika kontinentiniň içerki bölegine çekildi. Deňiz ulagy üçin Gibraltar bogazynyň we Sues kanalyňyň örän uly ähmiýeti bardyr.

Sebit Afrikanyň Ortaýer deňzine ýanaşýan umumy meýdany 7 mln. km² bolan (Afrikanyň meýdanynyň ¼ bölegi) 7 döwletini birleşdirýär (-nji karta we goşmaça seret). Üç kontinentiň çatrygyndaky amatly geografik ýerleşiş, deňze çykalgasynyň bolmagy, olaryň halkara söwdasynda möhüm ornunyň bolmagyna getirýär. Subtropiki klimatly ortaýerdeňiz zolagy sebitiň has gowy özleşdirilen bölegidir. Ortaýerdeňiz zolagyndan günortalygyna çöller we ýarymçöller (olara Sahara umumy ady berilýär) uzalyp gidýär. Has uly dag massiwleri onuň merkezi böleginde ýerleşýär. Territoriýanyň esasy böleginde gurakçylyklar zerarly tebigy şertler gazaplydyr. Şonuň üçin-de, bu ýerde suw üpjünçiligi örän ýiti durmuş meselesine öwrülýär. Sebitiň ýeke täk tebigy akary – Nil derýasydyr. Nil - demirgazyk Afrikanyň halklary üçin örän uly ähmiýete eýedir. Ekwatorial Afrikadan başlap, ol Sudany we Ýegipeti kesip geçýär we Ortaýer deňzine guýýan ýerinde gadymy medeni-durmuş ojagyny döreden belli deltany emele getirýär. Süýji suw üpjünçilik meselesi ýerasty çeşmeleriň we deňiz suwuny süýjjetmegiň hasabyna çözülýär.

Gazma baýlyklary. Gadymy döwürlerde çölde duz gazylyp alnypdyr, daş kömriň, demir magdanynyň, misiň, sinkiň, wolframyň, seýrek metallaryň, uranyň, fosforitleriň ýataklary işlenilipdir. Ýöne ölkäniň tebigatynyň keşbini soňky ýyllarda açylan nebit we gaz ýataklary üýtgetdi. Çig mal baýlyklary örän biendýgan

ýerleşýär. Nebitiň uly gornary Liwiýada we Alžirde jemlenendir. Tebigy gaz - Alžirde, fosforitler Marokkoda, Tunisde gazylyp alynýar. Sahara çöli ýerasty suwlaryň uly gornaryna baýdyr.

Ilaty. Sebitiň ilatynyň umumy sany 202 mln. adam. Onuň ortaça ýyllyk ösüş depgini kem-kemden peselýär (häzir 2,0%-e golaýdyr). Demirgazyk Afrika, esasan, Ýewropa jynsna degişli halklardan durýar. Nil derýasynyň jülgesinde ir döwürlerden bäri ýerli ýaşajylylar-ýegipetliler, galan etraplarda bolsa berberiler ýaşapdyrlar. Häzirki wagtda sebitiň ilatynyň esasy bölegi-araplardyr, berberiler hem saklanyp galypdyr. Şäherlerde ilatyň 2/3 bölegi (Sudandan başga) ýaşayar. Ähli ýurtlarda döwlet dili arap dilidir. Ilatyň aglaba bölegi yslam dininiň sünni ugruna uýýarlar.

Hojalygy. Sebitiň ähli ýurtlarynyň hojalygynda öňdebaryjy orun döwlet sektoryna degişlidir. Hünärmentçilikde we oba hojalygynda häzir hem ownuk telekeçiligiň orny ulydyr. Sebitiň ýurtlary Afrikada beýleki döwletlere garanda, ykdysady taýdan has ösenligi we halkara zähmet bölünişigine işjeň çekilenligi bilen tapawutlanýar.

Esasy oba hojalyk ekinleri-bugdaý, arpa, mekgejowen, pagta, zeýtun, üzüm, sitruslar, oazislere bolsa-hurma agajy we gant çişrigi, temmäkidir. Maldarçylykda dowardarçylyk we düýedarçylyk ösendir. Gylýalçylyk hem aýratyn ähmiýete eýedir. Demirgazyk Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetiň ýetmezçilik tarapy, olaryň esasan, agrar ýurt bolmaklaryna garamazdan, çylşyrymly azyk üpjünlik meselesiniň döreyänligidir. Köplenç olar şäher ilatyny üpjün etmek üçin azyk önümlerini daşyndan getirmäge mejbur bolýarlar.

Senagat merkezleri esasan deňiz kenar sebitlerinde ýerleşýärler. Senagatyň düzüminde gazyp alýan pudaklar agdyklyk ediji orny eýeleýär. Olaryň döremegi dürli çig mal ýataklaryny özleşdirmek bilen baglanyşyklydyr. Işläp bejerýän senagatyň düzüminde öňdebaryjy orun ýeňil we azyk senagatyna degişlidir. Soňky ýyllarda metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa ýaly pudaklaryň ähmiýetiniň artmak meýli görünýär.

Zähmetiň halkara bölünişiginde Demirgazyk Afrika nebiti, tebigy gazy, fosforitleri, ýokary hilli pagtany we ondan öndürilýän önümleri, sitruslary, zeýtuny, çakyr önümlerini, temmäkini dünýä bazaryna çykaryjylar hökmünde öz ornuny eýeleýär. Eksport önümleri esasan Günbatar Ýewropa ýurtlaryna ugradylýar, Demirgazyk Amerika we Ýaponiýa bilen hem ykdysady gatnaşyklar işjeňleşýär.

Ýegipet. Ýegipet Arap Respublikasy (Müsür) Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda 1001 müň km² meýdany eýeleýär. Meýdanynyň esasy bölegini (Nil derýasynyň jülgesinden başga), çöllükler we beýik bolmadyk daglar tutýar.

Ýegipetiň ilaty 79 mln adam bolup, esasan Nil derýasynyň jülgesinde we Sues kanalynyň kenarlary boýunça ýerleşýär. Ýurtduň ilatynyň milli düzüminde araplar we koptlar esasy köplügi emele getirýärler. Milli azlyk bolan halklardan nubileri we berberleri tapawutlandyrmak bolar.

Ilatyň tebigy köpelişi kem-kemden durgunlaşýar. Soňky döwürde ilatyň sany her ýylda ortaça 1,9% artýar. Ýurduň daşynda zähmet çekýän ýegipetlileriň sany 3 mln-dan geçýär, olar esasan nebit çykarýan arap döwletlerinde jemlenendir. Ýurduň ilatynyň ählisi diýen ýaly yslam dininiň sünni ugruna uýýar.

Ýurduň uly şäherleri: Kair (15 mln adam), Aleksandriýa (5 mln adam), Port-Said, Sues. Ýegipet döwlet gurluşy boýunça respublikadyr. Dolandyryş-çäk taýdan 25 gubernatorlyga (muhafazlara) bölünýär.

Ýegipet Afrika materiginde ösen agrar-senagatly ýurtlaryň biri hasaplanýar. Soňky ýyllarda ykdysadyýetde senagatyň ähmiýeti artýar. Ýurduň gazylyp alynýan baýlyklaryň dürli görnüşleriniň uly gurlary bardyr. Daş kömür, wolfram, altyn, mis, demir, titan we margenes magdanlary, slýuda, talk, ftor, bor, hlor, fosforitler, dürli görnüşli gurluşyk materiallary ýurduň çägi boýunça giňden ýaýrandyr. Nebit känleri Sues kanalyňyň iki tarapynda hem bar. Olaryň gory 400 mln tonna golaý bolup, her ýylda 40 mln nebit çykarylýar. Tebigy gazyň gurlary uly däldir (680 mlrd m³) we kem-kemden azalýar. Şonuň üçin-de Ýegipet çig maly we ýangyjy daşyndan getirýän ýurda öwrülýär.

Energetika esasan ýylylyk elektrik stansiýalaryna esaslanýar. Öndürilýän elektrik energiýasynyň 80%-i olaryň paýyna düşýär. Işläp bejerýän senagatda azyk, ýeňil, himiýa, maşyn gurluşygy, metallurgiýa esasy pudaklardyr. Ýegipetde polat, alýuminiý, azot we fosfat dökünleri, sement uly möçberde öndürilýär. Maşyn gurluşygypudagy ýeňil we ýük awtomobillerini ýygnamaga, elektrotehniki önümleri öndürmäge ýöriteleşýär. Parfýumeriýa-kosmetika iň häzirkizaman enjamlar bilen abzallaşdyrylan pudak bolup, ýerli çig-mala (efir ýagyna) esaslanýar.

Irki döwürlerden bäri oba hojalygy esasy pudak bolmagyna galýär. Işläp bejermek üçin amatly ýerleriň umumy meýdany ýurduň territoriýasynyň bary-ýogy 1%-ni tutýar. Oba hojalygynyň ösüş bady ilyatnyň köpelişi bilen deň derejededir. Şeýle-de bolsa, Azyk meselesini çözmek, köplenç daşyndan getirmegiň hasabyna üpjün edilýär. Oba hojalygynyň baş pudagy – suwarymly ekerançylykdyr (oba hojalyk önüminiň 71%-i üpjün edýär). Maldarçylygyň paýyna ähli önümiň 22%-i, balykçylyga bolsa 7%-i düşýär. Esasy oba hojalyk ekinleri: gowaça, bugdaý, mekgejöwen, şaly, gök önümler. Şeýle hem şeker çişriği, kösükli ekinler, sitruslar, üzüm, alma ýetişdirilýär.

Ýurduň çägi boýunça köp sanly halkara ulag ýollary geçýär. Halkara ähmiýetli ýükleriň esasy bölegi Aleksandriýa, Sues, Port-Said gämi duralgalarynyň üstünden geçýär. Ýurduň hojalygy üçin uly ähmiýeti bar. Sues kanalyndan peýdalanmaktan Ýegipet ýylda 2 mlrd dollara golaý peýda görýär.

Ýurduň ykdysadyýetinde uly girdeji getirýän halkara syýahatçylygy ýöriteleşiş pudaga öwrüldi. Her ýylda ýurda 5,5 mln syýahatçy gelýär. Syýahatçylyk pudagynda ýegipetlileriň 1,5 mln-a golaýy meşgullanýar.

Ýegipetiň esasy söwda hyzmatdaşlary Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, ABŞ we Arap ýurtlarydyr. Ýegipetiň Türkmenistan bilen söwda gatnaşyklary giňelýär.

§59. Ekwatorial Afrika ýurtlary.

Ekwatorial Afrika (köp edebiýatlarda bu sebite Saharadan günortadaky Afrika hem diýilýär) Sahara çölünden günortada ýerleşen kontinental Afrikanyň ähli döwletleri, şeýle hem Atlantik we Hindi okeanlaryndaky birnäçe ada döwletleri girýär.

Sebitiň umumy meýdany 24.3 mln km². Bu ýerde biri-birinden meýdanynyň ululygy, ilatynyň sany, durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça tapawutlanýan 43 döwlet ýerleşýär. Olaryň ählisi hem öňki kolonialar, häzir bolsa garaşsyz ýurtlar – respublikalardyr (-nji surata we goşmaça seret). Onuň düzümünde 3 sebiti tapawutlandyrylýar – Günbatar, Merkezi we Gündogar Afrika. Ýer üstüniň gurluşy esasan düzlükdir. Gündogar Afrika üçin ýer gabygynda çuň ýaryklar we döwürmeler häsiýetli. Demirgazykdan günorta tarap “Gündogar Afrika rifti” diýip atlandyrylýan örän giň döwürmeler uzalyp gidýär. Sebitiň klimat şertleri birnäçe sebäpkärleriň täsiri astynda döreyär. Saharadan günortadaky Afrikada ýerleşýän köp döwletleriň ekwatora ýakynlygy, olaryň özüniň yssy we gurak howasy bilen belli Sahara çölüne ýanaşmagy tebigy şertleriniň aýratynlygyny kesgitleýär.

Afrika kontinentiniň bu bölegi üçin çölleşme hadysasy häsiýetlidir, ol esasan hem Sahelde – çöllük ýerleriň we sawannalaryň araçägindäki tebigy ladşaftda, aýdyň ýüze çykýar. Ekwatorial Afrikada sürülýän ýerlere ähli meýdanlaryň 7,5%-i düşýär.

Tebigy baýlyklary. Ekwatorial Afrikada nebitiň dünýä gurlarynyň 2%-i, tebigy gazyň 2,2%-i, kömrüň bolsa 5,5%-i jemlenendir.

Nebitiň we tebigy gazyň ýataklary Nigeriýada, şeýle hem Angolada, Gabonda, Kongo Demokratik Respublikasynda, Kamerunda, Kongada, Ekwatoriýal Gwineýada bar. Şunlukda sebitdäki nebitiň anyklanan gurlarynyň ýarysyndan gowragy Nigeriýanyň paýyna düşýär. Daş kömüriň esasy gurlary Nigeriýada, Kongo Demokratik Respublikasynda we Zimbabwede ýerleşýär.

Gymmatly energiýa çig maly bolan uranyň känleri Gabonda, Namibiýada, Nigerde bar.

Metal magdanlarynyň gurlary örän köpdürlidir. Demir magdanynyň esasy gurlary Liberiýada, Gwineýada, Gabonda we Zimbabwede ýerleşýär. Ekwatorial Afrikada hromitleriň dünýä gurlarynyň tas hemmesi diýen ýaly jemlenendir. Hromitleriň känleri Günorta, Günbatar, Demirgazyk-Günbatar Afrikada bar. Bu babatda Zimbabwe aýratyn tapawutlanýar.

Marganesiň gurlary hem uludyr. Esasy marganes gazyp alýan ýurtlar – Gabon, Gana. Misiň esasy gurlary Merkezi Afrikadaky giňligi 65 km, uzynlygy 250 km bolan Zambiyanyň we Kongo Demokratik Respublikasynyň çäginde geçýän “ Mis guşaklygy” diýlip atlandyrylýan etrapda jemlenendir.

Sinkiň känleri Kongo Demokratik Respublikasy, Namibiýada, Nigeriýada, Zambiyada bar.

Ekwatorial Afrika boksitleriň dünýä gurlarynyň ¼ bölegi düşýär. Olaryň ählisi diýen ýaly Gwineýada jemlenen.

Reňkli we seýrek duş gelýän metal magdanlarynyň gurlary sebitiň köp ýurtlarynda bar.

Sebit altynyň uly gurlaryna eýedir. Onuň uly känleri GAR-da, Ganada, Demokratik Respublikasy we Zimbabwede ýerleşýär. Ondan başga-da altyn känleri Burundi, Gabon we Kot-d-Iwarda bar.

Platinanyň esasy gurlary GAR-da jemlenendir. Metal däl mineral baýlyklardan kükürdiň (Zambiya), fosfatlaryň (Malawi, Nigeriýa, Tanzaniýa, Toga we Uganda),

kömürturşy kaliýniň (Kongo, Efiýopiýa), grafitiň (Madagaskar, Keniýa) gorlaryny bellemek bolar.

Ekwatorial Afrikada suw energiýasynyň uly gorlary bardyr. Olaryň esasy bölegi Kongo, Zambezi, Nil derýalarynyň basseýnlerinde jemlenendir. Sebitdäki suw energiýasynyň iň uly gorlary bolan esasy 3 döwletine Kongo Demokratik Respublikasy, (dünýä gorunyň 13%) Angola, Kamerun girýär.

Sebitde tokaý baýlyklarynyň ähmiýeti uludyr. Tokaýlarynyň ýarysyndan gowragy 5 döwletde: Kongo Demokratik Respublikasynda, Angolada, Zambiyada, Tanzaniýada, Nigeriýada ýerleşýär. Şunlukda Kongo Demokratik Respublikasy tokaýlarynyň tutýan meýdany boýunça (173,8 mln ga) dünýäniň öndäki basligine girýär. Emma Ekwatorial Afrikanyň köp döwletlerinde esasy meseleleriň biri tokaýlaryň meýdanynyň çalt azalmagydyr. Her ýylda onuň möçberi 0.6%-e ýetýär.

Ilaty. Sebitiň çäginde 770 mln. adam ýaşaýar. Ekwatorial Afrika dünýäde ilatyň tebigy köpelişiniň iň ýokary bolan sebitidir. Ýöne onuň ortaça ýyllyk ösüşi 1980-nji ýyllarda 2,9% bolanlygyndan 2006-njy ýylda 2,3%-e (dünýäniň ähli sebitleriniň arasynda iň ýokary görkeziji) çenli peseldi. Sebitiň ilatynyň milli düzümi hem örän çylşyrymlydyr. Bu ýerde ýaýran köpsanly ýerli diller niger-kordofan, konsan we nil-sahara dil maşgalalaryna degişlidir. Dini alamaty boýunça sebitiň ilaty hristianlara, animistlere we musulmanlara bölünýär. Sebitiň ýurtlarynda ilatyň ýaşayyş-durmuş şertleriniň örän pes bolmagy, bu ýerde adam ömrüniň garaşylýan ortaça dowamlylygynyň dünýä boýunça iň pes derejesine (47,5 ýyl) getirýär.

Hojalygy. Bu ýerde dünýäniň has gowşak ösen ýurtlarynyň 48-den 32-si ýerleşýär.

Ykdysadyýetde oba hojalygy we gazyp alýan senagat esasy orun eýeleýär. Oba hojalygynda (pudakda ilatyň 60%-den gowragy meşgullanýar) ösümlikçilik agdyklyk edýär. Sebitiň oba hojalyk önümi diňe içerki sarp edilişde peýdalanylýan, bütinligine içerki bazar üçin niýetlenen (süle, çogdary, mekgejöwen, köki miweliler, kösükli ekinler, et-süýt önümleri) we eksport üçin (ýag berýän ekinler, şeker-çig maly, gök önümler, miweler, temmäki, pagta süýümi, ýüň), şeýle-de eksporta ugrukdyrylan (kakao, kofe, kauçuk, sizal, palma ýagy, hoz, hoşboý ysly garyndylar) önümlere bölünýär.

Senagatda eksporta niýetlenilen mineral we energetiki baýlyklary gazyp almak esasy ähmiýete eýedir.

Sebitde ilatyň durmuş ýagdaýy örän pesdir. Ilatyň 39%-i örän garyp gatlagyna degişli, ýagny bir günde sarp ediliş 1 dollardan hem azdyr. Ilatyň 1/3 bölegi zygiderli ýagdaýda açlyk çekýär. Köp ýurtlarda girdeýjini paýlamakda deňsizlik meselesi ýiti duýulýar. Sebitiň şäher ilatynyň 18%-i iş bilen üpjün däl. Ýurtlarynyň köpüsünde bilim ulgamy çökgünlik ýagdaýynda durýar. Uly ýaşly ilatyň sowatlylyk derejesi – 61%-e barabar. Saglygy goraýyş ulgamynda hem ýiti meseleler saklanýar.

Sebitiň çylşyrymly durmuş meseleleriniň biri-de bosgunlar meselesidir. Ekwatorial Afrika ýurtlarynda bosgunlaryň sany 7 mln. adamdan geçýär.

Daşary ykdysady gatnaşyklarda (daşary söwdada) sebitiň ýurtlarynyň esasy hyzmatdaşlary: Günbatar Ýewropa ýurtlary, Ýaponiýa, ABŞ. Soňky ýyllarda Hytaýyň, Hindistanyň Afrika ýurtlary bilen söwda gatnaşyklary ösýär.

§60. Günorta Afrika sebiti. Günorta Afrika Respublikasy

Bu sebit Afrikanyň günortasynda ýerleşip, 2674,4 muň km² meýdany tutýar. Onuň çäginde 5 döwlet-Botswana, Lesoto, Namibiýa, Swazilend, Günorta Afrika Respublikasy ýerleşýär.

Sebitiň umumy ilaty 54 mln adama barabar. Ilat 2 dil toparyna- khaýsan we Bantu toparyna bölünýär. Olaryň çäginde köp sanly ýerli diller we şiweler tapawutlanýar. Dini alamaty boýunça esasan hristianlara we animistlere bölünýär.

Bu sebitde döwlet gurluşynyň agdyklyk edýän formasy-respublikadyr. Günorta Afrikanyň ähli ýurtlarynyň kolonial geçmişi bar. Swazilend we Lesota monarhiýa döwlet gurluşyna eýedir.

BMG-nyň klassifikasiýasy boýunça GAR ösen döwletleriň hataryna degişli edilýär. Sebitiň galan ýurtlary ösýän döwletler. Olaryň IJÖ-niň döremeginde oba hojalygy we gazyp alma senagaty esasy orun tutýar. Esasy gaza baýlyklary-almaz, altyn, platina, hromitler, demir magdany, marganes.

Bu sebitde eksport çig mal häsiýete eýedir. Eksportyň esasy düzümini gazyp alýan senagatyň we oba hojalygynyň önümleri emele getirýär. Sebitiň ösýän döwletleriniň daşary söwdasynda GAR aýgytly orun eýeleýär.

Günorta Afrika Respublikasy Günorta Afrika Respublikasy (GAR) ösen döwletleriň toparyna girýän Afrikanyň ýeke-täk döwletidir. GAR daş-töweregini daglar gurşap alan we kenar sebitlerinde inçe düzlük bolan giň platony eýeleýär 1,291 mün km². Klimaty-subtropiki häsiýetli.

Ýurduň ilaty 47 mln adam. Her ýylda ilatyň sany, esasan tebigy artyşyň hasabyna 1,2% artýar. GAR-a goňşy Afrika ýurtlaryndan işçi güýjüniň uly akymy gelýär.

Ilatyň etniki düzüminde –afrikalylar (ilatyň 75,2%-i), akýagyzylylar (13,6%), metisler (8,6%), induslar (2,6 %) tapawutlanýarlar. Garaýagyzyly ilaty esasan Ekwatorial Afrikanyň beýleki ýurtlaryndan göçüp gelenler döredýär. Dini düzümi-hristianlar (68%), animistler (28,5%), musulmanlar (2%), buddistler (1,5 %).

Ýurduň 3 paýtagty bar. Pretoriýa (1 mln adam)-dolandyryş merkezi, Keýptaun (2,7 mln adam)-kanunçylyk we Blumfonteýn (300 mün adam)-sud-hukuk merkezidir. Uly şäherleri- Ýohannesburg (1,9 mln adam), Durban (635 mün adam), Soueto (522 mün adam). Döwlet gurluşy boýunça GAR parlament respublikasydyr. Ol dolandyryş-çäk taýdan 9 prowinsiýa bölünär.

Hojalygy. Hökümet işjeň daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek ugruna ýykgyň edýär. Ilatyň 30%-i oba hojalykda, 25-i senagatda, 45%-i hyzmatlar ulgamynda meşgullanýar. Hojalygynyň ösüşinde gazyp alma senagaty esasy daýanç pudagy bolup durýar.

GAR gaza baýlyklaryň ummasyz gollaryna eýedir. Onuň çäginde hrom magdanlarynyň dünýä ätiýajynyň 58%-i, platina toparynyň magdanlarynyň 82%-i, altynyň 53%-i, wanadiniň-50%-i, marganes magdanlarynyň 80%-i, almazyň 40%-i we başga-da köp gymmatly tebigy baýlyklaryň gollary bar. Şeýle uly çig mal mümkinçilikleri gazyp alma senagatynyň ýokary derejede ösmegine itergi berdi. Onuň iňňän möhüm pudagy-altyn gazyp almak. GAR gymmatly alamaz gazyp almak boýunça-da dünýäde birinji orunda durýar. Bu ýerde her ýylda 8 mln karat

almaz gazylyp alynýar. Şeýle-de platinanyň, hromyň, daş kömrün gazylyp alynýşy-da uludyr.

Ekwatorial Afrika ýurtlaryndan tapawutlylykda GAR-nyň işläp bejerýän senagaty işleýänleriň sany boýunça (16%), şeýle hem IJÖ-niň düzüminde hem ykdysadyýetiň esasy ugry bolup durýar. Onuň baş pudaklary himiýa, azyk, maşyngurluşygy we metallurgiýadyr, elektroenergetika hem ösendir. GAR Afrika ýurtlaryndaky elektrik energiýasynyň ýarysyny öndürýär. Ýurtda dünýäde iň kuwwatly ýylylyk elektrik stansiýalary guruldy. Ähli elektrik stansiýalaryň 85%-i kömürde işleýär. Elektrik energiýasynyň galan bölegi Kubergdäki ýeke-täk atom elektrik stansiýasynda işlenilýär.

GAR-nyň ösen oba hojalygy bardyr. Amatsyz tebigy şertlere (esasan suw ýetmezçiligi) garamazdan, ýurt özünü ähli esasy azyk önümleri (şalydan, çaydan, kofeden we kakaodan başga) bilen üpjün edýär. Ekerançylykda esasy ekinler mekgejöwen, bugdaý, şekerçiňrigi, kartofel, temmäki, banan we sitruslardyr.

Maldarçylyk önümleri bütin oba hojalyk önümçiliginiň 40%-e golaýyny düzýär. Ol iri şahly mallaryň (et-süýt berýän), doňuzlaryň, goýunlaryň we geçileriň sanynyň ýokarylygy bilen tapawutlanýar.

Saharadan günortadaky Afrikada GAR azyk önümleri bilen üpjünçilikde balykçylygyň görnükli orun tutýan ýeke-täk döwletidir.

GAR dünýäde ulag ýollarynyň gür tory bilen tapawutlanýan ýurtlaryň biridir. Awtomobil ýollaryň uzynlygy 362 müň km, şonuň 73,6 müň km - ýokary derejedäki awtostradalarydyr. Demir ýollaryň umumy uzynlygy 20047 km, onuň ýarysý elektrikleşdirilendir

GAR-nyň beýleki söwda hyzmatdaşlaryndan territorial üzňeligine baglylykda, onuň daşary ykdysady gatnaşyklarynda esasy orun deňiz we howa ulagyna degişlidir. Ýurduň 7 deňiz gämi duralgalaryndan üçüsi-Keýptaun, Durban we Port-Elizabet uly okean gämilerini kabul etmäge ukyplydyr.

Esasy söwda hyzmatdaşlary- Germaniýa, ABŞ, Beýik Britaniýa, Saud Arabystany, Ýaponiýa, Hytaý, Eýran.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Afrikada ilatyň tebigy köpelişiniň nähili aýratynlyklary bar? Olar sebitde ilatyň sany we urbanizasiýa derejesi bilen nähili baglanyşykly?
2. Önümçilik pudaklaryň haýsy 2 toparý dünýä hojalygynda Afrikanyň ornuny kesgitleýär?
3. Durmuş-ykdysady ösüşiň ýokary derejesi boýunça Afrikada haýsy döwlet has tapawutlanýar? Ol döwlet dünýä bazaryna hähili önüm çykarýar?
4. Atlasdan peýdalanyp, Afrikanyň gazma baýlyklarynyň känlerini sudur karta geçiriň , atlaryny ýazyň?
5. Afrikanyň ýurtlarynyň araçäklerini, olaryň paýtagtlaryny sudur kartada belläň.
6. Edebiýat we hasabat maglumatlaryny seljerip, Afrikanyň ilatynyň ösüşini we milli düzmini görkezýän diagrammalary guruň we depderiňize ýazyň.

§61. Awstraliya Soýuzy

Geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Awstraliya soýuzy ýa-da Awstraliya döwletiniň düzümine Awstraliya materigi, Tasmaniya uly adasy, şeýle-de oňa ýanaşýan kiçi adalar girýar. Bu döwletiň geografik ýerleşişiniň häsiýetli aýratynlygy – beýleki kontinentlerden we esasy dünýä döwletlerinden has uzakda ýerleşmegidir. Awstraliya – bu ykdysady taýdan ösen döwlet, Britan Dostlaşygynyň agzasy.

Ilatynyň sanynyň az bolmagyna garamazdan, uly meýdany tutýar. Esasan tropiki etrabynda ýerleşýän Awstraliýanyň tebigy keşbi köp derejede täsindir. Bu dünýäniň iň tekiz kontinentidir (daglar ýurduň bary-ýogy 5% meýdanyny tutýar). Ol klimatyň örän guraklygy (çöller onuň meýdanynyň 2/5 bölegini örtýärler), ýerüsti suwlaryna garyplygy bilen tapawutlanýlar. Hiç bir materik şunuň ýaly tebigy akar suwsuz etraplara eýe däl (onuň ýerüstüniň 60%-i). Belli bir derejede ýerüsti suwlaryň ýetmezçiliginiň öwezini artezian suwlary doldurýar. Häli-şindi bolýan gurakçylyklar, tozanly tupanlar, tokaý ýangynlary, howply çagbalar Awstraliýanyň ykdysadyýetine zyýan ýetirýär.

Şeýle-de bolsa, tebigy şertleri we baýlyklary ýurduň hojalygyny ösdürmek üçin amatly mümkinçilikler döredýär.

Awstraliya mineral baýlyklara örän baýdyr. Bu ýerde boksitleriň dünýä gorunyň 1/3 bölegi jemlenendir. Onuň çäginde demir magdanlarynyň, reňkli metal magdanlarynyň, daş kömrüň hem uly gollary bardyr. Soňky ýyllarda geljegi uly bolan nebit we tebigy gaz kânleriniň (Kwinslend ştatynda we kenaryaka ýalpak zolakda) onlarçasy açyldy.

Awstraliýanyň ýer baýlyklary ummasyz uludyr. Ýöne suw ýetmezçiligi sebäpli onuň az bölegi ekerançylykda peýdalanylýar. Hasylyly topraklar (gyzylmytyl-goňur, mele) ýurduň sähra etraplarynda ýaýrandyr. Tokaý landsaftlary ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 5%-ni örtýär. Tokaýlaryň esasy bölegi günorta-gündogardaky daglyk sebitlerde ýerleşýär.

Ilaty. Daş töwregini Aziya we Okeaniya halklarynyň gurşap alýandygyna garamazdan, Awstraliýanyň ilatynyň 97%-den gowragyny iňlis-awstraliýalylar düzýär. Ýewropanyň beýleki ýurtlaryndan gelip çykanlar hem köpdür. Ýerli ilatyň (aborigenler) sany 160 müň adama barabar. Olaryň aglaba köplügi has gurak klimatly şatlarda (Kwinslend, Günbatar Awstraliya) ýaşaýarlar. Bu geçmişde „Akýagyz Awstraliýanyň“ işjeň geçiren syýasatynyň netijesidir.

Awstraliya has seýrek ilatlaşan materik bolmagyna galýar (1 kw.km² meýdana 2 adam düşýär). Şunlukda ýurduň ilatynyň 85%-i deňizden 80 km uzak bolmadyk aralykda ýaşaýar. Ilatyň 60%-den gowragy ýurduň günorta, günorta-gündogar böleginde (ykdsady taýdan has ösen Täze Günorta Uels we Wiktoriýa şatlarynda) ýaşaýar.

Awstraliya dünýäniň ýokary derejede şäherleşen (urbanizirlenen) döwletleriniň biridir: şäherlerde ilatyň 86%-i ýaşaýar. Şeýlelikde Awstraliýalylaryň her 5-sinden 2-si ýurduň uly şäherleri bolan Sidneýde ýa-da Melburnda jemlenendir.

Formal taýdan Awstraliýanyň baştutany iňlis patyşasy hasaplanýar. Hakykat ýüzünde ol özbaşdak döwletdir.

Hojalygy. Ykdysady görkezijileriň köpüsi boýunça (öni bilen Içerki jemi önümiň göwrümi we onuň ilatyň jan başyna düşýän möçberi) Awstraliýa dünýäniň has ösen ýurtlarynyň hataryna girýär. Onuň ykdysadyýetiniň çält ösmegine: 1) daganyk meýdan-çäkleriň bütewi döwlete birleşdirilmegi; 2) daşary ýurt maýa goýumlarynyň uly akymynyň gelmegi (iňlisler bu ýere bazar gatnaşyklaryny, durmuş endiklerini, döp-dessurlaryny, işçi güýjüni göçürip getirdiler); 3) Ilatyň sany az bolsa-da ýer baýlyklarynyň uly möçberiniň bolmagy; 4) Uly möçberdäki we köpdürli

mineral çig-mal baýlyklary; 5) Ýurtda durmuş asudalygynyň üpjün edilmegi ýardam etdi.

Awstraliýanyň ykdysadyýetinde daşary ýurt maýa goýumlary örän uly orny eýeleýär. Şunlukda daşary ýurt maýa goýumlarynyň uly bölegi (70% töweregi) Beýik Britaniya we ABŞ degişlidir. Bu babatda soňky ýyllarda Ýaponiýanyň we Germaniýanyň işjeňligi artýar.

Awstraliýanyň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümi, umuman, dünýäniň ösen döwletleri üçin häsiýetlidir. Şonuň bilen birlikde, bu ýerde gazyp alma we oba hojalyk çig malyny öndürýän pudaklaryň ähmiýeti uludyr. II jahan urşundan soňky döwürde industrializasiýanyň ösýändigine we şoňa baglylykda hojalygyň gurluşynyň düýpgöter özgerýändigine garamazdan, Awstraliya häzir hem köp derejede çig maly eksport etmek ugryna ýöriteleşýär. Şunlukda, eksportyň düzümünde dag-magdan senagatynyň we oba hojalygynyň önümleri agdyklyk edýär. Ýöne Awstraliýanyň ykdysadyýetiniň bu „hojalyk keşbi“ yzagalaklygyň alamaty däldir.

Dag-magdan senagaty- hojalygyň iň köne pudaklarynyň biri (öz wagtynda altyn gazyp almak ýurduň kolonizasiýalaşdyrylmagyna itergi beripdi) – häzir „ikinji ýaşlygyny“ başdan geçirýär. Mineral baýlyklaryň köp görnüşleriniň (demir magdany, kömür, boksitler, rutil, sirkoniý we baş.) gazylyp alnyşy we eksporty boýunça bu döwlet dünýäniň öňdebaryjylarynyň hataryna girýär. Awstraliýanyň dag-magdan senagatynyň özboluşly paýtagty ýurduň Günorta-Gündogarynda ýerleşýän Broken-Hill şäheri hasaplanýar. Şäher özüniň polimetall we demir magdan senagaty bilen şöhratlanýar. Soňky ýyllarda ýurduň Demirgazyk we Günbatar sebitleri mineral çig maly gazylyp alynýan täze etraplaryna öwrüldi.

Dag-magdan senagatyndan tapawutlylykda, işläp bejerýän senagatyň pudaklary (metallurgiýa we azyk senagatyndan başgasy) esasan, içerki bazara niýetlenip işleýärler. Şunlukda, Awstraliya bu pudaklarda önümçilik kuwwatlyklarynyň möçberi, kärhanalaryň tehniki enjamlaşdyrylyşy we ş.m. boýunça öňdebaryjy industrial döwletlerden az-kem yza galýar. *Gara we reňkli metallurgiýanyň*- esasy merkezleri – Nyukasal we Port-Piri şäherleridir. *Maşyngurluşygy* diňe ikinji Jahan urşundan soňky döwürde uly ösüşe eýe boldy. Awtomobilleri, oba hojalyk maşynlaryny, elektrik enjamlaryny, radioelektronika önümlerini öndürmek uly möçberlere ýetdi. Bu pudagyň kärhanalary esasan öňdebaryjy senagat merkezleriniň – Sidneýiň, Melburnyň, Adelaidanyň, Brisbeniň şähereteklerinde ýerleşýär. Häzirki döwürde senagatda geçirilýän düzüm özgertmeleri iň häzirkizaman önümlerini goýberýän *himiýa senagatynyň* ösmegi üçin uly itergi boldy.

Awstraliýanyň senagatynyň özboluşly aýratynlygy köp derejede eksport üçin işleýän *azyk senagatynyň* (esasan-da et senagatynyň) has yokary derejede ösmegidir. Et önümlerini daşarky bazarlara çykarmak boýunça Awstraliya dünýäde görnükli orun eýeleýär.

Oba hojalygy. Awstraliýanyň oba hojalygy yokary önümliligi, köpugurlylygy, tehniki babatda gowy enjamlaşdyrylanlygy, hakyna tutma zähmeti giňden peýdalanýandygy bilen tapawutlanýar. Meselem, oba hojalyk önümleriniň eksportynyň umumy gymmaty (möçberi) boýunça Awstraliya diňe ABŞ-dan yza galýar. Ýöne şol önümleriň ilatyň jan başyna düşýän möçberi boýunça bolsa oňa dünýäde deňi-taý yokdyr. Ýurt bugdaý, et, şeker, goýun ýüňini daşary ýurtlara

çykaryar. Dowarlaryň baş sany boýunça bolsa Awstraliýa dünýäde birinji orny eýeleýär.

Günbatar Ýewropa we Amerika bilen deňeşdirilende Awstraliýanyň oba hojalygynyň tapawutly aýratynlygy - öri meýdan maldarçylygynyň has uly ähmiýete eýe bolmagydyr. Tebigy öri meýdanlary mallaryň iýmitlenmeginiň esasy çeşmesi bolup galýar. Bu ýerde maldarçylygyň has möhüm we özboluşly pudagy dowardarçylykdyr.

Baryp XIX asyryň ortalarynda Awstraliýa Beýik Britaniýa üçin ýüňi esasy iberijä öwrülipdi. Bu ýerde dowardarçylygyň ösmegine: britan ýeňil senagaty tarapyndan ýüňe bolan islegiň artmagy; bu ýere getirilen merinos goýunlaryny köpeltmek üçin amatly tebigy şertleriň bolmagy; söwda önümi hökmünde ýüňüň we deriniň uzak aralyklara daşamaklygyň amatlylygy; pudagyň ekstensiwligi, ýagny ozal hem yetmezçilik edýän işçi güýjüni köp talap etmeýänligi we başga sebäpler ýardam etdi.

Dowarlaryň ýarysyna golaýy häzirki gün Günorta-Gündogar şatlarda (Täze Günorta Uels we Wiktoriýa) jemlenendir. Ýurduň içerki etraplaryndaky dowardarçylyk fermalary maldarçylyk stansiýalary (şipsteýşn) diýlip atlandyrylýar. Şeýle stansiýalarda öri meýdanyny simler arkaly suwa ýakylýan çeşmeleri, ätiýaçlyk gury oty bolan uçastoklara (paddoklara) bölýärler.

Ekerançylygyň öňdebaryjy pudagy däneli ekinleri, öňi bilen bugdaýy ösdürip yetiştirmekdir. Esasy galla mekany - ýurduň günorta-gündogarynda ýerleşýän Awstraliýa Alplarynyň dag etekleri we günorta-günbatar kenarýaka etraplarydyr.

Awstraliýanyň ýyly klimaty ösümlükleriň subtropik we tropik görnüşleriniň köpüsini yetiştirmäge mümkinçilik berýär.

Ýurduň oba hojalygynyň käbir pudaklarynyň ekstensiw ösdürilmegi olaryň yzagalaklygynyň alamaty däldir. Awstraliýanyň şertlerinde hut öri meýdan maldarçylygynyň has uly girdeýji getirýändigini ýerli ykdysatçylar tarapyndan hasaplanylýandyr. Ondan başga-da, agrotehnikanyň käbir progressiw usullaryny peýdalanmak boýunça (bugdaýyň gurakçylyga çydamly sortlaryny çykarmak, artezian suwlaryny peýdalanmak we ş.m.) Awstraliýa dünýä oba hojalygynda öňdebaryjy orny eýeleýär.

Ýurduň az ilatlaşan uly meýdany we „pytyraňny“ ykdysadyýeti üçin *ulaglar ulgamy* örän möhüm ähmiýete eýedir. Onuň yük dolanşygynda deňiz we demir ýol ulaglary, ýolagçy gatnatmakda bolsa – awtomobil ulagy has möhüm orun eýeleýär. Şunlukda demir ýollarynyň we awtomobil ýollarynyň geçýän şekilleri geçmişdäki kolonizasiýanyň ugruny aýdyň görkezýär: olaryň gür tory ýurduň günorta-gündogarda jemlenendir. Awstraliýanyň dünýäniň beýleki sebitlerinden has uzak aralykda ýerleşmegi howa ulagynyň aýratyn ähmiýete eýe bolmagyna getirýär. Ulagyň bu görnüşinde yük we ýolagçy dolanşygynyň jan başyna düşýän möçberi boýunça Awstraliýa dünýäde birinji orny eýeleýär.

§62. Awstraliýanyň içerki aýratynlyklary. Okeaniýa ýurtlary.

Geçmişde Ýewropanyň hojalyk alamatlarynyň göçürilip getirilen ýurdy bolan Kanada ýaly, Awstraliýa üçin-de meýdanynyň özleşdiriliş we ykdysady ösüş

derejesiniň uly meýdan-çäk aratapawutlary häsiýetlidir. Bu ýerde: 1) ýokary derejede ösen köne özleşdirilen etraplary; 2) täze özleşdirilýän etraplary we 3) gowşak özleşdirilen etraplary tapawutlandyrmak mümkin. Şeýle aratapawutlaryň bolmagyny – diňe bir amatsyz tebigy şertleriň däl-de, eýsem geçmişde hojalygynyň başga döwletiň (Beýik Britaniýa) täsiri astynda ýüze çykan ösüş aýratynlyklarynyň netijesidir. Ondan başga-da ýurduň tropiki demirgazygynyň gowşak ösmegi Günorta-Gündogar Aziýadan we Okeaniýadan göçüp gelyänleriň akymyny uzak wagtyň dowamynda çäklendiren immigrasiýa syýasaty bilen düşündirilýär.

Awstraliýanyň köne özleşdirilen esasy etraby ýurduň Günorta-Gündogaryndaky Täze Günorta Uels, Wiktoriýa we Günorta Awstraliýanyň olara ýanaşýan günorta-günbatar bölegidir. Onuň paýyna ýurduň meýdanynyň 20%-i düşýän-de bolsa, bu ýerde ilatyň 70%-i we işläp bejerýän senagatyň önümleriniň agramly bölegi düşýär. Bu ýerde ýurduň uly senagat, dolandyryş we medeni merkezleri – Sidneý we Melburn şäherleri ýerleşýär.

Täze özleşdirilýän etraplar (Günorta-Günbatar we Demirgazyk Awstraliýa) ikinji Jahan urşundan soňra mineral çig-mal baýlyklaryny gazyp almak esasynda ösüşe eýe boldy. Ýurduň „öli ýüregi“ diýilip atlandyrylýan Merkezi Awstraliýanyň çöllük etraplary entek gowşak özleşdirilendir.

Döwletiň paýtagty – Kanberra – beýleki şäherler (Sidneý, Melburn, Adelaida, Pert) bilen deňeşdirilende – seýilgäh meýdançasyny ýadyňa salýar. Ol ministrlikleriň, departamentleriň we ilçihanalaryň binalary bilen utgaşýan bir – iki gatly öýlerden – kottejlerden durýan, uly bolmadyk dolandyryş şäheridir.

Okeaniýa ýurtlary.

Okeaniýa – bu Ýuwaş okeanyň, esasan-da onuň günorta-günbatar we merkezi böleklerindäki uly we kiçi adalaryň toplumydyr. Geografik nukdaý nazardan olary üç topara bölmek kabul edilendir: Melaneziýa (Täze Gwineýa, Täze Kaledoniýa, Täze Gibridler, Solomonow, Fidži, Bismark arhipelagy), Polineziýa (Markiza adalary, Tuamotu, Gd we Gb Samoa, Tongo, Tuwalu, Gawaýlar, Täze Zelandiýa we baş.), Mikroneziýa (Marşall, Karolin, Marian adalary, Gilbert, Nauru adalary we baş.).

Okeaniýa geň galdyryjy tebigaty, özboluşly taryhy we medeniýeti bilen dünýäniň örän täsin sebitidir. Ýöne adalylaryň durmuşy ýeterlik derejede çylşyrymly we hemişe güýçli tupanlar, suw joşmalary we ş.m. bilen göreşde geçýär.

Adalary öwrenmekde N.N. Mikluho-Maklaýyň we I.F. Kruzenşteýiniň, Ý.F. Lisýanskiniň, W.M. Golowniniň, M.P. Lazeriwiň, O.Ýe. Kosebiň baştutanlygyndaky rus ekspedisiýalary uly goşant goşdylar.

Syýasy taýdan Okeaniýa häzirki günde 20-den gowrak özbaşdak döwletden we garaşly meýdan-çäklerden durýar. Şunlukda Polineziýanyň bir bölegi – Gawaý adalary ABŞ-nyň 50-nji şatatydyr. Okeaniýanyň beýleki böleklerinden Täze Zelandiýa hem düýpli tapawutlanýar, ol ýerde ilatyň 90% töweregi – Ýewropadan gelip çykanlardyr.

Ummanystanyň adalary jyns alamatlary, dil we taryhy-medeni taýdan biribirinden düýpli tapawutlanýan köpsanly halklar bilen ilatlaşandyr. Ilatyň takmynan ýarysy – ýerli ýaşajjylar, galany – başga ýerlerden göçüp gelenler. Ykdysady-

durmuş görkezijileriň köpüsi boýunça (sowatlylyk derejesi, adam ömrüniň ortaça dowamlylygy, ýokary hünärlü lukmanlar bilen üpjünlik we baş.) Okeaniýa ösýän döwletleriň köpüsinden, esasan-da Afrika ýurtlaryndan has tapawutlanýar.

Adalylaryň uly bölegi – oba ýaşajyklarydyr (Papua – Täze Gwineýada - 80%, Wanuatuda - 75% we ş.m.). Şonuň üçin-de harytlyk önümleriň (kokos hozy we olary guradyp alynýan önümler (kopra), kofe, kakao, hoşboý ysly önümler) esasy bölegini oba hojalygynyň berýändigigi tötänden dälidir. Ol eksportyň esasy bölegini üpjün edýär. Käbir döwletlerde (Papua – Täze Gwineýada, Solomon adalarynda, Fidžide, Günbatar Samoada) agajyň gymmat bahaly görnüşlerini taýýarlamak we işläp bejermek geljegi uly pudak bolup durýar.

Mineral baýlyklar barada aýdylanda, olaryň gurlary boýunça iki döwlet – Papua-Täze Gwineýa (mis magdany we altyn) we Nauru (fosforitler) tapawutlanýar. Emma Nauruda fosforitleriň gurlary (ol ýurduň ilatynyň ýaşajy derejesiniň ýokary bolmagyny üpjün edýär) azaldy. Soňky onýyllyklarda Okeaniýada esasan awstraliýa firmalarynyň kömegi bilen işläp bejerýän senagatyň: ýeňil, azyk, agaç işläp bejerýän pudaklaryň kärhanalary guruldy. Olar içerki bazar üçin önüm öndürýärler.

Sebitiň adalaryny gurşap alýan deňiz we okean suwlary biologiki baýlyklara diýseň baýdyr. Deňiz düýbünde hem mineral baýlyklaryň uly gurlary bar. Bu bolsa geljekde olaryň işjeň özleşdirilmek mümkinçiligini açýar. Okeaniýanyň örän uly rekreasion mümkinçilikleri bolsa, soňky ýyllarda işjeň peýdalanylýar (Fidži, Papua-Täze Gwineýa we baş.).

Dünýäniň ykdysady taydan ösen merkezlerinden we biri-birinden üzňeligi ada döwletleriniň ykdysadyýetini ösdürmek üçin uly bökdenc bolup durýar. Durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça Okeaniýa döwletleri biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Bu babatda Täze Zelandiýa aýratyn orný eýeleýär. Solomon adalary, Tualu, Kiribati we başgalar gowşak ösendir.

Täze Zelandiýa Okeaniýa ähli görkezijiler boýunça sebitiniň iň uly döwletidir. Ol dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna girýär. Hojalygyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin tebigy şertleri amatlydyr. Ýurduň çäginde titan-magnetit çägeliniň, tebigy gazyň, daş kömüriň, demir magdanyň uly gurlary bar.

Ykdysadyýetiň esasy pudagy gazyp alma senagatydyr. İşläp bejerýän senagatda çig maly gaýtadan işlemek bilen baglanyşykly pudaklar (azyk, agaç işläp bejerýän, ýeňil) öndebaryjy orný eýeleýär. Oba hojalygy dünýä ähmiýetine eýedir. Täze Zelandiýa ýag, sygyr we goýun etini, ýüň öndürmek boýunça dünýäde görnükli orun eýeleýär. Her ýylda 1 mln t et we 200 mün t ýüň öndürilýär.

Täze Zelandiýa gury süýt, ýag, peýnir, et, ýüň, agaç we agaç önümlerini, dokma önümlerini eksport edýär. Onuň daşary söwdasynda Awstraliýa, ABŞ, Ýaponiýa görnükli orný eýeleýär. Ýurduň söwda dolanyşygynda Hytaýyň, Beýik Britaniýanyň we Günorta Koreýanyň orný hem uludyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Awstraliýanyň tebigatynyň özboluşlylygy nämeden ybarat? Ol gazylp alynýan baýlyklar bilen nähili derejede üpjün?

2. Atlasdan peýdalanyň, şertli belgiler esasynda Awtraliýanyň mineral baýlyklaryny, senagat merkezlerini, oba hojalyk etraplaryny sudur kartada belläň. Okeaniýa nähili sebitlere bölünýär? Bu sebitdäki garaşsyz döwletleri kartadan görkeziň.
3. Okeaniýa nähili sebitlere bölünýär? Bu sebitdäki garaşsyz döwletleri sudur kartaňyza belläň.
4. Geografiýa depderiňize Okeaniýada ýerleşýän ada döwletleriniň atlaryny we durmuş-ykdysady görkezijilerini ýazyň.

III. BÖLÜM

UMUMYADAMZAT (GLOBAL) MESELELERI

§63. Dünýäde parahatçylygy saklamak, ekologik, demografiki meseleler

Öz häsiýeti boýunça umumyadamzat (global) meseleleri dürlidir. Olaryň ählisi adamzadyň we onuň ýaşamagynyň geografiki bütewüligi ideýasy bilen içinden geçýär. Olara öňi bilen şu aşakdakylar degişlidir: 1) ýaragsyzlanmak we dünýäde parahatçylygy saklamak; 2) daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglanyşykly ekologiki meseleler; 3) ösýän döwletlerde ilatyň sanynyň çalt artmagy bilen baglanyşykly demografiki meseleler; 4) gowşak ösen ýurtlaryň aglabasynda millionlarça adamlara iýmit ýetmeýänligi sebäpli açlykdan ejir çekmegi bilen baglanyşykly azyk üpjünçililigi meseleleri; 5) tebigy baýlyklaryň çäkliligi sebäpli ýüze çykýan energetiki we çig mal ýetmezçilik meseleleri; 6) öňki koloniýalaryň yza galaklygyny ýeňip geçmek meseleleri; 7) biologik önümliliginiň azalmagy we hapalanmagy bilen baglanyşykly Dünýä okeanynyň meseleleri.

Ýöne global meseleler ýokarda sanalyp geçilenler bilen çäklenmeýär, hakykatda olaryň sany has köpdür. Kä halatlarda olara betbagtçylykly tebigy hadysalar, urbanizasiýanyň çendenaşa ösmegi, medeniýetiň we ruhy gymmatlyklaryň çökgünliligi, häzirkizaman dünýäsinde demokratiýanyň ýetmezçiligi, maşgalada ýokary ahlaklylygyň ýitirilmegi, howply keselleriň (rak we SPID) ýaýramagy we beýleki meseleleri hem girizýärler.

Ol ýa-da beýleki umumyadamzat meseläniň adamzat ýaşayşyna ýetirýän howpunyň derejesi birmeňzeş däldir. Ýöne häzirki wagtda olaryň barha ýitileşýänligi şübhesizdir. Şunlukda hiç bir döwlet, onuň nähili derejede ykdysady taýdan kuwwatlylygyna garamazdan, bu meseleler bilen özbaşdak göreşip bilmeýär. Diňe parahatçylyk şertlerinde, ähli döwletleriň özara ylalaşykly hereketi, diňe umumy özara garaşlylygyň we ilkinji orunda umumyadamzat wezipeleriniň öňe sürülmeği halklara ertirki güne ynam döretmäge, sosial we ykdysady betbagtçylyklaryň önüni almaga, netijede bolsa tebigat bilen sazlaşykly ýaşamaga mümkinçilik berer.

Dünýäde parahatçylygy saklamak. Adamzadyň taryhyna harby dawalaryň tükeniksiz zynjyry hökmünde garamak mümkin. Diňe geçen XX asyrdan kiçi ýa-da ýerli ähmiýetli uruşlaryň, ýagny sebit dawalarynyň 200-den gowragy bolup geçdi.

Sebit dawalarynyň kartasy örän giňdir. Häzirki wagtda “gyzgyn nokatlaryň” köpüsi Afrikada, Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada, Ýakyn Gündogarda

jemlenendir. Owganystandaky, Yrakdaky, Tropiki Afrika ýurtlaryndaky gan döküşikli dawalar köp ýyllardan bäri dowam edýär.

Sebitleýin dawalar diňe bir tükeniksiz adam pidalaryna getirmeýär. Olar garyplyk we açlyk meselelerini çözmek, bilimi we saglygy saklaýyşy ösdürmek üçin peýdalanyp boljak örän uly maddy baýlyklary ozone siňdirýär.

Dünýäde şu günkisi ýaly hiç mahal şeýle köp ölüm getirýän ýaraclar toplanmandy: planetanyň her bir ýaşajysyna düşýän partlaýjy maddalaryň mukdary ähli janly –jandary birnäçe gezek gymmaga ýeterlidir.

Ýaraglanmak her ýylda adamzatdan 1 trln. dollar serişdäni talap edýär. Bu bolsa Beýik Britaniýa ýaly uly döwletiň milli girdeýjisine barabardyr. Dünýä döwletleriniň goşunlarynda öndüriljekli zähmetden aýrylan 25 mln adam meşgullanýar. Bu bolsa GFR ýaly döwletiň ähli ykdysady işjeň ilatyna deňdir. Bularyň ählisi adamzadyň durmuş-ykdysady potensialyny beýleki global meseleleri çözmegiň mümkinçiliklerini peseldýär.

Ekologik meseleler. Ekologiki meseleler – jemgyýet we tebigatyň özara gatnaşygynyň, daşky gurşawyň saklanyp galmagynyň meseleleridir. Müňýyllyklaryň dowamynda adam öz tehnikä mümkinçiliklerini hemişe artdyryp, biologiki deňagramlylygy goldamak zerurlygyny ýatdan çykaryp, tebigata gatyşmagyny güýçlendirdi.

Daşky gurşawa antropogen agram salmak, esasanda XX asyryň ikinji ýarymynda has artdy. Biziň planetamyзда ilatyň sanynyň üzül-kesil artmagy, senagat önümçiliginiň ösmegi we urbanizasiýanyň çaltlanmagy netijesinde hemme ýerlerde hojalyk taýdan agramyň ekologiki ulgamlaryň öz-özünü arassalamak we täzelemek ukybyndan ýokary geçip başlady. Şeýlelikde, jemgyýet we tebigatyň arasyndaky özara gatnaşyklarda hil taýdan uly özgeriş bolup geçdi. Şonuň netijesinde biosferada maddalaryň tebigy aýlanyşygy bozuldy, adamlaryň häzirki we geljekki nesilleriniň saglygy howp astyna düşdi.

Häzirki wagtda ekologiki meseleler diňe bir ýitileşmän, eýsem köptaraplydyr. Ol maddy önümçiligiň ähli pudaklarynda ýüze çykýar we planetanyň ähli sebitlerine mahsusdyr.

Biziň daşymyzy gurşap alýan tebigatdaky deňagramlylyk bozulýar. Tokaýlaryň ýok edilmegi howply möçberlere ýetdi. Her ýylda Ýeriň ýüzünden tropiki tokaýlaryň 11 mln hektary ýok bolýar. Tropiki tokaýlaryň iki esasy dünýä giňişlikleriniň – Amazoniýanyň we Günorta-Gündogar Aziýanyň tokaýlarynyň çalt ýok edilmegi bolup geçýär. Bu sebitlerde tokaýlar öri meýdanlaryny giňeltmek , şeýle-de sellýuloza – kagyz önümçiligini ösdürmek, gymmatly agaçlary eksport etmek maksady bilen köpçülikleýin çapylýar. Bularyň hemmesi tropiki tokaýlaryň ummasyz genefondynyň ýok bolmagyna, uly etraplaryň suw düzgüniniň bozulmagyna, olaryň “planetanyň öýkeni” hökmünde ornunyň peselmegine alyp barýar. Aram giňişlikleriň tokaýlary-da işjeň ýagdaýda çapylýar.

Bu mesele bilen utgaşykly ýagdaýda çölleşme hadysasy hem bolup geçýär. Ol her ýylda oba hojalyk önümçiliginde 6 mln. ga töweregi ýerleri aýlanyşykdan aýyrýar. Çölleşme hadysasy esasanda Saharanyň we sawannalaryň galtaşýan çäklerinde ýerleşýän Afrikanyň Sahel ýurtlarynda güýçli ýüze çykýar. Onuň esasy sebäbi Afrikanyň tropikleri şertlerinde topragy peýdalanmagyň ýalňyş we yza galak

(ekstensiw) usullarynyň netijesidir. Şeýle hem mallary artykmaç bakmak we onsyz hem ösümlige garyp meýdanlaryň ösümligini odun taýýarlamak maksady bilen ýok edilmegi, öz zyýanly täsirini ýetirýär. Sahel gurakçylyklary afrikalylaryň millionlarçasynyň açlyk çekmegine sebäp bolýar.

Dünýäniň köp döwletleri suw baýlyk üpjünligi ýaly uly meselelere sezewar bolýarlar. Ol diňe bir suwuň mukdar taýdan ýetmezçiligi däl-de, eýsem arassa agyz suwunyň gytçylygy bolup durýar. Her ýylda suw çeşmelerine arassalanmadyk hapa suwlaryň ummasyz mukdary gelip düşýär. Dünýäniň has hapalanan derýalarynyň we kölleriniň arasynda Dunay, Reýn, Sena, Missisipi, Wolga, Dnepr, Ladoga köli, Balhaş we başgalar tapawutlanýarlar.

Planetanyň her bir ýaşajysyna her ýylda 20 t golaý mineral çig maly gazylyp alynýar. Onuň 97-98%-i galyndy görnüşinde soňra topraga, suwa, howa düşýär. Daşky gurşawa düşýän galyndylaryň we hapalaýjy maddalaryň massasy takmynan 40 mlrd. t ýetdi. Daşky gurşawyň hapalanmagy adamlaryň ömrüni we saglygyny, ösümlük we haýwanat dünýäsiniň ýaşamagyny howp astyna salýar. Meselem, kükürdiň ikili okisi we azodyň okisi bilen hapalanmak topragy we suw örtüginä zäherleýän, tokaýlary ýok edýän kislotaly ýagyşlar ýaly hadysalaryň ýüze çykmagyna getirýär. Olar diňe ABŞ-da we Günbatar Ýewropada 30 mln. ga tokaýlaryň ýok bolmagyna getirdi. Atmosferada saklanýan uglerodyň ikili okisi ýeri aşa gyzmaklykdan saklap, adamyň, ösümlügiň we haýwanlaryň durmuşynda uly orun oýnaýar. Ýöne adamyň hojalyk işi – öňi bilen ýangyjyň ägirt uly möçberiniň ýakylmagy – tebigatda CO₂ deňagramlylygyny bozdy. Bu, alymlaryň köpüsiniň pikirine görä, parnik effekti diýlip atlandyrylýan hadysanyň – klimatyň görnetin ýylamagy, buzluklaryň eremegi, Dünýä ummanynyň suwunyň derejesiniň galmagy ýaly hakyky howpyň döremegine getirýar.

Soňky ýyllarda ýene-de bir ekologiki howp – stratosferanyň ozon gatlagynyň dargamagy ýüze çykdy. Ol esasan-da Antarktidanyň asmanynda (“ozon deşiği” diýilip atlandyrylýan) has aýdyň ýüze çykdy. Ozonyň ýokarlandyrylan düzümi bilen tapawutlanýan bu gatlak ýeriň üstüni Günüň artykmaç ultramelewşe şöhlelenmesinden goraýar. Ozon gatlagynyň dargamagynyň sebäbi – sowadyjy enjamlarda aerezollar görnüşinde freonlaryň (ftorhloruglewodorodlar) önümçiliginiň we peýdalanylyşynyň görnetin artmagydyr. Emma alymlaryň bir bölegi freonlaryň ozon gatlagyna täsirine ynandyryjy delil ýokdugyny we bu ýerde gep maddalaryň aerezol dargadyjy işinde däl-de, eýsem atmosferada bolup geçýän hadysalarda diýip hasap edýärler.

Häzirkizamanyň ekologiki meselelere, şeýle hem uly şäherlerde adamlaryň durmuş şertleriniň ýaramazlaşmagyny, Dünýä ummanynyň hapalanmagyny goşmak bolar.

Şeýlelikde, daşky gurşawyň bozulmagynyň global netijeleri ähli döwletlere degişlidir, sebäbi ekologiki meseleler döwlet araçäklerini “aňşyрмаýar”. Şonuň üçin-de olar diňe giň halkara hyzmatdaşlygy esasynda çözülip bilner. Bu ugurda hereket etmek bilen, BMG halkara resminama – “Tebigaty goramagyň Bütündünýä strategiýasyny” kabul etdi.

Demografiki meseleler. Dünýäde häzirki ýüze çykýan demografik ýagdaýlar, esasan hem ösýän döwletlerde ilytyň kadalaşdyrylmaýan, öz akymyna

goýberilen ösüşi umumyadamzat meselesi hökmünde häsiýetlendirilýär. Şonuň netijesinde ösýän döwletlerde: a) işlenip bejerilýän oba hojalyk ýerleriniň ilatyň jan başyna düşýän meýdany kem-kemden azalýar. Ekinlerden alynýan hasyl haýal artýar. Bu bolsa azyk üpjünçilik meselesini ýitileşdirýär; b) durmuş-ykdysady taýdan gowşak ösen döwletlerde ýaşayşy üpjün edýän ulgam ýaramazlaşýar. Bu döwletlerde energiýany sarp etmekde, kadaly sanitar-gigiýena şertlerini ýola goýmakda, ilatyň gündelik sarp edýän önümlerini öndürmekde we ş. m. yzagalaklyk dowam edýär; ç) meýdan-çäkler boýunça ilatyň gürlügininiň barha artmagy zerarly daşky gurşawyň zaýalanmagy (esasan-da Hindistanda, Bangladeşde we beýleki gür ilatlaşan ýurtlarda) bolup geçýär; d) ykdysady taýdan ösen döwletlerde adamlaryň “garraşmak” hadysasy (ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň artmagy) sebäpli zyýanly netijeler ýüze çykýar; e) dürli sebäplere görä dünýäde syýasy durnuksyzlygyň (dartgynlylygyň) ösmegi dowam edýär.

Häzirki dowam edýän durmuş-ykdysady şertlerde bu meseleler diňe bir açlygyň we işsizligiň artmagyna getirmän, eýsem tebigatyň dikeldip bolmajak ýagdaýda hapalanmak howpunyň artmagyna, uly şäherlerde adamlaryň çendenaşa köp toplanmagyna we şoňa baglylykda dürli durmuş oňaýsyzlyklarynyň, işsizligiň, neşekeşligiň, jenaýatçylygyň ösmegine eltýär, adam ahlagynyň pese gaçmagyna getirýär. Dünýäniň dürli sebitlerinde häli-şinde ýüze çykýan tebigy betbagtçylyklar (gurakçylyk, suw joşmasy we ş. m.) sebäpli iýmit ýetmezçiligi, ýaramaz sanitariýa şertler we çendenaşa gür ilatlaşmak ýagdaýlarynda açlygyň we ýokanç keselleriň ýaýramagyndan adamlara köpçülikleýin gyrylmak howpy abanýar.

BMG-nyň çaklama hasaplamalaryna görä 2050-nji ýylda dünýäniň ilaty 9,3 mlrd. adama ýeter. Şunlukda ilatyň çalt artmagy ösen döwletlerde däl-de, ösýän döwletlerde dowam edýär.

Ýer şary onlarça mlrd. adamy azyk bilen üpjün etmäge ukyply. Muňa garamazdan biziň günlerimizde dünýäniň ilatynyň 1/6 bölegi iýmit ýetmezçiligine sezewar bolýar. Ýlmyň we tehnikanyň häzirki ösen döwründe, iýmit ýetmezçiligi we öňi bilen-de ösýän döwletlerde beýleki ýüze çykan durmuş meseleleri alymlarda we hünärmenlerde ynjalyksyzlyk döredýär. Durmuş-ykdysady yzagalaklygy ýeňip geçmezden ilatyň sanynyň mundan beýläk-de çalt artmagy olarda garyplygyň has-da güýçlenmegine getirer. Ine, näme üçin häzirki zaman dünýäsinde demografiki ýagdaýlara edil ekologik, azyk üpjünlik, energetik we beýleki meselelere garalyşy ýaly, çynlakaý çemeleşmek talap edilýär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlar barada aýdylanda bolsa, olaryň esasy böleginde ilatyň ösüş bady has hem haýallady. Olaryň käbirlerinde bolsa (GFR, Awstriýa, Beýik Britaniýa, Bolgariýa we baş.) tebigy köpeliş eýýäm nola deňdir. Şeýlelikde, bu döwletlerde käbir demografiki kynçylyklar döreyär. Olaryň biri-de dogluşyň derejesini ýokarlandyrmagyň zerurlygydyr.

Dünýäde häzirkizaman demografiki ýagdaýlaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri soňky ýyllarda kolonializm zulumyndan boşan döwletleriň esasy böleginiň demografiki geçiş basgançagyna (fazasyna) düşmegidir. Demografiki geçiş diýilip ilatyň üznüksiz köpelişiniň täze progressiw (oňaly) görnüşine, ýagny dogluşyň we ýogalyşyň (tebigy artyşyň) ýokary derejesinden pes derejesine geçilmegine düşünilýär.

Emma demografiki geçiş entek ýaş, garaşsyz döwletleriň hemmesinde başlanmady. Afrikanyň, Aziýanyň, Latyn Amerikasynyň köp ýurtlary bu hadysanyň çäginde daşarda galýarlar. Olarda ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi entek ýokarydyr (25-30% töweregi). Bu ýurtlarda ilatyň arasynda täze demografiki syýasatyň geçirilmegine ýeterlik üns berilmeyär.

Ösýän döwletlerde ilatyň ösüş badyny peseltmäge gönükdirilen işjeň demografiki syýasaty geçirmegiň ýollary nähili?

Birinjiden, bu köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstü bilen täze demografiki syýasatyň maksatlaryny wagz etmegi kämilleşdirmek. Ikinjiden, göwreliligiň önüni alyş serişdelerini giňişleýin ýaýratmak we olaryň netijeliligini ýokarlandyrmak. Üçünjiden, ilatyň maddy-hal ýagdaýyny, ýaşaýyş şertlerini gowulandyrmak. Dördünjiden, ilatyň sowatlylyk derejesini ýokarlandyrmak zerurdyr.

Bu meseläniň oňaly çözülmegi üçin bütin adamzat jemgyýeti uly alada edýär. Sebäbi her bir ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşi we ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesi şol umumy dünýä meselesiniň sebitleriň we döwletleriň çäginde dogry çözülmegine bagly bolup durýar. Bu ugurda dünýäniň döwletleriniň aglaba köpüsünde önjeýli işler alnyp barylýar. Halkara guramalary ilat meseleleriniň has ýitileşen sebitlerinde we aýry-aýry ýurtlarynda degişli işleri utgaşdyrmak babatda çäreleri geçirýärler.

Ilat ösüşiniň örän derwaýysdygyny göz önünde tutup BMG 1994-nji ýylda Ilat we Ösüş meseleleri boýunça Halkara Kair (Ýegipet) Maslahatyny geçirdi. Şol maslahatda dünýäniň 180-den gowrak döwleti, şol sanda Türkmenistan, geljekki 20 ýyl üçin Ilat we ykdysady Ösüş boýunça Hereketleriň Maksatnamasyny kabul etdiler. Şol Maksatnamada ösýän döwletlerde demografiki ösüşi kadalaşdyrmak üçin öňi bilen olaryň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek boýunça wezipeler goýulýar. Sebäbi diňe şol esasynda ilat ösüşinde garaşylýan netijelere ýetmek mümkindir.

§64. Umumyadamzat meseleleriniň beýleki görnüşleri

Azyk üpjünlik meseleleri. Bu mesele ilatyň köpelişiniň azyk önümleriniň öndürilmegi bilen deňeşdirilende öňe gidýän ösüşi netijesinde ýüze çykýar. Bu bolsa: 1) açlyk çekýänleriň, doly ýagdaýda iýmitlenmeyänleriň (esasan-da Afrikada) sanynyň artmagyna; 2) oba hojalyk landşaftlaryna antropogen ýüküň (agramyň) artmagyna we ekerançylyk ýerleriniň azalmagyna; 3) uly medeni-taryhy sebitleriň çäginde ilatyň ruhy – fiziki ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna; 4) dünýäde dawa-jenjelleriň döremek mümkinçiliginiň artmagyna we ş.m. gürrüňsiz getirip biler.

Her ýylda planetanyň ilaty takmynan 85-90 mln. adama artýar. Azyk önümleriniň öndürilimegini artdyrmagyň mümkinçilikleri bolsa çäkli bolmagyna galýar. Ylymyň we tehnikanyň gazananlaryny oba hojalygyna ornaşdyrmagyň hasabyna soňky onýyllyklarda däne önümçiligini has artdyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýlede bolsa dänäniň öndürilişi entek ýeterlik däl. Azyk gurlary (ätiýaçlyklary) barha kemelýär. Deňizleriň balyk gurlary azalýar.

Häzirki wagtda Dünýäde açlykdan we doýa garny doýmazlykdan 1 mlrd. adam ejir çekýär. Şonuň üçin-de barha artýan ilaty hemişe azyk bilen üpjün etmek – iň wajyp global meseleleriniň biri bolup durýar.

Azyk ýetmezçiliginden ejir çekýän ilatyň esasy böleginiň toplanan sebitleri dünýä kartasynda giň meýdan-çäkleri tutýar. Ol giň zolak bolup ekwatoryň iki tarapyndan hem Afrikanyň, Günorta – Gündogar Aziýanyň hem-de bölekleyin Latyn Amerikasynyň ösýän döwletleriniň üstünden uzalyp gidýär.

Ösýän döwletlerde adatça haýsy hem bolsa bir azyklyk önümi agdyklyk edýär, bu bolsa iýmite birgörnüşlilik häsiýetini berýär. Meselem, Günorta we Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynda- şaly, Afrikanyň sawannalar zonasynda -sorga, tokaýlar zonasynda –köki miweliler we ş.m.

Arassa ösümlük rasionyň organizmiň fiziologiki talaplaryny ödemeýänligini hasaba almak bilen, ösýän döwletleriniň ilatynyň 70%-e golaýy doly däl iýmitlenişe eýedir. Hut rasionyň düzümini deňşdirmekte industrial taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly aratapawutlar görünýär (maldarçylyk önümleriniň sarp edilişi ABŞ-da ösýän döwletlere garanynda 5 esse ýokarydyr).

Şeýlelik bilen azyk meselesi diňe bir baýlyk we syýasy mesele däldir. Onuň köki – öňki koloniýalaryň yzagalýklygynda we olaryň oba hojalygynyň ýöritelişinde we zähmetiň häzirkizaman halkara bölüniş ulgamyndadyr.

Azyk meselelerini çözmegiň ýollary. Işlenip bejerilýän ýerleriň artdyrylmagy azyk ýetmezçiliginden çykmagyň ýoly bolup bilmez. Adam başyna hasaplanylýanda ol dünýäde takmynan 0,25 ga barabardyr. Ösýän döwletlerde çölleşme, suwarymly etraplarda ýuwulma we şorlaşma zerarly topragyň hiliniň ýaramazlaşmagy ýagdaýynda bu görkeziji has hem azalýar – 0,2 ga. Käbir döwletlerde ekerançylyk üçin ýaramly boş (erkin) ýerleriň gorunyň (fondynyň) eýýäm 90%-den gowragy eýýäm peýdalanylýar (Hindistan, Bangladeş) we tükenmek çäginde ýakynlaşdy.

Ösýän döwletleriň oba hojalygynyň ýokary göterilmegi – uzak möhletleýin we toplumlaýyn wezipedir. Ol diňe daşyndan berilýän kömegiň hasabyna çözülip bilinmez we olaryň öz hususy güýçlerine daýanmaklary zerur. Onuň üçin: birinjiden, durmuş ulgamynda we oba hojalygynda özgertmeleriň geçirilmegi, agrar gatnaşyklaryň eýýäm öz möwrütini ötüren feodal görnüşleriniň doly ýok edilmegi zerur; ikinjiden, oba hojalygynda ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny ösýän döwletlere ornaşdyrmak; üçünjiden suwarymly ýerleriň möçberini artdyrmak, oba hojalygynyň çaltlandyrylan ösüşini üpjün etmek zerurdyr.

Şeýle ýoluň hakykatdygyny Aziýa döwletleri subut edýär. Olarda soňky 20 ýylyň içinde ekin meýdanlary 1,4 esse, dänäniň ýygnalyşy bolsa 3 esse artdy. Hindistan, Indoneziýa, Taýland öz-özünü däne bilen üpjün etmek derejesine ýetdiler. Bu ýurtlarda suwaryş ulgamlaryny kämilleşdirmegiň hasabyna ýylda üç hasyl ýygnaýarlar. Şaly bilen utgaşdyrylýan, çalt ýetişýän bugdaýyň özleşdirilmegi uly ähmiýete eýe boldy.

Häzirkizaman ylmy dünýäde azyk ätiýaçlyklarynyň artdyrylmagy üçin uly mümkinçiliklere eýedir. Bu: 1) ýerleriň hasyllygyny ýokarlandyrmak (eger-de Günbatar Ýewropadaky bar bolan hasyllylyk derejesine ýetirilse, onda 10 mlrd-dan hem has köp adamy eklemek mümkin); 2) deňiz we okean suwlarynyň biologiki önümliligini ýokarlandyrmak; 3) organiki massalaryň fotosintezi üçin gün

energiýasyny has netijeli peýdalanmak; 4) oba hojalyk ekinleriniň görnüş hilini gowulandyrmak we mallaryň has önümlü tohumlaryny girizmek üçin genetikanyň we seleksiýanyň gazananlaryny giňişleýin peýdalanmak.

Şeýlelikde, dünýäde azyk üpjünçilik meselesi ýiti bolmagyna galýar. Ol azyk önümleriniň gytçylygynda we olaryň ýeterliksiz kaloriýalylygynda, witaminleriň we haýwanat gelip çykyşly beloklaryň ýetmezçiliginde ýüze çykýar. Azygyň öndürilýän we sarp edilýän esasy etraplarynyň we açlykdan ejir çekilýän etraplaryň arasynda düýpli tapawut bar. Bütindünýä azyk meselelerini çözmegiň has ygtybarly ýoly açlyk çekýän ýurtlaryň özlerinde - Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda azyk önümlerini öndürmegi artdyrmagy gazanmakdyr.

Energetika we çig mal meseleleri. Bu umumyadamzat meselesi öňi bilen planetanyň möhüm organiki we mineral – çig mal baýlyklarynyň çäkliligi bilen baglanyşdyrylýar. Soňky ýyllarda peýdalanmaga elýeterli nebitiň we gazyň gurlarynyň gutarmagynyň mümkindigi, beýleki möhüm baýlyklaryň: demir we mis magdanlarynyň, nikeliň, marganesiň, alýuminiýiň, hromyň we ş.m. azalýandygy baradaky howsalaly pikirler aýdylýar.

Dogrudan-da, baýlyklaryň doly tükenmegi barada entek aýtmak ir (gözleg işleriniň giňeldilmegine baglylykda käbir baýlyklaryň ýüze çykarylan gurlary artýar), ýöne bu ýüzleý ynjalmary. Häzirki wagtda bütin dünýäde az gorly ýa-da barmasy kyn bolan çylşyrymly tebigy şertli etraplarda ýerleşýän çig-mal çeşmelerine geçmek amala aşyrylýar. Bu bolsa olary gazyp almagyň gymmatyny artdyrýar. Meselem, Dünýä ummanynyň şelf (ýalpak) böleginde buraw platformalaryny peýdalanmak esasynda nebiti çykarmak Ýakyn Gündogaryň baý nebit känlerinden has gymmat düşýär. Köp ýurtlarda nebit we gaz üçin burawlamak eýýäm 5-6 km çuňlukda geçirilýär. Baýlyklaryň azalmagy olary tygşytly ulanmak syýasatyny işläp düzmegi, ikinji derejeli çig maly giňden peýdalanmaga mejbur edýär.

Şu gün dünýäniň energetika ulgamy energiýanyň dikeldip bolmaýan çeşmelerine-organiki we mineral ýangyçlaryna, şeýle hem derýalaryň energetiki mümkinçiliklerini peýdalanmaga we atom energiýasyna esaslanýar. Esasy energiýasaklaýjylar hökmünde nebit, gaz, kömür peýdalanylýar. Ýakyn geljekde energetikanyň ösüşi energiýagöteijileriň gowy baglanyşygyny gözlemek, öňi bilen-de suwuk ýangyjyň paýyny azaltmaga geçmek bilen baglanyşyklydyr.

Adamzat şu gün geçiş döwrüne-çäkli bolan (nebit, gaz, kömür) organiki tebigy baýlyklara esaslanýan energetikadan, umuman gutarmaýan energiýa çeşmelerini ulanmaga (ýadro energiýasy, gün radiýasiýasy, Ýeriň ýylylygy we ş.m.) geçýär diýip aýtmak bolar. Bu döwür üçin, şeýle hem energiýa tygşytlaýjy tehnologiýalary ösdürmek we adamyň hojalyk işiniň ähli ugurlarynda energiýany hemme taraplaýyn tygşytlamak häsýetlidir.

Dünýäde atom energetikasy uly gerim bilen ösýär. Häzirki wagtda AES-ler 40 döwletde işleýär ýa-da gurulýar. Olar ýurtlaryň köpüsünde elektroenergetikanyň uly çeşmesine öwrülýär.

Emma dünýäde atom energetikasyny ösdürmäge garşy çykyş edýän işjeň jemgyýetçilik hereketleri-de bar. AES-leri gurmaklygy gadagan etmekligi ündeýänleriň tarapdarlary delil hökmünde Ukrainadaky Çernobyl atom elektrik stansiýasynda bolup geçen betbagytçylygy, şeýle-de atom elektrostansiýalaryň

asyrlaryň dowamynda saklanmaly bolan galyndylaryny ýok etmek babatda entek çözülmelik meseleleri getirýärler. Şunlukda ýer yranmalary bolan ýagdaýynda radio işjeň galyndylar Ýer ýüzüne ýaýramaz ýaly, olary saklaýan desgalar (hranilişeler) geologiki nukdaý nazardan örän ygtybarly bolmalydyr.

Atom energetikasyny ösdürmegiň tarapdarlary bolsa, onuň energiýa almagyň häzirki beýleki usullaryna garanynda ekologik taýdan has arassadygyny belleýärler. AES-ler atmosferany hapalamaýar, ýadro ýangyjynyň gurlary bolsa (nebitiň we gazyň gurlaryndan tapawutlylykda) has uludyr. Betbagytçylyklaryň bolmak mümkinçiligini aradan aýyrmak üçin diňe atom elektrostansiýalarynyň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmak zerur. Şu gün dünýäde energiýanyň alternatiw çeşmeleri diýilip atlandyrylýan çeşmelere uly umyt bildirilýär, olaryň artykmaçlygy energetiki baýlyklaryň dikelyänligidir. Meselem, Kaliforniýadaky (ABŞ) gün elektrikstansiýasy eýýäm beýlekilerden pes bolmadyk ykdysady görkezijilere eýedir. Gün energiýasyny peýdalanmagyň mümkinçilikleri Türkmenistan üçin-de örän uludyr. Döwletleriň käbirlerinde ýeliň güýjini peýdalanýan energoenjamlar, gaýtgin we geotermal elektrostansiýalar (Italýada, Islandiýada, Täze Zelandiýada, Ýaponýada, Russiýada) döredildi. Ýöne alternatiw çeşmeleriň esasynda energiýa üpjünlik häzirlilikçe kömür, nebit, gaz, atom energiýasy bilen deňeşdirilende entek has gymmat düşýär. Şonuň üçin ýakyn geljekde olaryň energiýa üpjünligindäki orny pes bolmagyna galýar.

Şu günün gün tertibinde-wodorodyň we termoyadro sinteziniň energiýasyny peýdalanmak wezipesi durýar.

Soňky ýyllarda ýitileşen energetika we çig mal meselesi dürli derejede dünýäniň ähli döwletlerine degişlidir. Olar bütindünýä häsiýetine eýe boldy. Dogrudan hem, olaryň ýüze çykmagynyň derejesi planeta boýunça energetika we çig mal baýlyklarynyň gurlarynyň ýerleşişine, şeýle-de döwletleriň industrial ösüş derejesine baglydyr.

Senagat taýdan ösen döwletleriň çig mala we energiýa bolan talaplary esasan ösýän ýurtlarynyň hasabyna kanagatlandyrylýar. Meselem, Ýaponiýanyň nebiti, boksitleri, ýadro ýangyjyny daşyndan getirmäge garaşlylygy 100 %-e ýetýär. Günbatar Ýewropa ýurtlary demir magdanynyň, misiň we ş.m. esasy bölegini daşyndan getirýärler. Hatda beýlekilere garaňda çig mal we ýangyç bilen has gowy üpjün bolan ABŞ hem demir magdanynyň 35 %-ni, boksitleriň 88 %-ni, nebitiň 40 %-e golaýyny başga ýurtlardan getirýär. Şunlukda bu döwletleriň üçünji dünýä döwletlerine energiýa we çig mal garaşlylygy kemelmän, eýsem artýar.

Köp ýurtlarda energiýany we çig maly tygşytlamak üçin uly tagallalar edilýär. Şu gün dünýäde peýdalanylýan metallaryň-alýumininiň, misiň, sinkiň, gurşunuň we galaýynyň-ähli peýdalanylýan massasynyň 1/3 töweregi eýýäm galyndylardan we ikinji derejeli çig mallardan alynýar. Käbir döwletlerde energiýany tygşytlamak we energiýanyň alternatiw çeşmelerini peýdalanmak boýunça döwlet maksatnamalary kabul edildi.

Şeýlelikde, baýlyklaryň çakliligi, peýdaly gazma baýlyklaryň arzan gurlarynyň tükenýänligi adamzadyň önünde çig maly we energiýany berk tygşytlamak, täze

energiya tygşytlaýjy tehnologiýalary peýdalanmak zerurlygyny goýýar. Energetika we çig mal meselelerini çözmek üçin ähli döwletleriň tagallasy talap edilýär.

Ösýän döwletleriň yza galaklygyny ýeňip geçmek. Bu meseläniň goýulmagy ösýän döwletleriň onlarçasynyň gözginy ýagdaýy bilen baglanşyklydyr; 1) ilatyň jan başyna düşýän girdeýjiniň örän pes bolmagy (kä halatlarda ýylda 300 dollardan hem az); 2) bilim we saglygy saklaýyş ulgamynyň has gowşak ösüş derejesi; 3) ilat üçin ýönekeý durmuş-ýaşayyş hyzmatlarynyň bolmazlygy; 4) işläp bejerýän senagatyň gowşak ösenligi; 5) uly möçberde maliýe karzlarynyň bolmagy we ş.m.

Adatça yzagalak ýurtlaryň toparyna öňi bilen Afrika döwletleri degişlidir. Bu ýerde has garyp diýlip atlandyrylýan ýurtlaryň köpüsi (Burkina-Faso, Mali, Çad, Uganda, Burundi, Mozambik, Sudan we baş.) ýerleşýär. Olarda ýaşayyşyň derejesi garyplyk çäginde hem aşakdadyr.

Gowşak ösen ýurtlaryň yza galaklygynyň umumylaşdyrylan görkezijisi bolup olaryň ilatynyň ömrüniň ortaça dowamlylygy hyzmat edýär. Eger-de ösen döwletlerde ol 80 ýaş töweregi bolýan bolsa, onda Owganystanda, Gwineýada, Efiopiýada – 42 ýaş we ş.m. Yzagalaklyk beýleki global meseleler – demografiki, azyk, ekologik, saglygy goraýyş we ş.m. bilen aýrylmaz baglanşyklydyr.

Jan başyna düşýän girdeýjiniň derejesi boýunça köp ösýän döwletleriň we öňde baryjy industrial ýurtlaryň arasyndaky tapawut örän ýokary (meselem, ABŞ we Efiopiýanyň arasynda ol takmynan 100:1). Şunlukda şol tapawut diňe bir kemelmän, eýsem tersine, artýar. Günbataryň ösen döwletlerine garanynda 3 esse köp ilaty bolan ýaş döwletler senagat önümini 6 esse az öndürýärler.

Durmuşyň ähli ugurlarynda örän uly tapawutlar görünýär. Meselem, ylmy-tehniki ösüş döwründe “üçünji dünýäniň” 2 mlrd. töweregi oba ilaty nahar taýýarlamak we jaýlary ýylatmak üçin oduny peýdalanýarlar. Bu bolsa, belli bolşy ýaly tokaýlaryň çalt ýok edilmegine, ekologiki çökgünligiň ýitilişmegine getirýär.

Ösýän döwletleriň yzagalaklygynyň ýene-de bir delilnamasy ilatyň köpçülikleýin sowatsyzlygydyr. XXI asyryň başlarynda bu ýerde ýaşy 15 we ondan ulularyň her üçünjisi (1 mlrd. töweregi adam) sowatsyz, olaryň aglaba köplügi bolsa aýal-gyzlardyr.

Häzirki dowam edýän zähmetiň halkara bölünişi ösýän döwletler üçin oňaly däl. Ýaş döwletleriň köpüsi ýyl-ýyldan çig malyň eksportyny artdyrmak bilen, ykdysady taýdan ösen döwletleriň çig-mal ýapjasy bolmagyna galýar. Şunlukda çig malyň we ýangyjyň dünýä bazaryndaky bahasy zygider peselýär, şol bir wagtyň özünde taýýar önümleriň bahasy bolsa ýokarlanýar. Şonuň bilen ugurdaş ýagdaýda ösýän döwletleriň ösen ýurtlara maliýe bergileri hem artýar.

Emma ösýän döwletleriň ählisi bergidar däl. Diňe bir öz ululyklary we tebigy baýlyklary boýunça däl-de, eýsem durmuş-ykdysady ösüş derejsi, ilatyň jan başyna düşýän girdeýjiniň ululygy boýunça hem olaryň örän dürlüdigini siz bilýärsiňiz. Şonuň üçin-de Kuweýit, Saud Arabystany, BAE we ş.m döwletler ösýän ýurtlar diýlip atlandyrylýandygyna garamazdan, indi “garyplyk guşaklygyna” girmeyärler. Ondan başgada, olar hat-da köplenç ýokary derejede ösen döwletlere-de karzlary (kredit) berýärler.

Ösýän döwletleriň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek, birnäçe nesilleriň ömri bilen ölçelýän, dowamly taryhy döwri talap eder.

Ýöne garyplykdan saplanmagyň birinji şerti ösýän döwletleriň özlerinde progressiw durmuş – ykdysady özgerişler, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny giňden peýdalanmak bolmalydygy gürrüňsizdir. Şunlukda, ykdysady ösüş bilen birlikde durmuş we medeni ugurlarda hem özgerişler möhümdir.

Üçünji dünýä döwletleriniň yzagalaklygyny ýeňip geçmeginiň ygtybarly şertleriniň biri-de dünýäde harby çykdaýjylaryň kemeldilmegi we tygşytlanan serişdeleriň şu döwletleriň halklaryna kömek hökmünde berilmegi bolup biler.

Şeýlelikde, planetanyň ilatynyň ýarysyndan gowragyny özünde jemleýän ösýän döwletleriň yzagalaklygyny ýeňip geçmek wezipesi bütindünýä häsiýetine eýedir. Sebäbi ony diňe dünýä bileleşiginiň işjeň gatnaşmagynda çözüp bolýar. Ösýän döwletlerdäki häzirki ýagdaý dünýä möçberindäki durmuş – ykdysady partlaýyş howpuny döredýär we beýleki global meseleleriniň ýitileşmegine getirýär.

Dünýä okeanyň meseleleri. Dünýä okeanyň tebigatdaky ähli janly organizmler üçin ähmiýeti örän ulydyr. Hut okeanda ýaşayyş emele gelipdir. Ol onuň soňky ösüşini özünüň temperaturanyň kadalaşdyryjysy we kislorody öndürijisi hökmünde üpjün edýär. Dünýä okeanyň mineral we biologik baýlyklaryny peýdalanmak gerimi hem artýar.

Umuman deňiz hojalygy dünýä hojalygyň beýleki pudaklaryna garanynda soňrak ýüze çykdy. Deňizde balykçylyk we awçylyk, suwotylary ýygmak we adamzat ýaşayşynyň ilkinji günlerinden başlap name bilen meşgullanýan bolsalar, ol entek deňiz hojalygy bolmandyr.

Tehnikanyň we tehnologiýanyň gülläp ösmegi, zähmetiň meýdan-çäk bölünişiniň geriminiň giňelmegi – bularyň hemmesi Okeanyň baýlyklarynyň hojalyk aýlanyşygyna giňden çekilmegine getirdi. Şonuň bilen baglanyşykly meseleleri bolsa global häsiýete eýe boldy. Olara okeanyň hapalanmagy, onuň biologik önümliligiň peselmegi, ummasyz mineral we energetiki baýlyklaryny özleşdirmek we paýlanmak we beýleki meseleler girýär.

Dünýä okeanyny peýdalanmak esasanda soňky onýyllyklarda görnetin güýçlendi. Deňiz söwdasynyň göwrümi birnäçe esse artdy, gämileriň ululygy we ýük göterijiligi (esasanda tankerleriň) ýokarlandy. Dünýäniň gämi duralgalarynyň ýük aýlanyşygy artdy, uly gämi duralgalary – senagat toplumlary döredi. Öndüriji güýçleriň deňze, deňiz kenaryna tarap süýşmegi Dünýä okeanyň köp etraplarynda hojalyk agramyny artdyrdy.

Mekiska we Pars aýlaglarynyň, Demirgazyk deňziniň, Alýaskanyň kenar ýakalarynyň ýalpak böleginde (şelf) nebit we gaz çykarmak uly möçberlerde amala aşyrylýar. Şunlukda nebit, gaz gözlenilýän we gazylyp alynýan nebit platformalarynyň sany kä halatlarda gury ýerdäkiden köpdür. Nebitiň deňiz kânleri eýýäm onuň dünýä möçberiniň 1/3 golaýyny berýär. Çig malyň beýleki görnüşleriniň gazylyp alnyşy şelfde däl-de, Dünýä okeanyň çuň suwly etraplarynda alnyp barylýar.

Okeanyň biologiki baýlyklaryny çykarmak we gaýtadan işlemek çalt ösýär. Okean özünde biologiki deňagramlylyk üçin zyýansyz her ýylda 180-200 mln. tonna deňiz önümlerini bermäge ukuplydyr, ýagny onuň häzirki alnyşygy iki esse

artdyrmaga mümkinçilik berýär. Ýöne ol şol baýlyklary açgözlük bilen däl-de, eýsem suwuň önümliligini köpeldip peýdalanmak şertlerinde mümkindir. Şeýle-de bolsa Okeanda deňiz önümlerini tutmak işinde ygtybarly halkara gözegçiliginiň bolmazlygy, okeanyň açyk böleginde täze etraplaryň haýal özleşdirilmegi, onuň çalt hapalanmagy azyk önümleriniň bu çeşmesiniň mümkinçiligini çäklendirýär.

Kenar sebitlere rekrasion agram hem artdy. Orta ýer deňziniň dynç alynýan kenarlarynda we sanatoriýalarynda her ýylda 90 mln. çenli adam dynç alýar. Kenaryň köp bölekleri myhmanhanalaryň, pansionatlaryň we kurort zonasynyň beýleki edaralarynyň üznüksiz zynjyryna öwrüldi.

Intensiw hojalyk işi Dünýä okeanynyň barha artýan derejede hapalanmagyna getirdi. Oňa her ýylda 1 mln. tonna nebit (tankerleriniň we buraw platformalarynyň betbagtçylyklary, gämilerden nebitiň suwa dökülmegi, deňiz nebit promysellerinde ýitgiler) senagatyň we şäherleriň galyndylary, şol sanda agyr metallar we hatda radio işjeň galyndylar gelip düşýär. Dünýä okeanynyň çet gyraky deňizleri: Demirgazyk, Baltika, Orta ýer, Pars aýlagy has hapalanandyr.

Belli fransuz okean öwrenijisi Žak-If Kusto baryp 50-nji ýyllarda Dünýä okeanynyň hapalanmagynyň artmagy netijesinde onuň biologiki önümliliginiň görnetin peseljekdigini duydurupdyr. Bu çaklama doly hakykata öwrüldi: dünýäde balygyň we okaenyň beýleki önümleriniň tutulyşy XX asyryň ahrynda 95-100 mln. derejesinde durgunlaşdy.

Deňiz balykçylygynyň meseleleri kenarýaka döwletleriň “ykdysady zonalar” (200 mil zolagy) diýilip atlandyrylýany girizilenden soňra has çylşyrymlaşdy. Bu zonanyň häzirk wagtda 140-150 mln. km², ýagny dünýä okeanynyň takmynan 40% meýdanyny tutýar. Kenarýaka döwletleri häzir bu zonalaryň baýlyklaryna örän uly hukuklara eýedirler.

Dünýä okeanynyň meseleleri – bu bir wagtyň özünde ekologik, ykdysady, tehniki we durmuşy meseleleridir. Okeanyň geljegi adamyň olary nähili akylly başly çözejekdigine baglydyr. Şonuň üçinde Dünýä okeanynyň meseleleri ony peýdalanmagy düzgünleşdirmek boýunça, geljekde onuň hapalanmagynyň önüni almak boýunça ylalaşykly halkara çärelerini talap edýär.

Soňky ýyllarda deňiz gurşawyny goramagyň halkara mehanizmi ýüze çykyp başlady. Onuň hapalanmagyny çäklendirýän birnäçe ylalaşyklary kabul edildi.

Global meseleleriň özara baglanysygy. Ähli umumyadamzat meseleleri özara berk baglanysykly bolup, bir düwüni emele getirýärler. Şunlukda artdyrylman aýdylanda parahatçylygy saklamak, ýadro urşunyň önüni almak meselesine birinji derejeli mesele diýmek bolar, sebäbi dünýäde ýaşaýyşyň saklanmagynyň özi şoňa baglydyr. Ol ýaraglanma gidýän ägirt uly serişdeleriň boşamagynyň beýleki meseleleriň üstünlikli çözülmegine şertler we serişdeler berjekdigi üçin hem meseleleriň iň möhümi bolup durýar.

Ekologik meseläni şertleýin ikinji orunda goýmak bolar. Sebäbi beýleki meseleler ýüzleý ýa-da gowy (meselem adamzadyň baýlyklar bilen doly ýa-da kemter üpjün bolmagy oňa bagly bolup biler) çözülip biliner, ýöne tebigata mundane beýläk äsgermezçilik bilen gatnaşyk etmek planetada ýaşaýyşyň dowam etmegine uly howp salýar.

Demografik we azyk meseleleri özara, şeýle hem daşky gurşawy goramak bilen baglanyşyklydyr. Käbir döwletlerde maşgalany meýilleşdirmek açlykdan we doýa garmy doýmazlykdan çalt dynmaga mümkinçilik berer. Oba hojalygynda ösüş bolsa, onuň häzirkizaman gurnalyşy daşky gurşawa täsiriň peselmegine getirer. Azyk we baýlyk meselelerini ösýän döwletleriň yzagalaklygy bilen baglanyşdyrýarlar. Ýmitiň gowulanmagy we baýlyk, has takygy mineral çig mal mümkinçilikleriniň oýlanyşykly peýdalanylmagy ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna getirer. Dünýä okeanyny özleşdirmek hem beýleki meseleler bilen baglanyşýar. Onuň baýlyklaryny peýdalanmak çig mal, energetik we azyk meselelerini çözmäge kömek eder.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Umumydünýä meseleleri haýsylar? Häzirki wagtda dünýä jemgyýetçiliginiň önünde durýan beýleki meselelerden olaryň tapawudy nähili?
2. Dünýäniň haýsy döwletlerinde demografiki, azyk üpjünçilik, saglyk meseleleri has ýiti bolup durýar?
3. Dünýäniň ösen we ösýän ýurtlarynda umumydünýä ekologiki meseleleriň ýüze çykmagynyň we çözülmeginiň nähili baglanyşygy bar?
4. Döwürleýin neşirleriň esasynda dünýäniň ekologik, demografik meseleleri we olaryň dürli ýurtlarda çözülişi barada ýazmaça habarnama taýýarlaň we depderiňize ýazyň.

Goşmaçalar